
3 1761 09159197 4

1920

זורם

א' א' א'

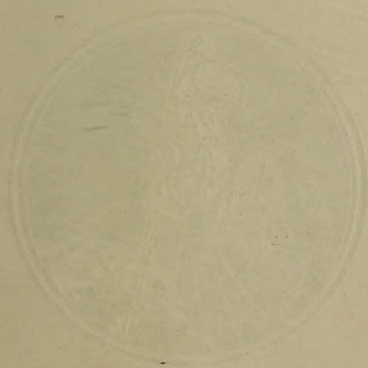
שור

ארצנו

...זֹאת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי
לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב לֵאמֹר
לְזַרְעֲךָ אֶתְּנֶנָּה.

דברים ל״ד.

דפוס א. איתן וס. שושני, יפו.

ארצנו

ספר מורה דרך בארץ ישראל ובארצות הגובלות בה

חלק א׳

ירושלים וסביבותיה

מאת

ח. א. זוטא ול. סוקניק.

עם מפות, תרשימים וציורים מהטבע ע״י הצירים

ש. שור ומ. גור־אריה.

הוצאת „ועד הצירים״,

ירושלם.

לְשָׁבֵי צִיּוֹן וִירוּשָׁלָיִם

* * *

ספרנו נועד להיות מורה דרך בארץ ישראל לתושבים ולתירים היהודים.

מורי הדרך הכתובים בשפות לועזיות מיועדים מלכתחילה ל ת י ר י ם נ ו צ ר י ם, הבאים לארץ לזמן מה, ואין הספרים האלה יכולים לספק את צרכי היהודי. ומפני זה לא יכולנו להסתפק בתרגום אחד ממורי הדרך הנ״ל, אעפ״י שהם היו לנו לעזר רב בעבודתנו.

ספרנו מכיל בתוכו תמצית המסקנות האחרונות שבמדע העיר ירושלים וסביבותיה, ולא מצאנו לנחוץ להרבות בפרטים פחות חשובים המכבידים על המשתמשים בספר ממין זה.

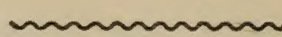
השתמשנו בחלק גדול של הספרות המקצועית, הנמצאת בעקר בשפות הלועזיות. לצערנו מעטים הם הספרים העברים מסוג זה; מתוך אלה הועילו לנו הרבה ספרי המנוח א. מ. לונץ: ירושלים, המעמר, הלוחות „מורה דרך" וכו'. את הידיעות ששאבנו מהספרים בדקנו עד כמה שיכולנו והשלמנו בידיעותינו מן הנסיון של „מראה עינים", ביחוד בחלק הטיולים.

גם הציורים המרובים שבספר יועילו לפי דעתנו למשוך את לב הקורא למקומות ההם ולחבבם עליו.

מטיבו של ספר מסוג זה להשתכלל מזמן לזמן, והננו מקוים שבהוצאה הבאה יעלה בידינו לתקן את השגיאות והטעיות שבודאי תמצאנה בעבודתנו בצורה זו, כמעט חדשה בספרות העברית, ובתודה נקבל כל הערה שתשמש לשכלולו של הספר ולהשלמת ידיעותיו של היהודי ע"ד ארצו.

בענינים אחדים עזרו לנו ה"ה ד"ר ביהם וד"ר גולדברג (מצב הבריאות), מר ב. ציזיק (הצומח) ומר כספי (המסחר והתעשיה) — לכל אלה תודתנו המרובה. כמו כן הננו מביעים בזה את תודתנו לראש ועה"צ מ. מ. אוסישקין, שהמציא לנו את עזרתו של ועה"צ, שבלעדיה לא היה יכל לצאת לאור הספר, שההוצאות עליו היו מרובות מאד.

ירושלים, אלול תרפ"ח.

תכן הענינים.

א.

החלק הכללי.

א) שם העיר.

ב) פני העיר, שטחה וחומותיה בתקופות השונות.

ג) קרקע העיר.

ד) האקלים.

ה) הצומח.

ו) הספקת המים.

ז) תולדות העיר.

ח) התושבים ומשלח ידם.

ט) מצב הבריאות.

י) סדר הדורות.

שקל ישראל

ירושלים הקדושה

(מטבע של שמעון החשמונאי)

א. שם העיר.

השם האשורי — המצרי—העברי — בכתבי הקדש—מקור השם—
שנוי השם ע"י אדרינוס — השם הערבי.

יְרוּשָׁלַם, יְרוּשָׁלַיִם—לב אומתנו מימים קדומים עד היום הזה, עיר עתיקת-ימים היא. עוד במכתבי תל-אל-עמרנא (משנת 1470 בערך לפני חב"ש) נזכרה בשם אֻרֻשַׁלִם. בכתבת סנחריב תקרא אֻרְסַלִּמְּוֻ. בעמוד נצחונותיו של שישק מלך מצרים תִכָּנה בשם רַבַּת (הגדולה).

בכתבי הקדש נזכר השם ירושלם 669 פעמים. בפעם הראשונה בכבוש הארץ ע"י יהושע (יהושע י'). העיר נקראה גם בשם יְבוּס וגם יְבוּסִי (זכריה ט') על שם היבוסי שישב בה. בתהלים נקראת בשם שָׁלֵם (תהלים ע"ו), בארמית נקראה יְרוּשְׁלֶם ובסורית—אוּרִישְׁלֶם.

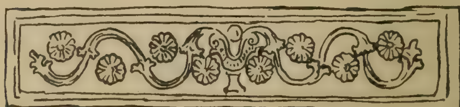
מקור השם איננו ידוע. יש חוקרים שסוברים, כי מוצאו בבלי: ארו—שלם (עיר הבטחון). ומזה בעברית עירושלם, והע' נשמטה. ויש אומרים, כי מקורו כנעני: ירוש—שלם (ירושת—שלם) או ירו—שלם (ירה=יסוד—שלם). ב„בראשית רבה" מפרש המדרש את השם ירושלם כצרוף-המלים יראה ושלם: „אברהם קרא למקום יראה. ושם (מלכי צדק) קרא לו שלם"—מכאן ירושלם.

בכתבי הקדש תְכֻנֶּה בתארים רבים: אריאל, עיר-דוד, בת-ירושלם, ציון, בת-ציון, עיר-הצדק, עיר אלהים, העיר, עיר הקדש.

על המטבעות של שמעון החשמונאי טבוע השם „ירושלים הקדושה".

אחרי התקוממות בר-כוכבא שנה אדרינוס קיסר את שמה ויקרא לה Aelia Capitolina.

בערבית נקראה בתחלה אִליא. אח"כ קראו לה הערבים בית-אל-מקדש. כעת תקרא בפיהם: קודש-אל-שריף (הקדושה).

ב. פני העיר, שטחה וחומותיה בתקופות השונות.

המצב הגיאוגרפי של העיר — העמקים החיצוניים — ההרים— העמקים הפנימיים — שטח העיר בימי דוד ושלמה —נחמיה — אגריפס -- אדרינוס — החומה הנוכחית ושעריה — חלקי העיר — העיר החדשה.

קשה להגביל בדיוק את פני קרקע עיר עתיקה כירושלים, שנהרסה ונבנתה פעמים רבות, עיר על גבי עיר. רחובות העיר הנוכחית נמצאים במקומות רבים בגבה של 30—40 מטר מעל פני העיר העתיקה. ורק על ידי החפירות, שנעשו בעשרות השנים האחרונות, עלה בידי החוקרים לגלות את פני העיר העתיקה ושטחה ואת מהלך חומותיה העתיקות.

ירושלים נמצאת תחת 31^0 46′ ברחב הצפוני, 35^0 13′ בארך המזרחי מגרינוויטש. העיר העתיקה השתרעה על הרים, שעכשיו כמעט פני מישור להב, כי העמקים שהבדילו ביניהם נמלאו עפר במשך הדורות. ההרים הללו הנם שלוחה קיצונית של הרי יהודה ומחוברים הם בחלקם הצפוני-מערבי אל רכס ההרים המערבי, העובר לאורך כל הארץ. הם נמצאים קרוב לפרשת המים, בהתחלת המורד המזרחי, במרחק של חמשים ושנים ק״מ מים התיכון ועשרים ושנים ק״מ מים המלח. ממזרח, ממערב ומדרום מוקפים ההרים עמקים, המתחילים קרוב לקו פרשת המים והולכים ומעמיקים עד שיתחברו בין עין רֹגֵל ובין בְּרֵכַת הַשֶּׁלַח, דרומית מזרחית לעיר, לנחל אחד (וַדִי נַר) הנמשך עד ים המלח.

העמק המזרחי, נַחַל קִדְרוֹן, הנמצא במרחק 2 ק״מ בערך. צפונית מערבית מהעיר, יפנה תחלה לדרומית מזרחית וכאן יפריד בין הצופים ובין הרי ירושלים, אח״כ יטה בזוית ישרה לדרום ויפריד בין העיר ובין הר הזיתים. את מגמתו זו ימשיך עד התאחדו עם העמק הדרומי.

ההרים והעמקים שעליהם נבנתה העיר. (לפי וטסון).

העמק הדרומי — גיא בן־הִנֹם — המתחיל מערבה לעיר, יפנה דרומה ובהקיפו את החלק הדרומי של העיר יפריד בינו ובין ההר הנקרא בערבית ג׳בל אבו תור (הר עפרון?). אח״כ יפנה מזרחה ויתאחד עם נחל קדרון.

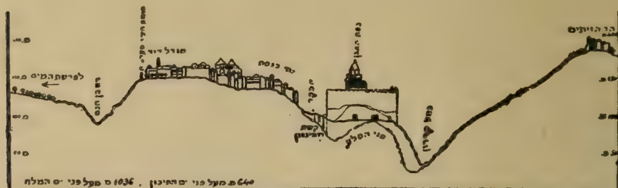
שני העמקים האלה, אף כי מכוסים הם עפר במקומות שונים, יֵרָאוּ עדין היטב לעין וברור הוא שעוד מימים קדמונים היתה העיר כלה נמצאת בתחומיהם. לא כן העמקים הפנימיים של העיר—אלה סֻתְּמוּ במשך הדורות ואין להכירם.

ההרים שבין שני העמקים האלה נפרדו גם הם זה מזה ע״י עמקים יותר קטנים. החשובים שבהרים האלה הם ההר המערבי וההר המזרחי.

ההר המערבי (הנקרא צִיּוֹן) נמשך משער יפו עד הבנין אשר יֵאָמֵר עליו, כי בו קברי בית דוד ויורד במדרון תלול מערבה, דרומה ומזרחה. ההר המזרחי, הר הבית, נמצא מעבר השני של העמק הפנימי; ראשו הנוכחי הוא אֶבֶן הַשְּׁתִיָּה. לפנים היה ראש ההר יותר גבוה, וקרוב למקום שעליו בנוי מסגד אקצה. אבל פסגה זו נגרעה ע״י מלכי החשמונאים, למען יתרומם חלק ההר שעליו הבית מעל לכל הסביבה. מדרוני חלק ההר הזה, המגבל ע״י חומות מקום המקדש, נמחו עכשיו ונראים הם רק לצד דרום, מחוץ לחומה. החלק שמחוץ לחומה ידוע בשם הָעֹפֶל.—על ההר הצפוני-מערבי נמצא קבר הנוצרי. ההר הזה הולך ומתרומם בצפונית-מערבית עד מחוץ לחומה הנוכחית ומורדותיו משתפעים למזרח ולדרום. ההר הצפוני נמצא בצפון הר הבית וראשו — מעל למערה הנקראת „חצר המטרה״. בהר הזה נמצאים המחצבות הגדולים, שמהם חֻצבו אבנים לבנין ההיכל וחומות העיר. הדרך המוליכה ליריחו ועוברת בין „חצר המטרה״ ובין „מערת צדקיהו״ נחצבה בתקופה יותר מאוחרה, לשם הגנת העיר.

הגבה היחוסי של ארבעת ההרים האלה הוא: ראש ההר המערבי — 777 מ. מעל פני הים התיכון; המזרחי (אבן השתיה) — 744 מ.; הצפוני-מערבי (ע״י החומה) — 789 מ. וההר הצפוני—770 מ.

הגדול בעמקים שעברו בתוך העיר הוא העמק, הנקרא אצל יוסף בן מתתיהו הכהן בשם „טירופיון", שחצה את העיר לשנים. מוצאו מהמישור שלפני שער שכם, והוא מבדיל בין ההרים הצפוני-מערבי והמערבי ובין הצפוני והמזרחי ויורד לנחל קדרון, דרומית לברכת השלח. בעמק הזה

חתך העיר ממזרח למערב.

מרובה הצטברות האשפה. אפיקו העתיק נמצא 11 מטר מתחת לשער שכם, ומתחת לפנה הדרומית-מערבית של חומת הר-הבית, ע"י שער המערבים (השער הקטן) — בעמק של 30 מטר.

אחת השאלות הטופוגרפיות המסבכות בנוגע לירושלם העתיקה היא שאלת שם העמק הזה בכתבי הקדש. המשורר יל"ג משער, כי הוא—הוא „עמק החרוץ" והוא דומה במשמעותו לשם היוני „טירופיון". השערה זו אינה נכונה. כי השם עמק החרוץ, ביואל ד', הוא כשם עמק יהושפט הנזכר שם, ושניהם אינם שמות פרטיים, כי אם משאלים למקומות על שם המשפט והכליון החרוץ שיעשה ה' לרשעים. ומתקבלת על הדעת השערתו של א. בן-יהודה, כי זה הוא „הככר" הנזכר פעמים בנחמיה (ג' כ"ב; י"ב כ"ח). הערבים יקראו לו גם עתה אל-וַאד, כלומר, העמק-הככר. בספרנו ובתרשימינו קבענו לו את השם הזה.

העמק הצפוני-מערבי, שמוצאו קרוב למקום שער יפו, היה יורד מזרחה, עובר מתחת השוק החדש ונופל לתוך העמק הפנימי, קרוב לשער השלשלת של חומת הר-הבית.

העמק הצפוני-מזרחי מתחיל במישור אשר לצפון חצר המטרה, עובר מִתחת לחומת העיר — קרוב למקום שער הורדוס, חוצה את העיר במגמה דרומית-מזרחית וקרוב לשער-הרחמים יפול לנחל קדרון. עכשיו

העמק הזה ממולא כלו עפר, ונגלה רק ע״י החפירות. ברכת-ישראל נמצאת בעמק הזה.

העיר הקדומה תפסה רק את הצד הדרומי של העיר הנוכחית. לעומת זאת השתרעה והתרחבה לדרום, כמעט עד מורד העמק הדרומי והכילה את כל ההר המזרחי, כפי שהוכיחו החפירות.

בימי דוד ושלמה נמשכה חומת העיר ממגדל התנורים (נחמיה ו׳) שנמצא, כנראה, קרוב למקום שער יפו של עכשיו והקיפה את ההר המערבי (ציון), דרומה לבנינים הנקראים כעת „קברי דוד״, ופנתה מזרחה. בצד דרום נמצאו שער הגיא ושער האשפות, שמקומם אינו ידוע בדיוק. למזרח ירדה חומה כפולה אל הַכִּכָּר ונמשכה עד שער העין, שנקרא, כנראה, גם שער בין החומותים. על יד ברכת השלח פנתה החומה לצפון ותארה את חלק ההר המזרחי, הנקרא עֹפֶל. כאן נמצא שער המים וצפונה לו—שער הסוסים. בפנה מזרחית-צפונית של חומת ההיכל נפגשה החומה המזרחית בצפונית, שנמשכה ממגדל התנורים. מהלך החומה הצפונית התאים למהלך העמק הצפוני-מערבי. לדרום החומה הזאת נבנה הגשר, שחבר את הר הבית עם ההר המערבי.

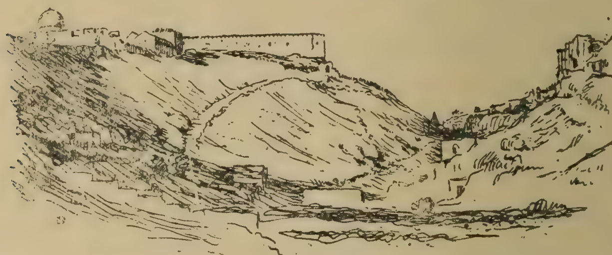
החומה השניה, שנבנתה אחרי תקופת דוד ושלמה, בימי מלכי יהודה — עוזיהו, חזקיהו ומנשה — וחזרה ונבנתה ע״י נחמיה, התאימה למהלך החומה הראשונה מצדה הדרומי, המערבי והמזרחי והתרחבה רק לצד צפון, המקום הנוח ביותר להתפשטות העיר. ממגדל התנורים פנתה החומה לצפונית-מזרחית ונגמרה בפנה הצפונית-מערבית של הר הבית ע״י „הבירה״. דרומית-מזרחית לבירה נמצא שער הצאן. מהלך החומה הצפונית הזאת אינו ידוע בדיוק ובלתי ידוע גם מקומם של מגדל חננאל ומגדל המאה, שנמצאו בצד זה. יש מהחוקרים הסוברים כי מהלכה כמהלך החומה הנוכחית או דרומית לה במקצת.—לפי זה יצא, כי המקום המיוחס לקבר הנוצרי נמצא בתוך העיר, מה שמטיל בספק את המסורת הנוצרית. ויש חוקרים, שסוברים—על יסוד שרידי חומה, שנמצאו בנחלת הרוסים שע״י הקבר—כי החומה עברה דרומית-מזרחית לקבר, שנמצא אז מחוץ לעיר.

החומה השלישית, חומת אגריפס, הקיפה את פרבר העיר החדש בצעתא, והתאימה, כפי ההשערה, לחומה דהאידנא, שמחוצה לה נמצאו עקבות חפירות עמוקות עתיקות, שנחצבו לשם הגנת העיר.

לדעת הסוברים, כי מהלך החומה השניה התאים למהלכה של החומה הנוכחית, צריך, איפוא, לשער, כי מהלך החומה השלישית נטה יותר לצפון. ואמנם נמצאו ברחוק מקום מהחומה הנוכחית יסודות חומה עתיקה.

אחרי התקוממות בר כוכבא, כשנבנתה העיר ע"י אדרינוס קיסר, לא נכנס החלק הדרומי של העיר לבין כתלי החומה. מאז הקטן שטח העיר ובמשך מאות שנים שאח"כ נשכח כל מצב העיר הקדומה וחומותיה, ובשם ציון התחילו קוראים את ההר המערבי, שעליו השתרעה העיר העליונה.

החומה הנוכחית של העיר נבנתה בשנות ש"ב—ש"ז ע"י השלטן סולימן המפאר. גבהה 12 מטר והיקפה 4 ק"מ בערך. במקומות אחרים, בפאת מזרחית-דרומית ובחלקים של החומה הדרומית והמזרחית, נשארו

נחל קדרון.

שרידי החומה העתיקה. אבני הגזית של הנדבכים התחתונים במקומות הללו גדולות מאד, ואין ספק שהן שרידי החומה הקדומה עוד מלפני חרבן הבית, ואולי יש ליחסן לחומת מלכי יהודה. בחומה הצפונית והמזרחית

יתרומם הסלע שעליו מיוסדת החומה ובמקומות אחדים יגיע כמעט עד לראש החומה, ורק 2—3 נדבכי אבן בנויים עליו.

שבעה שערים פתוחים בחומת העיר הנוכחית, והם: שער חברון, (בב-אל-כליל) או שער יפו בצפונית מערבית של העיר; השער החדש; שער שכם או שער דמשק (בב-אל עמוד) [השער הזה נמצא בהתחלת הככר]; שער הורדוס (בב-אל-סאהרה) — בצפון; שער האריות (בב-סיטי מרים) — בדרום; השער הקטן (בב-אל-מאגרבה) נקרא גם שער האשפות [השער הזה נמצא בשטח הככר]; שער ציון (בב-נבי דאוד) — בדרום. בצד מזרח יש עוד שער סתום באבנים והוא שער הרחמים או שער התשובה. הלועזים קראו לו שער הזהב.

פנים העיר נחלק לחמשה חלקים. שני הרחובות הראשים, החוצים את העיר — אחד מצפון לדרום (משער דמשק לשער ציון) והשני ממערב למזרח (מן שער יפו עד הר הבית) — מצטלבים באמצע העיר ומחלקים אותה לארבעה רובעים: רובע היהודים — דרומית מזרחית, רובע הארמנים — דרומית מערבית, רובע הנוצרים — צפונית-מערבית ורובע המושלמים — מזרחית-צפונית לעיר. החלק החמשי הוא הר הבית, התופס כמעט את מחצית הצד המזרחי של העיר. הרחובות רובם צרים, בהם מבואות רבים בלתי מפולשים ובמקומות אחדים מקורים מלמעלה. הבתים בנויים אבן וגגותיהם שטוחים.

לפני 60 שנה, עם התרבות הישוב בירושלם, החלה העיר להתרחב מחוץ לכתלי החומה. העיר החדשה, התופסת כיום שטח נדול מזה שבין כתלי החומה, משתרעה, ביחוד, למערב (משכנות, ימין משה, נחלת שבעה, מזכרת וכו') ולמערבית-צפונית (מאה שערים, רחובות, זכרון-משה, כרם וכו') של העיר הישנה. מושבת הגרמנים נמצאת בדרום העיר, בעמק רפאים.

ג. קרקע העיר.

תבנית ההרים — מעלות ומורדות — סדור השכבות — מזי תחתון — מֶלֶכֶה — מִזִי עליון — קקולה — נָרִי — שכבות העפר — פוריותן.

אחרי המהפכה הגיאולונית שפרצה פרץ טרידיונלי בסוריה והפרידה, ע״י השקע של ככר הירדן, בין שלשלת-ההרים המזרחית והמערבית, קבלה הארץ, בראשית תקופת הסחף (דִלֻוְיָל), את תבניתה הנוכחית — צורת שפוע של גג, שמורדותיו משתפעים למזרח ולמערב. מרום הרי יהודה יורדות מדרגות לים התיכון ולככר הירדן. העולה מיפו ירושלימה יתרומם לגבה של 800 מטר, בערך, דרך שלש עליות, שהגבוהה שבהן היא למערב העיר ירושלם, בקו פרשת המים שבין הים התיכון וככר הירדן. ממזרח לירושלם, מאחורי הר הזיתים, יורדים ההרים בארבע מדרגות, במורד של 1200 מ. בערך, עד פני ים המלח, הנמצא כארבע מאות מטר מתחת לפני ים התיכון.

הסלע, שעליו נמצאת ירושלם, מתיחס במבנהו הגיאולוני לאזור שכבת הגיר העליונה, העובר את פני כל סוריה. שכבות אלו מְכַסות קרום של חמרים מפוררים מתקופה יותר מאוחרה. הן מסודרות, לפי בדיקותיו של הפרופ. בלנקהורן, מלמטה למעלה — כזאת:

א) מִזִי תחתון — אבן שיד אמוצה או אדמדמת, גם מנומרת ומגוידת, קשה מאד ושברה חלק. שכבה זו ממציאה שלשה סוגים של אבני בנין. לקשה בהם יקראו הערבים מִזִי יְהוּדִי.

ב) מֶלֶכֶּה — שיש נרעיני רך, צבעו לבן וורד ובנקל יחצב ויִסָּתֵת. שיש זה מתקשה בהמצאו באויר. המלכֶה יִמָצֵא בשכבות עבות של 8—10 מטרים. בשכבה זו נחצבו מערות-הקברים העתיקות והמון היקבים, הגתות, בתי הבד והברכות שבסביבות העיר. אבן זו היתה משמשת חמר לבנין

עוד מזמן קדום. מחצב אבנים מסוג זה, שממנו חָצבו האבנים לבנין חומת הורדוס — הוא המחצב העתיק, הנקרא מערת צדקיהו. החומה העתיקה עצמה אף היא עמדה ברֻבה על שכבה זו, ובתוך שכבה רכה זו נחצב במקומות אחרים יסוד החומה למען הגביה אותה.

ג) המִזי העליון. שכבה זו, אבני צבע שונה, 20—22 מטר עביה. ממנה נלקחו האבנים הענקיות של חומת העיר.

ד) אבן קַקוּלָה — 5—10 מ׳ עבי השכבה. אבן זו, שיד מעורב חרסית (Marne, Mergel), לבנה ורכה ומשמשת למצבות ולכתבות עד היום הזה.

ה) השכבה היותר צעירה, שנתהותה בתקופה גיאולונית מאוחרת, היא השכבה הנקראת נָרִי (נרי—אש בערבית). אבן זו משמשת לבנין כירים ותנורים, כי לא תתפורר ע״י האש כשכבות האחרות. היא גם קלה מיתר האבנים ובמלט תְקָשר קשר חזק, ובה תעשינה כל כפות הבנינים למען לא יכבד משאן.

העיר עצמה עומדת בעקר על שלשת הסוגים הראשונים. המזי התחתון נגלה בחלק הצפוני-מערבי של העיר ואולי נמצא גם באפיק הככר, שחצה לפנים את העיר מן שער שכם עד בְרֵכת השלח.

המַלָּכָה הוא היסוד של כל החלק המערבי של העיר ונראה במקומות שונים: במורד שע״י הקצה הדרומי-מערבי של חומת הר הבית, ע״י קבר הנוצרי, מערת צדקיהו, צפונית מערבית לקברי המלכים ובנקודות בודדות בנחל קדרון.

המִזי העליון ימצא בחלק המזרחי של העיר ועל הר הבית. אבן-השתיה היא מסוג המַלָּכָה וכ״כ יסודות הבירה.

שכבת העפר המכסה את פני ההרים תתחלק לאדומה, לבנה ושחורה. הראשונה תקרא בפי הערבים חַמְרָא, כלומר אדומה, והיא המצויה ביותר. גונה האדם בא לה מן תחמצת הברזל, והצבע לפעמים עמק ואדום מאד. האדמה השחורה נתהותה ע״י תערבת של רקבובית, והלבנה היא היותר דלה, צפה וריקה מכל חמרי רקב. היותר פוריה

שבכל אדמת הארץ היא זאת שצבעה כעין האפר. אדמה זו היא שארית מקומות נושבים ועשירה היא באשלג ובזרחן, הבאים מהאפר וּמִשְׁחק עצמות נרקבות.

שכבת הנרי עצמה פוריה מאד, ביחוד בחלקיה הרכים והרפופים, הסופגים לקרבם את המים ואינם מאבדים אותם וממציאים תמיד מחיה ולֵחַ לנטיעות. לעומת זאת אין הזריעה עולה בה יפה ועלולה היא להתיבש מהר, מפני שבשכבת העפר העליונה, הצפה והדקה אין די רטיבות.

כלי חרס עתיקים מתקופת ישראל.

ד. האקלים.

תופעות האויר לפנים והיום — היום והלילה — החרף והקיץ — משקעי האויר — החם — תנודות האויר — הרוחות — טבלא מטאורולוגית.

תופעות האויר בא״י קבועות הן, ועוד מזמן קדום נשארו לנו ידיעות עליהן, המתאימות בכללן לחקירות ולתצפיות שנעשו בזמן האחרון. הקיץ השחון ושמיו הטהורים, החרף עם עונות המטר הקבועות (רביעה ראשונה, שניה, היורה, הגשם והמלקוש), רוח הקדים היבש בתקופת הקיץ והרוח המערבית הנושבת בחרף — ידועים לנו עוד מכתבי הקדש. תצפיות מטאו-רולוגיות מדויקות נעשו בירושלם רק החל משנת תרכ״א.

היום היותר ארוך הוא בן 14 שעה, 13 דקה. השמש עולה אז בארבע שעות, 55 דקה ושוקעת בשבע שעות ושמונה דקות. היום הקצר — בן 9 שעות וחמשים דקה.

עד היום ימנו תושבי ירושלים, הערבים וגם היהודים בלוח בית הכנסת, את הזמן לפי שקיעת החמה, כמו שנהגו בימי המשנה. השעה הראשונה מתחילה מאחרי שקיעת החמה.

בגלל מצבה הגבוה של ירושלים (למעלה מן 750 מ. מעל פני הים), היובש וקלישות האויר נבלעות בה קרני השמש במדה מועטה, ואורה של ירושלים חזק מאד. הרי הניר החשופים והקרקע הצחיחה עוד ירבו את בצבוץ קרני האור. זרמי האור המרובים האלה מציפים את העיר וכל אשר עליה. בלילה זרועים השמים בכל קצותיהם כוכבים נוצצים עד לקצה האופק.

החרף והקיץ באים תכופים ורק זמן קצר של שבועות אביב, מאמצע חדש אדר (מרץ) עד תחלת חדש אייר (מאי), יפסיק ביניהם. בחשון (אמצע אוקטובר או תחלת נובמבר) ירד היורה, המרטיב את פני

האדמה ומכינה לעבודת האדם. אחרי הפסקה נעימה של גשמים מועטים יבואו בטבת (מחצי דצמבר והלאה) גשמי החרף העזים, המרוים את האדמה. בשבט (ינואר) ירבו הגשמים, באדר (פברואר בערך) תמעט הכמות מאשר בדצמבר. המלקוש בניסן (מרץ ואפריל) מסיע לבשול יבול האדמה. בחצי השני של ניסן הגשם נָדיר, ובחדשי אייר-סיון לא ירד כמעט כל גשם. חדשי תמוז, אב ואלול שחונים הם לגמרי, אולם הטל ירד גם בהם במדה מרובה. בכמות הגשמים וחלוקתם לחדשי השנה תלוי גורל היבול. כמות מועטה של היורה ונשמי החרף גורמת לשנת בצורת, אם גם ירבה המלקוש בשנה זו.

לפי התצפיות המטאורולוגיות של התחנה האנגלית יוצא, כי כמות הגשמים בירושלים איננה קבועה ויש הבדל גדול בין השנים השונות. הכמות היותר מרובה של גשמים היתה 1056 מ״מ והיותר מועטה 338 מ״מ. כמות משקעי האויר בחשבון ממוצע—661 מ״מ בשנה. כל הכמות הזאת יורדת בחשבון ממוצע במשך 56 יום, בעונה קְצרה של ששה חדשים וחצי בערך.

אם נשוה את כמות משקעי האויר שבירושלים לזו שבלונדון (589 מ״מ), למשל, נוכח כי ירושלים עשירה בגשמים מהאחרונה. ואולם קשה להפיק את התועלת השלמה ממדת גשמים מרובה זו, היורדים במשך זמן קצר, ובחדשי טבת-שבט (דצמבר-ינואר) לבדם יורד החצי של כל הכמות הזאת. אף לא הושם לב כראוי לסדור מקוי מים, למען נצלם לטובת הארץ. בתנאים הנוכחים מי הגשמים היורדים בזעף מן ההרים אל השפלה ואל הערבה ללא תועלת הם וגורפים אתם גם את החלקים המפרים של הקרקע ויחשפו את פני ההרים. ע״י הדרגה שטחית של ההרים וחציבת ברכות מים במקומות שונים אפשר ליער את ההרים ולנצל את כח המים כדי להפרות את האדמה.

מדרגת החֹם שונה לפי תקופת השנה, אבל אפשר לקבוע בתור כלל לכל ימות השנה, כי ירידתה המינימלית היא בשעה לפני זריחת החמה ועליתה המכסימלית — בשתי שעות אחה״צ. ההדשים היותר חמים הם תמוז, אב ואלול (יולי—אוגוסט) [22° צ'] והיותר קרים—טבת ושבט (דצמבר וינאור) [7°—8° צ']. הטמפרטורה הממוצעת

היא 15.9° — צלזיוס. הטמפרטורה היותר גבוהה שנראתה בששים השנים האחרונות הגיעה ל־44.4° צ׳. והיותר נמוכה 4° — צ׳. המציין את אקלימה של ירושלם הוא, כי מלבד ההבדל בין מדות החֹם בתקופות השונות של השנה, גדולה היא גם תנודת החם באותו יום. ע״י תנודה זו יורדת הטמפרטורה היומית הממוצעת בקיץ ל — 12.95° צ׳. ובחרף ל — 8.7° צ׳.

תנודת אויר כזו מזיקה לבריאות האדם. אבל הודות לזה שבחדשים החמים ביותר האויר הוא יבש, מתמעטת הסכנה.

לפעמים יורד בירושלם גם שלג, שלרוב אינו מתקים זמן רב. (בשנת תר״ף ירד שלג רב בירושלם, שגם זקני העיר לא יזכרו דוגמתו. השלג ירד במשך 60 שעה כמעט בלי הפסק וגערם עד לגבה של יותר מן 75 ס״מ. ע״י השלג נזוקו הרבה בתים וביחוד סבלו העצים ממשא השלג הרב שנערם עליהם).

ירושלם, העומדת על ההרים צפויה במשך השנה לכל הרוחות השונות המנשבות בארץ. רוח צפון קרה היא, רוח דרומית — חמה, רוח מערבית — לחה ומזרחית — יבשה.

רוח מערבית ומערבית-צפונית מחוללות גשם בחרף ומפיגות את החם בקיץ. הרוחות הקדים והנגב, העולות מן המדבר, מזיקות, ביחוד מטרידה היא הרוח המזרחית (יָבֹא קָדִים רוּחַ ה׳, מִמִּדְבָּר עוֹלֶה וְיֵבוֹשׁ מְקוֹרוֹ וְיֶחֱרַב מַעְיָנוֹ — הושע י״ג), הנקראת אצל הערבים שרקיה (מזרחית) או המשין, על שום שהיא נושבת עפי״ר במשך חמשים הימים שבין פסח ושבועות. רוח מדבר זו באה ממזרח או ממזרחית דרומית ולוהטת בחומה הגדול ארבעה או חמשה ימים רצופים. בימים האלה האויר מלא גרגרי אבק, מראהו עכור והחרב גדול מאד. שכבת האדמה העליונה מתיבשת אז מהר, וכל הפרחים והצמחים שאינם מתעסקים באדמה, נובלים ונופלים (הֲלֹא כְּגַעַת בָּהּ רוּחַ קָדִים, תִּיבַשׁ יָבֹשׁ — יחזקאל י״ז). רוח יבשה זו בנשבה בחרף מביאה אתה לפעמים קור חזק, אבל בנשבה אטית נוחה היא בחרף, כי תמזג את אויר החרף הקר.

מלבד רוחות תקופיות אלו גָבְרת בירושלים השפעת רוח הים. רוח זו, שסבתה הוא השנוי שבין הטמפרטורה של הים והיבשה, מגיעה לירושלים בחדשי הקיץ אחרי הצהרים ונושבת עד לפנות ערב. רוח זאת מביאה אתה ברכה רבה בהורידה את הטמפרטורה של היום, ורק האבק הרב הנשא על ידיה בחוצות העיר מחליש את נעימותה.

לוח ימי הגשמים, כמות הגשמים והטמפרטורה לפי חדשי השנה.

ח. ד ש	ימי גשם	כמות הגשמים במילימטרים	טמפרטורה במעלות צלזיוס.
תשרי, חשון — אקטובר	1,8	10	19,2
חשון, כסלו — נובמבר	6,4	59	13,4
כסלו, טבת — דצמבר	9,7	149	8,8
טבת, שבט — ינואר	12,0	165	7,0
שבט, אדר — פברואר	10,3	127	9,1
אדר, ניסן — מרץ	9,1	104	10,5
ניסן, אייר — אפריל	5,0	40	15,2
אייר, סיון — מאי	1,6	6	18,9
סיון, תמוז — יוני	0,0	0	21,3
תמוז, אב — יולי	0,0	0	22,9
אב, אלול — אוגוסט	0,0	0	22,9
אלול, תשרי — ספטמבר	0,1	1	21,5
	56,0	661	

ה. הצומח.

צמחית האזור הסובטרופי הצפוני — צמחית ים התיכון והערבה — פרחי החרף — צמחי הקיץ—צמחי החומות — התבואה — הירקות — הזית — התאנה — הגפן — עצי סרק.

הצומח בסביבת ירושלים, כמו בכל שלשלת ההרים הסורית הנמשכת מדרום א"י עד להרי הטאורוס בצפון, מצטין ברבוי סוגיו יוצאי אזורים שונים, ביחוד אופיים הם לסביבה זו הצמחים השיכים לאזור הסובטרופי הצפוני. העצים והשיחים השונים של אזור זה הם ששמשו יסוד ליערות שכסו לפנים את פני ההריב, ביניהם אלון התולעת (Quercus coccifera), האלה הא"י (Pistacia palaestina), הבָּטְנָה (Pistacia vera), הקטלָב (Arbutus andrachne), הדמדומית (Sambucus ebulus), מראן (Viburnum tinus), התִּדְהָר הסורי (Acer syriacum), התאנה (Ficus carica), החרוב (Ceratonia syliqua), בן-חרוב (Cercis syliquastrum), האגוז (Juglans regia), הזית (Olea europea), הבַּרְזָה (Phillyrea media), הגפן (Vitis vinifera) וכו'.

לרגלי המצב הגיאוגרפי המיוחד שבו נמצאים ההרים האלה—קרבת הים מצד אחד וככר הירדן, הערבה והמדבר מצד שני, נפגשים פה גם צמחים השיכים לאזור ארצות ים התיכון וצמחים בני אזור הערבה, כמו החָצָב (Urginea maritima), מיני קֶדֶר (Astragalus), הקוץ הסורי (Acanthus syriacus), אצבעות פרעה (Boucerosia aaronis), הצְּלָף (Capparis spinosa), הקנדול (Calicotome spinosa), הקֶשֶׁט (Cistus villosus), הארכובית (Polygonum), מַרְוָה (Salvia triloba) ועוד.

חלוקת משקעי האויר לשתי תקופות נבדלות זו מזו—עונת הגשמים עונת החרב — מטביעה את חותמה על המראה הכללי של עולם הצומח. ביחוד עשירה צמחית החרף בגונים ובצבעים.

עוד טרם ירד היורה ואך החל האויר להתקרר מבצבצים מתוך האדמה החרוכה מחֹם קרני שמש הקיץ פרחי הסתָוית (Colchicum dacaisnei) והפרחים הזעירים של „בצל הנחש" (Scilla autumnalis).

אחרי היורה שהספיק אך להרטיב מעט את פני האדמה יופיע „בר-יורה" (Colchicum steveni), הכַּרכֹּם הריחני (Crocus hyemalis, Erythrostictus palaestinus)

אחרי הגשמים הראשונים מתכסים פני ההרים פרחים מפרחים שונים. קבוצות, קבוצות של המרגָנית (Bellis perennis) תצמחנה זעיר פה, זעיר שם. בין הסלעים תתגוסס הָרַקֶפֶת (Cyclamen latifolium) בעליה האדמדמים והמנוקדים לבן ופרחיה נחמדי המראה ונעימי הריח; „נץ החלבי" (Asphodelus) ירים גם הוא את אשכלות פרחיו מבין עליו הארוכים; הדוראים (Mandragora officinarum) יפרשו את עליהם הרחבים. במקומות מצֻלים יתרוממו העלים היפים של הלוּף (Arum hygrophilum) [המשמשים לפלחים למאכל עד היום, כמו בזמן המשנה] והלוף השוטה (A. palaestinum). פה ושם נראים גם הנרקים (Narcissus tazetta) בפרחיו הריחניים, „שן האריה" ומיני „צפרני החתול" (Calendula). על הסלעים תטפס הזַלְזֶלֶת (Clematis cirrhosa) בפרחיה הלבנים, יֵרָאוּ „קיסום הסלע" (Smilax aspera), והאספרַגוס הקוצני (Asparagus acutifolius) וכו'.

לרגלי הרטיבות המרובה שבעונה זו מתכסים הסלעים בטחב המשמש מצע לסיני שָׁרָך יפים, כמו שרך הבשם (Cheilanthes fragrans), שרך המוך (Notochlaena lanuginosa), „עשב הפצעים" (Ceterach officinarum). במקומות רטובים ביותר אפשר למצא לרב את העלים העדינים של „שערות שולמית" [יוֹעֶזֶר] (Adiantum capillus-veneris).

בחדשי שבט-אדר, כשהאדמה רותה מי הגשמים המרובים, וחוםם של קרני השמש הולך וחזק דומים פני האדמה למרבדים מגֻוָּנים נהדרים

של פרחים וצמחים שונים. מרבדים כתומים של הנורית הירושלמיר (Ranunculus hierosolymitanus) מחליפים מרבדים אדומים של הכלָנִיר (Anemone coronaria). מבין העשב מבצבצת הדמומית הא"י Adonis palaestina) היפה, כנטפי דם שנזרקו על ירקרק הדשא. מיני אירוס (Iris) השחלָב המנומר (Orchis maculata) והמשונן O. tridentata, v. albiflora), בני יַקינטון שונים Muscari racomosum, M. albicaule, M. comosum); פרחי הבירינִיקה (Veronica acinifolia, V. cymbalaria) בַּבֹּנֶג זהב (Matricaria aurea) ומיני קרנפול שונים יתנו גם הם את ריחנ ויכניסו את צבעם במעשה הפרחים רב-הגונים המכסה את ההרים והעמקינ באביב. בסוף החרף יתנוסס הפרג האדם, הקִנדול הקוצי יביא את פרחי הצהובים ובשדות ינדל לרב החרדל הבר ועוד צמחים ממשפחת הפרפרנים

עונת הגשמים תחלוף, וירק הדשא שכסה את כל הסביבה יצהיב הצמחים השנתיים שהספיקו להזריע זרע יבלו, צמחי הבצל והפקעות יתכנס לישון את שנת הקיץ ואת מקומם יירשו הצמחים הרב-שנתיים הפורחינ במשך כל הקיץ: הקורָנית (Thymus capitatus), הצַתְרָה (Satureia thymbra), הזְעירית (Micromeria nervosa), השלוויור השונות, כמו שלוית ירושלים (Salvia hierosolymitana) ושלוית יהודר (Salvia judaica), „עשב הכלב" (Marrubium vulgare), הנַרדָנ (Stachys palaestina), „שחר התלתלים" (Ballota saxatilis), הגעדָר (Teucrium polium), מיני דרדר (Centaurea) שונים, הסירָה (Poterium spinosum) המשמשת חמר הסקה לפלחים וכו'.

אופיים הם הצמחים שבין אבני החומות העתיקות, כמו השכרו (Hyosciamus aureus), זגוגית יהודה (Parietaria judaica), מָצִיי (Podonosma syriacum), הספלול (Aristolochia maurorum), הֲיִגֶד (Alhagi maurorum), האזוב (Origanum maru), לוע הארי (Antirrhinum majus), הצלָף ומין טבק (Nicotiana glauca) וכו'.

אדמת ההרים והטרשים שבסביבות ירושלים אינה מסוגלה ביותו למזרע התבואה, ורק העמקים, המכוסים שכבת עפר תחוח, יגדלו מינ תבואה שונים.

במקומות הנמצאים קרוב למעינות מים יגדלו התושבים ירקות מרובים. ביחוד יפות הן גנות הירק אצל מעין ה ש ל ח (במקום „גנות-המלך"), עין-כ ר ם, ב י ת ר וא ר ט ס.

בסביבות ירושלים יאחר זמן הקציר והבציר 4 — 6 שבועות מאשר בשפלה.

מורדות ההרים שבסביבה מוכשרים ביותר לנטיעות, גם אלה המלאים שברי סלעים וכפים. העצים צומחים על צחיחי הסלע, לפעמים מבלי עפר תחוח, כי נזונים הם לא מהשכבה העליונה, כי אם מהשכבות העמוקות ביותר שבהן ימצאו את מזונם וליחם.

ע צ י ה פ ר י היותר מצויים בסביבה הם ה ז י ת, ה ת א נ ה ה ג פ ן—שלשת המינים, שאותם רוצים העצים להמליך עליהם במשלו של יותם ב ן י ר ב ע ל.

בין עצי הפרי האלה תופס עץ ה ז י ת את המקום הראשון. אקלים ההרים וקרקע הסיד הם התנאים הנוחים ביותר לגדולו. הרבה מקומות שבסביבות העיר נושאים עליהם עד היום את שם העץ (הר הזיתים, ביר-זית, ודי זיתון וכו'). אין כמעט כפר שבסביבו לא יצמח הזית, ויש שהוא גם העץ היחידי המקשט את הסביבה. אולם עוד יותר נפוץ היה בתקופות הקדומות. עדים הם שרידי הגתות ובתי-הבד המרובים החצובים בסלעי ההרים. את פרותיו יאכל האכר כבושים או יעצרם להוציא את שמנם — שמן הזית המהולל, ומעצו יעשה לו את רהיטי ביתו, גם ישתמש בו להסקה ולמאור. והעץ הזה המאריך ימים והגומל חסד לעובד, לו ולזרעו אחריו, ישמש בכתבי הקדש לסמל החריצות ואשר בית-האב: „בָּנֶיךָ כִּשְׁתִלֵי זֵיתִים סָבִיב לְשֻׁלְחָנֶךָ".

מנורת שמן עתיקה.

זיתים עתיקים נשארו רק בודדים בירושלים ובסביבתה, לרגלי הר הזיתים ועל ראשו. ה ר ה ז י ת י ם עצמו עני הוא כעת בזיתים, כי זיתיו

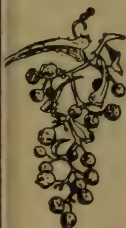
המרובים נכרתו מדי פעם בפעם על ידי הנלחמים על העיר. יערות ש
עצי זית נמצאים עוד היום ע״י הכפרים עין כרם ובית גַ׳לָה.

העץ השני הנפוץ בסביבה היא התאנה, המסתפקת במועט ואינ
מקפידה על מקום גידולה. חרשות של תאנים נמצאות עד היום בסביבו
ירושלים, ביחוד ע״י הכפרים רַם־אַלַּה, ענתות, בית-לח
ועין-כרם.

הגפן היתה, כנראה, לפנים מצויה יותר מאשר כעת. הכפרי
והמקומות המרובים, הנקראים על שם הכרם ופרות הגפן (קרית ענב, ע
כרם וכו׳) וכמו כן היקבים העתיקים המרובים יוכיחו זאת. אולם תחת ממשל
המושלמים, הנזירים מיין, חדל מטע הגפן להתפתח. בין המגדלים את הגנ
בסביבה הם אברי המושבה מוצא, העוסקים גם בתעשית היין.

ככל הרי הארץ היתה גם סביבת ירושלים לפנים מיוערת באיל
סרק ועצי פרי. עד היום נשארו במקומות שונים שרידי חרשות או עצים עתיקי
בודדים, כמו חרשת אורן ירושלים (Pinus halepensis) בסביבות הכפ
בית מַחסיר, העצים שבמגרש השייך לארמנים בעיר העתיקה, הברושי
העתיקים שעל הר הבית, עצי המֵיש (Celtis australis) הנפוצים במקומו
שונים בעיר, שרידי האלונים השונים בכל הסביבה ורב השיחים הנמוכי
המכסים עד היום את ההרים אף על פי שהעזים סמות
סכר את גופם והפלחים כורתים את השרשים בשביל
הסקת הכבשנים ועשית הפחם.

על הסגולה המיוחדה של הרי יהודה לגדול יערות
מראים העצים המרובים המתאקלמים בנקל בסביבת
ירושלים. בין העצים שהוכנסו לעיר ולסביבותיה בעשרות
השנים האחרונות הם: האלה הסינית (Ailanthus
glandulosa), פלפל בָכות (Schinus molle), בת-
שטה (Robinia pseudacacia), האִזְדַרֶכֶת (Melia azedarach)
הקארינה (Casuarina equisentifolia), האקלפטוס וכו׳.

קיסוס הסלע

ו. הספקת המים בירושלים.

המחסור במים חיים — המעינות — הבורות — הברכות — תעלת המים העליונה — תעלת המים התחתונה — צנורות המים החדשים.

ירושלם המשתרעת על מרומי הרי יהודה, שהם הרי ניר והמים מחלחלים דרכם, וקרובה היא לפרשת המים שבין ברכת המים המזרחית (ים המלח) וברכת המים המערבית (ים התיכון), עניה במעינות מים חיים. אעפי״כ לא סבלה העיר מחוסר מים בימי שבת ישראל על אדמתו, בשעה שמספר תושבי ירושלם הקבועים עלה, לפי ההשערה, עד למאתים אלף נפש ובימי החגים הגיע מספר עולי הרגל בערך ליותר ממליון.

בסביבה הקרובה של העיר נמצאים אמנם מעין השלח ועין רגל, שמימיהם אינם פוסקים כל השנה, ואולם משום שמימיהם מועטים לא היו מספקים את הצרך הרב במים — לשתיה, לנקיון ולכל צרכי הטהרה, שהיתה נוהגת בישראל. ורק חריצותם של תושבי ירושלם ודאגת מלכיה ונשיאיה עמדו לה לעיר, שלא תסבול מחוסר מים.

בדרכים שונות המציאו מים לתושבי העיר: א) ע״י בורות; ב) ע״י ברכות בפנים העיר ומחוצה לה; ג) ע״י תעלות שהביאו מים ממעינות וברכות רחוקים.

א. בורות.

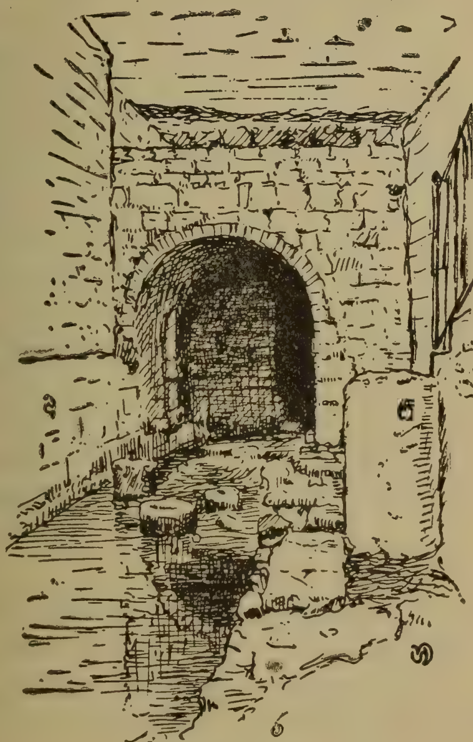
עוד לפני בוא ישראל לארץ השתמשו תושבי ההרים בבורות טבעיים שבנקרות הסלעים וגם חצבו בידיהם בורות למקוה מי הגשמים (ובורות חצובים אשר לא חצבת — דברים ו׳).

לחציבת בורותיהם היו התושבים העתיקים משתמשים בסגולות השכבות השונות של סלע העיר. את פי הבור היו חוצבים בתוך השכבה הדקה של המִזי העליון — הקשה — עד שהגיעו לשכבה העבה של

האבן הרכה — המִלֶּכֶּה. את עצם הבור חצבו בתוך המלכה, וצורתו העתיקה היתה כצורת בקבוק. בבור כזה היו נקוים המים הבאים מבחוץ; ולמען לא יחלחלו המים דרך הסלע הרך, היו טחים את דפניו בשכבת מלט עבה. נמצאים גם בורות שבהם היו נקוים המים שהיו נפלטים מתוך קירות הסלע. בבורות כאלה היו טחים במלט רק את קרקע הבור.

בכלל עשויים הבורות צורות שונות: עגולים, מרובעים וסגלגלים ושונים הם גם במדת קבולם — מן 3 עד למעלה מן 10,000 מטר. מעוקבים מים. בבורות גדולים היו משאירים אומנות למשען התקרה וגם מדרגות, שהובילו לתחתית הבור. את פי הבורות — החוּלְיָה — סתמו באבנים, עשויות בצורות פקק.

בורות מרובים נמצאים בהר הבית, אבל חלק מהם נמלא עפר ולא ישתמשו בהם עוד עתה. עד היום יספיקו תושבי ירושלם את צרכיהם במים בעיקר ע"י בורות, שמי הגשמים נקוים בהם דרך צנורות שעל גגי הבתים.

ברכת השלח

ב. ברכות.

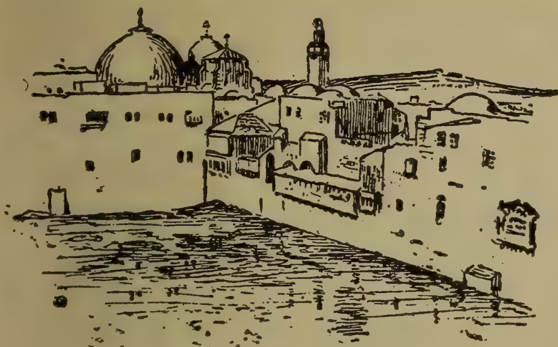
הברכות הנן מקוי מים פתוחים, חצובות או בנויות בעמק או במקומות נמוכים. אל הברכות נקוים מי הגשמים מהסביבה ולפעמים גם מי מעינות. הברכות העתיקות שבירושלם רובן היו חצובות בסלע את המים היו דולים מהברכה עצמה או שהיו מוליכים אותם ע״י תעלות למקומות אחרים. מספרן היה מרובה מאד, ועד היום נמצאות בירושלם וסביבתה ברכות ממולאות עפר במספר גדול.

החשובות שבברכות העתיקות המשמשות עד היום למקוי מים הנן: ברכת השלח העליונה—16 מ. ארכה, 6, 5 מ. רחבה. דרומה לברכה זאת נמצאת ברכת השלח התחתונה („ברכת המלך"— נחמיה), שנמלאה עפר בשנים האחרונות. ברכה זו מקבלת מימיה מהגיחון דרך הנִקְבָּה (עין שם). ברכת בית-צידא—צפונה להר הבית. ברכה זו היתה סתומה ונמצאה שוב בזמן האחרון. הברכה הכפולה—בצפון הבירה,—ארכה 50 מ. ורחבה—16 מ. ברכה זו, שנגלתה גם היא בזמן האחרון, נקראת כפולה משום שהיא מחולקת לשנים. ברכת חזקיהו (ב. המגדלים)—ע״י שער יפו. ארכה 73 . ורחבה 44 מ. את מימיה היא מקבלת מברכת ממילא („הברכה העליונה"), הנמצאת בתחלת גיא-בן-הנם. ברכה זו ארכה 89 מ., רחבה—59 מ. ועמקה—6 מטרים. ברכת השֻׁלטן („הברכה התחתונה")—באמצע הגיא. ארכה—169 מ., רחבה—67 מ. ועמקה 12 מטר.

ג. תעלות ואמות מים.

תעלות אלו שני מינים הן: א) מוליכות מים ממקום למקום בעיר עצמה; ב) מוליכות מים ממקומות רחוקים. התעלות ממין ראשון חרבו כמעט כלן ולפליטה נשארו עד היום: תעלת ברכת ממילא, שדרכה עוברים מי הברכה אל המצודה (מגדל דוד) ואל ברכת חזקיהו. תעלה זו בנויה בסלע וטוחה במלט. במקומות אחרים הישמו צנורות חרס מכוסים לוחות אבן. לשם הנקיון נחצבו מלמעלה במקומות שונים תאים, שדרכם אפשר להכנס אל התעלה ולנקותה. תעלה מענינת היא ה„נִקְבָּה", המחברת את הגיחון ואת ברכת השלח (עין להלן).

החשובות ביותר הנן התעלות המביאות מים לירושלם מדרום לעיר. בין ההרים, ע"י הדרך לחברון, נמצאים עמקים צָפים, שגבהם כגבה קו פרשת המים ומתרוממים הם במקצת מעל לירושלם (ארטס—798 מ.. ברכת

ברכת חזקיהו (ברכת המגדלים)

ערוב—816 מ.). עוד בזמן עתיק הביאו את מי המעינות המרובים במקומות האלה העירה, „מ ב ר כ ו ת ש ל מ ה" (עין להלן) נמשכות שתי תעלות שהביאו מים בית-לחמה וירושלימה.

I. ת ע ל ת ה מ י ם ה ע ל י ו נ ה.

תעלה זו מתחילה מצד מזרח למצודה שאצל הברכות היא חצובה בסלע וגם יש בה חלקים בנוים. התעלה עוברת בירידה קלה לצפון הכפר א ר ט ס. אצל ק ב ר ר ח ל עשויה התעלה צנורות אבן, המְחברים ומְהדקים היטב וטוחים במלט למען יוכלו עמוד בפני לחץ המים הנקוים במקום הנמוך. ע"י צנורות כאלה השכילו להתגבר על העליות והמדרונים השונים שנתקלו בהם בהעברת המים. המלאכה הזאת, שכל פרטיה נעשו באומנות רבה, מראה על ידיעה הגונה בחֻקים ההידרַוליים. גם בעמק רפאים נמצאו שרידי תעלה זו, ומכאן והלאה נעלמו עקבותיה. ע"י תעלה זו יכלו המים להתרומם מעל למפתן שער יפו ולהגיע באפן זה למקומות הגבוהים של העיר.

II. תעלת המים התחתונה.

תעלה זו פשוטה בבנינה. לרוב תסובב בדרכה את ההרים שתפגש בהם ורק על יד בית-לחם וירושלם תעבור דרך נקבות קטנות. דרך גשר שנשר את גיא בן הנם הגיעה התעלה עד ההר המערבי (ציון), ובהקיפה את רגלי ההר הגיעה להר הבית. ארך התעלה—מהלך של 7 שעות בערך. תעלה זו מביאה עד היום מים לעיר, ע"י צנורות ברזל שהונחו מהדש.

זמן חציבת תעלות אלו לא ידוע, כי אין כל ידיעות מדיקות בכתב על אודותן. גם על הכתבת העתיקה של השלח לא נמצא לא שם ולא תאריך. ויש לשער, שנמנעו מלפרסם דברים בדבר הספקת המים בירושלם, מפני טעמים טכסיסים. ואכן, לא סבלה ירושלם מעולם בימי המצור מחסר מים, בשעה שהצרים עליה ענו בצמא. עוד בימי בית ראשון השתמשו בסתימת המעינות למען הכשיל בזה את כח האויב. בדברי הימים יספר: „ויקבצו עם רב ויסתמו את כל המעינות ואת הנחל השוטף בארץ לאמר: למה יבאו מלכי אשור ומצאו מים רבים" (דה"י ב'—ל"ב).

דיון קאסיוס כותב: „הרומאים ענו בצמא בשעת המצור על ירושלם, בקשי נמצאו להם מים רעים, שצריכים היו להביאם ממקומות רחוקים. אבל לנצורים היו מים בשפע, שהיו באים ממעינות רחוקים ע"י תעלות מתחת לאדמה". גם שטרבו, טציטוס ואיזביוס יעידו על זאת.

הארדיכל שיק סובר, כי שטת התעלות והברכות הזאת מוצאה מימי המלך שלמה. בן סירא מהלל את שמעון הצדיק על שהביא מים לירושלם מעין עיטם ע"י תעלות (ע"ז מעידים בתלמוד ירושלמי, כי „אמת המים באה מעין עיטם; פעם אחת באו הסיקיריקין וההריבו אותה"). עוד יחוה שיק את דעתו, כי הורדוס, הוא שהביא את המים מנחל ערוב לברכות ומשם הביאם גם להרודיום (הר הפרדס). לפי זה יצא, כי תעלת המים התחתונה מעשה זמנו הוא.

וכשם שדאגו תושבי ירושלם ומנהיגיה בימי גדולתה למים חיים, כך דאגו גם לנקיון העיר. תעלות השופכין נקבו את קרקע העיר לכל צד,

שרידי התעלות ממין זה, שרובן נְקָבות, מוכיחים על הדאגה היתרה לנקיון העיר. בזמן כבוש ירושלם ע"י טיטוס שמשו התעלות גם מחבוא לנצורים.

לרגלי המלחמות המרובות במשך הדורות חרבו כל התעלות, מקצתן נסתמו בעפר ומקצתן נהרסו. תושבי ירושלם הסתפקו רק במי הגשמים שנקוו בבורותיהם, במי השלח ועין רגל ובברכות. בשנה שחונה היו התושבים צפויים לצמא. חברות שונות הציעו הצעות לממשלה התורכית בדבר הספקת מים לעיר ממעינות רחוקים, אבל הממשלה לא נתנה את הסכמתה לתקון חשוב כזה בחיי העיר.

בהכבש העיר ע"י הצבא הבריטי שמה הממשלה החדשה את לבה להספקת מים לעיר. המים מובאים בעזרת מכונות קטור גדולות מן מעין ערוב דרך צנורות ברזל. לשם זה השתמשו במקורות הדרומיים שבוַדי ערוב ווַדי בִּיַאר, שמימים קדמונים המציאו מים לעיר (ממרחק של 23 ק"מ מירושלים). הצנורות עוברים דרך ודי ביאר, על פני ברכות-שלמה, מערבה לבית-לחם ומשם נמשכים הם בקו ישר צפונה — אל מקוה המים הגדול, שנבנה לשם זה במערב העיר בסוף רחוב יפו בנקודה הגבוהה ביותר של העיר—760 מטר. (עין ערוב — 816 מטר).

עקר השמוש במי המעינות האלה הוא בימות הקיץ, כשיאזלו מי הבורות. למטרה זו סדרה הממשלה תחנות מים במקומות שונים של העיר החדשה והעתיקה. המים נתנים בחנם.

ז. תולדות העיר.

הישוב הקדמון—הגזע השמי—מקום המושב הראשון—ירושלם לפי מכתבי תל-אל-עמרנא—בימי יהושע—כבוש דוד—מרכז האומה—ימי שלמה, בנין הבית וחומות העיר—רחבעם—עוזיהו—חזקיהו—נבואות מיכה וישעיהו—תקופת מנשה והתחלת הירידה—חרבן העיר והבית ע"י הבבלים—קינת ירמיהו—שיבת ציון—נבואות חגי וזכריהו—עזרה והעליה השניה—נחמיה ובנין החומה והעיר—תקופת מלכי פרס—שמעון הצדיק—מלכי יון—ההלניות—יהודה המכבי — חנוכה — תקופת החשמונאים—חיי העיר— פומפיוס בירושלים—הורדוס—בנין הבית ופאור העיר—אגריפס — נציבי רומא—המרד—הקנאים—חרבן טיטוס—אדריאנוס ומרד בר-כוכבא—אליא קפיטולינה—ירושלים בידי הנוצרים—כבוש הפרסים—הרקליוס קיסר — ירושלים בידי המושלמים — הישוב היהודי והסנהדרין—כבוש הצלבנים ותוצאותיו ליהודים—ממלכת ירושלים—הישוב היהודי המחודש—ר' יהודה הלוי—ר' בנימין מטודילה—כבוש ירושלים ע"י צלח-עדין ר' יהודה—אלחריזי—עלית 300 רבנים—הרמבן והישוב החדש—ר' יצחק חילו — ר' עובדיה מברטנורא—בוא מגורשי ספרד—כבוש התורכים ובנין החומה הנוכחית — רדיפות אבן-פארוך — ר' יהודה החסיד ועולי פולין—אברהים פחת מצרים—המאה האחרונה והתרבות הישוב—התרבות האשכנזים—מונטיפיורי—המשורר פרנקל וספרו—יסוד ביה"ס הראשון — תנועת ההשכלה — התנועה הלאומית וקנית פ"ת—פינס ובן-יהודה — הדבור העברי — בית הספרים—הרצל בירושלים—חברת העזרה—מצב העיר בימי המלחמה העולמית—כבוש האנגלים—ועד הצירים—הנחת אבן הפנה לאוניברסיטה.

מאימתי התחיל ישוב בני אדם בהרי ירושלים? שאלה זו לא נפתרה עדין. אבל אין ספק, שמקום זה שמש מושב לבני האדם עוד בימי תקופת האבן, לפני 5000 שנה בערך. כלי הצור הרבים, שנמצאו בעפר העיר העתיקה מעידים על זאת. אנשי התקופה שלפני ההסתוריה

ישבו, כנראה, במחלות טבעיות או מלאכותיות שבמורדי הגבעות, והיו שיכים לאותו הגזע, שעקבותיו נגלו ע״י הפרופ׳ מקליסטר בחפירותיו בגזר. בני אדם אלה, כפי שאפשר לדון לפי עצמותיהם, היו שיכים לגזע נמוך הקומה ולא ידעו עדין להשתמש במתכת. מדברי ימיהם לא נודע לנו שום דבר.

כשש מאות שנה אח״כ (2600 שנה, בערך, לפני חב״ש) באו לארץ ממזרח וממדרום שבטים שמיים, בני גזע גבה-קומה יותר. שבטים אלה היו נודדים. רכושם היה עדרי צאנם. וכשהבינו את יתרונם של חיי ישוב קבוע, החלו לעבוד את האדמה. את אהליהם החליפו במערות שמצאו אצל התושבים שקדמו להם, ואח״כ החלו לבנות להם בתים פרימיטיביים. לאט לאט נצבר אצלם רכוש, וקבוצת הבתים הקטנים הוקפה מעין חומה להגן עליהם ועל רכושם. והגנה ידועה נחוצה היתה להם, כי ארץ זו היתה נתונה בין ארבע אומות גדולות: החתים מצפון, אשור ובבל ממזרח, ומצרים מדרום — אומות, שנלחמו תמיד ביניהן, והשלטון על הארץ עבר מאחת לשניה.

מקום מושב זה יכל היה להיות על ראש ההר ועל יד מעין מים. המעין היחידי הנמצא בין הרי ירושלים הוא מעין השלח. ההר המערבי, אם גם גבוה הוא מהמזרחי — רחוק הוא ממעין המים. יש משערים, כי ראשי שני ההרים האלה שמשו שניהם למושבים, ובתקופה מאוחרה יותר היו כאן שתי ערים. ומביאים ראיה מהשם ירושלים, המראה על עיר כפולה: העיר האחת עמדה על ההר המערבי, דרומה לשער יפו, והשניה קרוב למקום שעליו כעת מסגד אקצה.

ע״ד חיי התושבים האלה במשך אלף שנים אין לנו שום ידיעות. בתקופה זו בא אברהם העברי מאור כשדים לארץ כנען. לפי המסופר בתורה בא מבאר שבע „לארץ המוריה" — להעלות את יצחק בנו. אחרי נצחון אברהם במלחמת ארבעת המלכים יצא לקראתו לברכו „מַלְכִּי צֶדֶק מֶלֶךְ שָׁלֵם", היא ירושלים, לפי דברי יוסף בן מתתיהו הכהן.

עוד מזמן קדום נכנעה ירושלים למצרים. בין הלוחות שנגלו בתל-אל-עמרנא על חוף הנילוס נמצאים 8 לוחות מכתבים ממושל אֻרְשָׁלִם, עַבד-חִבה, למלך מצרים (1470 שנה לפני חב״ש). מהמכתבים האלה נראה

כי נמצאו פה לאמים שונים, שנלחמו זה בזה, והמושל מבטיח, כי „העיר תשאר נאמנה למלך מצרים לעולם".

לאחר מאה שנה בערך העביר יהושע את בני ישראל את הירדן. בזמן ההוא כבר היתה ירושלים עיר חשובה. תושביה היו יבוסים. ומלכם — אדוני צדק. המלך הזה עמד בראש חמשת המלכים, שהתאחדו לעלות על גבעון ולהכותה על השלימה עם ישראל. יהושע לא נסה לכבש את ירושלם, כי היא היתה, כנראה, בצורה מאד. כשנחלקה הארץ עבר קו הגבול, שבין שבט יהודה ובנימין דרך שטח העיר ירושלים.

„בית הבחירה שנבנה בימי שלמה היה בנוי בחלקו של בנימין וכראש תור (כזוית משלשת) יוצא מחלקו של בנימין לחלקו של יהודה" (תנחומא).

אבל, לפי המסורה, „לא נחלקה ירושלים לשבטים".

ספר שופטים יספר על ירושלם שהיא עיר היבוסי. בימי מלוכת שאול לא נזכרה העיר ירושלם, אבל כאשר עלה דוד על כסא המלוכה. בחר לו, אחרי שבע שנים ומחצה לשבתו בחברון, את ירושלם לעיר בירתו. מתחלה כבש, כנראה, את העיר שעל ההר המזרחי, היא מצודת ציון, שלא היתה מבוצרת למדי, ואח"כ כבש יואב את העיר של ההר המערבי. ההר המזרחי נקרא אח"כ בשם „עיר דוד", וההר המערבי שמש, כנראה, מקום מושב העם. העברת עיר הבירה לירושלם, שנמצאה בנחלת שני השבטים היותר תקיפים היה טכסיס מצלח, ועל ידו רכש לו דוד את חבתו ואמונו של שבט בנימין, שנשאר נאמן לבית דוד גם בהקרע עשרת השבטים מעל יהודה. דוד אחד ע"י חומה את שתי המצודות לאחת, וכנראה, שזו היתה החומה, שירדה מהמקום שנמצא בו עכשיו שער יפו לארך העמק הצפוני-מערבי. חומה זו נשארה במקומה עד לזמן של כבוש טטוס.

דוד העלה גם את ארון אלהים לעיר דוד. וכשבנה לעצמו בית ארזים רצה לבנות גם בית קבוע לד' בירושלם, תחת אשר עד הזמן ההוא היה „ארון אלהים יושב בתוך היריעה — באהל ובמשכן". למטרה זו קנה את גרן ארונה היבוסי — צפון ההר מוריה — בכסף שלשים שקל. ואולם חפצו זה לא עלה בידו, ורק אחרי מות דוד בנה שלמה בנו היכל

מפואר לה׳ אלהי ישראל במשך שבע שנים. מאה וחמשים אלף איש עסקו בבנינו. את האבנים למקדש חצבו כפי ההשערה מהמחצב הגדול, הנמצא כעת מתחת לחומה הצפונית (מערת צדקיהו). אפשר שלפנים היה למחצב זה מבוא גם מצד דרום, שדרכו היו מובילים את אבני הגזית למקום הבנין. עצי הארזים לבנין המקדש שלח חירם מלך צר לשלמה דרך הים ברפסודות עד יפו.

שלמה בנה על ההר הזה גם היכל מלך נהדר, כלו אבנים יקרות כְּמִדּוֹת גזית, — ההיכל נבנה במשך 13 שנה. העיר נתקשטה בימיו בבניני פאר מרובים, בארמנות לנשיו ועבדיו „וְעַלִיָּה" (גשר) היתה מחברת את שני ההרים — המזרחי והמערבי מעל לעמק „הככר". למבצר העיר שמש המִּלֹּא, שנבנה ע"י שלמה.

בימי שלמה היתה ירושלים מרכז כל עם ישראל מדן ועד באר שבע, אבל אחרי חלוקת הממלכה, בימי המלכים שאחריו, היתה רק לעיר הבירה של יהודה.

„בשנה החמשית למלך רחבעם עלה שישק מלך מצרים על ירושלם באלף ומאתים רכב וששים אלף פרשים וילכד את ירושלם ויקח את אוצרות בית ד׳ ואוצרות בית המלך". וכבודה של ירושלם והדרה ירדו. בימי המלך יורם, התנפלו „הפלשתים והערבים על ירושלם וישבו את כל הרכוש הנמצא בבית המלך".

ששים שנה אח"כ, אחרי נצחונו של יואש מלך ישראל במלחמתו עם אמציה מלך יהודה, בא יואש לירושלם ופרץ בחומת העיר ארבע מאות אמה ולקח את כל הזהב והכסף והכלים הנמצאים בית ה׳.

עזיה בן אמציה חזק את העיר ויבן מגדלים בירושלם; על המגדלים העמיד חִשְׁבֹּנוֹת לירות בחצים ובאבנים גדולות.

„בארבע עשרה שנה למלך חזקיהו עלה סנחריב מלך אשור בחיל כבד ירושלם ויעמוד בתעלת הברכה העליונה אשר במסלת שדה כובס. ויתחזק חזקיה מלך יהודה ויבן את כל החומה הפרוצה ויחזק את המלֹא עיר דוד, ויסתם את מימי המעינות שמחוץ לעיר". אבל כדי שלא יחסרו מים לתושבי ירושלם בימי המצור, „עשה את הברכה ואת התעלה

ויבא את המים העירה", ומשום זה מיחסים לו את חציבת הנקבה שבין הגיחון ו„ברכת השלח" (עין להלן).

זמנו של חזקיהו היתה תקופה רבת העלילה. אחרי מפלת סנחריב, שהראתה את מפעלות ה׳ בצרי יהודה, נעשו תקונים רבים בחיי העם, וירושלם היתה „נְוֵה שַׁאֲנָן אֹהֶל בַּל יִצְעָן". הנביאים הגדולים שהיו בזמן ההוא בירושלם, ישעיה ומיכה, שניהם נבאו את הנבואה הנצחית:

וְהָיָה בְּאַחֲרִית הַיָּמִים
נָכוֹן יִהְיֶה הַר בֵּית ה׳ בְּרֹאשׁ הֶהָרִים וְנִשָּׂא מִגְּבָעוֹת,
וְנָהֲרוּ אֵלָיו כָּל־הַגּוֹיִם.
וְהָלְכוּ עַמִּים רַבִּים וְאָמְרוּ:
לְכוּ וְנַעֲלֶה אֶל הַר־בֵּית ד׳, אֶל בֵּית אֱלֹהֵי יַעֲקֹב
וְיֹרֵנוּ מִדְּרָכָיו וְנֵלְכָה בְּאֹרְחֹתָיו,
כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וּדְבַר ה׳ מִירוּשָׁלָםִ.

בתקופה הזאת התחילו אנשי חזקיהו מלך יהודה להעתיק משלי שלמה וספרי קדש אחרים, שנתהלכו בין העם.

מנשה בנו, אחרי שובו משביו באשור, „בנה חומה חיצונה מערבה לגיחון בנחל וסבב את העפל ויגביהָהָ מאד".

בימי המלך יאשיה, כשנגשו לחזק את בית ה׳, מצא חלקיהו הכהן את „ספר תורת ה׳ ביד משה".

אחרי תקופת האושר בימי חזקיהו והמלכים שאחריו באו ימי הירידה. בזמן מלכות יהויכין נכנעה העיר לפני נבוכדנאצר מלך בבל. „הוא הוציא את כל אוצרות בית ה׳ ואוצרות בית המלך ויקצץ את כל כלי הזהב אשר עשה שלמה מלך ישראל והגלה את כל ירושלם ואת כל השרים ואת כל גבורי החיל, שבעת אלפים, והחרש והמסגר אלף ויביאם בבלה". לרגלי המרידה במלך בבל בימי צדקיהו באה העיר במצור, שנמשך שנה, חמשה חדשים ושבעה ימים. דבר ורעב שררו בעיר בכל תקפם. הנצורים הגנו על העיר בכל אמץ לבם, ואולם צעד אחרי צעד נכבשה העיר לפני האויב. בחדש החמשי (אב) בעשתי עשרה שנה למלך צדקיהו (656 לפני חב״ש) בתשעה לחדש, כשחזק הרעב

נבקעה העיר, ונבוזראדן עבד מלך בבל בא ירושלימה דרך שער בין החומתים אשר על גן המלך. בית ה׳ נשרף וחומות ירושלם נתצו סביב, והעיר נהרסה כלה. הנביא ירמיהו שראה את חרבן העיר הקדושה קונן במר נפשו:

הָרַס בְּעֶבְרָתוֹ מִבְצְרֵי בַת־יְהוּדָה הִגִּיעַ לָאָרֶץ.
טָבְעוּ בָאָרֶץ שְׁעָרֶיהָ, אִבַּד וְשִׁבַּר בְּרִיחֶיהָ,
הִסְגִּיר בְּיַד אוֹיֵב חוֹמוֹת אַרְמְנוֹתֶיהָ,
וַיַּאֲבֶל חֵל וְחוֹמָה, יַחְדָּו אֻמְלָלוּ.
סָפְקוּ עָלַיִךְ כַּפַּיִם כָּל עוֹבְרֵי דֶרֶךְ,
שָׁרְקוּ וַיָּנִיעוּ רֹאשָׁם עַל בַּת יְרוּשָׁלָיִם:
הֲזֹאת הָעִיר שֶׁיֹּאמְרוּ כְּלִילַת יֹפִי,
מָשׂוֹשׂ לְכָל הָאָרֶץ?
לֹא הֶאֱמִינוּ מַלְכֵי אֶרֶץ וְכָל יוֹשְׁבֵי תֵבֵל
כִּי יָבוֹא צַר וְאוֹיֵב בְּשַׁעֲרֵי יְרוּשָׁלָיִם!

בשנת אחת לכרש מלך פרס (49 שנה אחרי חרבן הבית) העביר קול בכל מלכותו וגם במכתב לאמר: „ד׳ אלהי השמים פקד עלי לבנות לו בית בירושלם אשר ביהודה. מי מכם בכל עמו, יהיה אלהיו עמו ויעל ויבן את בית ד׳ אשר בירושלם״. אז קמו ראשי האבות ליהודה ובנימין שבבבל והכהנים והלוים ויאמרו לעלות ירושלימה לבנות את הריסות העיר והמקדש, וכל סביבותיהם הנשארים במקום גלותם חזקו בידיהם. כל העולים היו ארבע רבוא, אלפים שלש מאות וששים, ובראשם עמד זרבבל בן שאלתיאל. חלק מהעולים התישב בירושלם. בשנה השנית לבואם החלו לבנות את בית המקדש במקום שעליו היה בנוי המקדש הראשון. שמחת העם היתה רבה על המפעל הזה. אבל צרי יהודה ובנימין הפריעום מהבנין, והמלאכה שבתה במשך 16 שנה.

בימי דריוש המלך עוררו הנביאים חגי וזכריהו את העם לגמר את הבנין. חגי מוכיח את בני דורו:

הַעֵת לָכֶם, אַתֶּם, לָשֶׁבֶת בְּבָתֵּיכֶם סְפוּנִים וְהַבַּיִת הַזֶּה חָרֵב?
עֲלוּ הָהָר וַהֲבֵאתֶם עֵץ וּבְנוּ הַבַּיִת וְאֶרְצֶה בּוֹ.

וזכריה מנבא עתידות:

פְּרָזוֹת תֵּשֵׁב יְרוּשָׁלַםִ מֵרֹב אָדָם וּבְהֵמָה בְּתוֹכָהּ,
וַאֲנִי אֶהְיֶה לָּהּ חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב, וּלְכָבוֹד אֶהְיֶה בְתוֹכָהּ.
עוֹד יֵשְׁבוּ זְקֵנִים וּזְקֵנוֹת בִּרְחֹבוֹת יְרוּשָׁלָםִ
וְאִישׁ מִשְׁעַנְתּוֹ בְּיָדוֹ מֵרוֹב יָמִים.
וּרְחֹבוֹת הָעִיר יִמָּלְאוּ,
יְלָדִים וִילָדוֹת מְשַׂחֲקִים בִּרְחֹבֹתֶיהָ.

דברי הנביאים השפיעו על העם ויגשו שוב לבנות את בית המקדש ואחרי 4 שנים נגמר בנינו, 70 שנה אחרי חרבן הבית הראשון. אבל העיר עצמה היתה עדין חרבה וחומותיה היו פרוצות, ומספר אנשיה היה מעט.

רב העולים מבבל גרו בערי השדה הרחוקות מירושלים, וגם אנשי העליה השניה, של עזרא וחבריו, לא הרבו להתישב בעיר השוממה. ורק בידי נחמיה בן חכליה, שעלה לארץ ישראל בשנת 514 לפני חב״ש, עלה לחזק את החומה, לסתום את פרציה ולהגדיל את מספר תושביה. למרות תעלולי צרי ישראל, סנבלט וחבריו, למרות לעגם למעשה „היהודים האמללים" לא נרתע נחמיה לאחור. ולשם הגנה בפני התנפלות צרי ישראל היו הבונים „באחת ידם עושים במלאכה ואחת מחזקת בשלח". כל העם השתתף בבנין חומת העיר, כלם החזיקו אחד בידי חברו „לקָרות את השערים, להעמיד הדלתות, מנעלים ובריחים". קבוצות שונות חלקו ביניהן את העבודה בבנין החומה מדות מדות, עד אשר לא נותר בה פרץ. ותשלם החומה בעשרים וחמשה באלול, לחמשים ושנים יום.

ואולם העיר היתה עדין „רחבת ידים וגדולה, והעם—מעט בתוכה ואין בתים בנויים", ולכן הפילו גורלות להביא „אחד מן העשרה מהעולים לשבת בירושלים עיר הקדש".—והודות לפעלתו של נחמיה נעשתה ירושלם שוב למרכזה האמתי של יהודה.

זָכְרָה לּוֹ אֱלֹהָיו לְטוֹבָה כָּל אֲשֶׁר עָשָׂה עַל הָעָם הַזֶּה!

דברי ימי העיר במשך מאת השנים שאח״כ, תקופת אנשי כנה״ג, בלתי ידועים הם. הארץ נמצאה בזמן ההוא תחת שלטון פחוות מלכי פרס,

שלא הכבידו את עולם על תושביה, וירושלים התפתחה, כנראה, באפן טבעי. וגם כאשר עבר שלטון הארץ מהפרסים ל י ו נ י ם, בימי אלכסנדר מוקדון (400 לפחב״ש), לא סבלה העיר. האגדה תספר ע״ד בואו של „כובש העולם״ הזה לירושלים ומעידה שהוא נזהר מלהלל את בית ד׳. גם מלכי בית ת ל מ י הטו חסד לישראל. קרוב לתקופה ההיא עמד בראש העם הכהן ש מ ע ו ן ה צ ד י ק משירי כנסת הגדולה. הוא בצר את החומה, הביא לעיר מ י ם מ ע י ן ע י ט ם ויכרה ברכות גדולות מחוץ לעיר. יהושע ב ס י ר א, שחי בדורו ירבה לספר בשבחו של שמעון הצדיק ופעלותיו לטובת העיר:

אֲשֶׁר בְּדוֹרוֹ נִבְדַּק הַבַּיִת וּבְיָמָיו חִזֵּק הֵיכָל,
אֲשֶׁר בְּדוֹרוֹ נִכְרָה מִקְוֶה אָשׁוּחַ *) כַּיָּם בַּהֲמוֹנוֹ,
אֲשֶׁר בְּיָמָיו נִבְנָה קִיר מָעוֹז בְּהֵיכַל מֶלֶךְ
הַדּוֹאֵג לְעַמּוֹ מֵחֶתֶף וּמְחַזֵּק עִירוֹ מִצָּר.

ורק כאשר עבר השלטון ל מ ל כ י ס ו ר י ה פרצו בארץ מהומות ומבוכות, וירושלם סבלה הרבה. בשוב המלך אפיפנוס בבשת פנים ממצרים בזז את אוצרות בית ה׳. שנתים אח״כ הרס חלק מחומת העיר ובנה לו מבצר חזק—אַקרא.

מקום המבצר הזה לא ברור כל צרכו, והיות ובספר החשמונאים נאמר שנמצא במקום עיר דוד נראה, איפוא, שמבצר זה היה בדרום הר הבית. ואולם יש סוברים, כי מקומו היה בחלק הצפוני-מערבי של העיר.

השפעת ה ה י ל נ י ו ת, שבאה לארץ עם שלטון היונים, נכרת היתה ביחוד בעיר ירושלים. מ י נ י ל א ו ס ו ל י ז י מ כ ו ס, שנזלו את הכהונה הגדולה ממשפחת הכהנים, השתדלו להפיץ את היונות בכל שדרות העם, ואחריהם החזיקו שרי העם ואציליו. אז נבנו בירושלים בתי התגוששות לפי מנהגי היונים, שהיו למורת רוח לחסידים. „המשכילים הצנועים „נכשלו״ בפני „מרשיעי ועוזבי ברית קדש״, רבים מהם נהרגו על דתם ואחרים עזבו את העיר ויתחבאו בין ההרים. הרעה הגיעה למרום קצה בשעה שֶׁבֻּטל „התמיד״ והעמד במקדש שקוץ משומם, פסל ציאוס האולימפי

*) ברכה. מלה זו נזכרת גם בכתבת מישע מלך מואב.

ולהכעים את היהודים עוד יותר הקריבו חזיר על המזבח. אז „היתה עת צרה אשר לא נהיתה מהיות גוי עד העת ההיא" — ועל הזמן ההוא מקונן המשורר:

אֱלֹהִים, בָּאוּ גוֹיִם בְּנַחֲלָתֶךָ,
טִמְּאוּ אֶת הֵיכַל קָדְשֶׁךָ
שָׂמוּ אֶת יְרוּשָׁלַםִ לְעִיִּים.
נָתְנוּ אֶת נִבְלַת חֲסִידֶיךָ מַאֲכָל לְעוֹף הַשָּׁמָיִם,
בְּשַׂר חֲסִידֶיךָ לְחַיְתוֹ אָרֶץ.
שָׁפְכוּ דָמָם כַּמַּיִם סְבִיבוֹת יְרוּשָׁלָםִ וְאֵין קוֹבֵר!

המעשים הללו הביאו לידי התקוממות עממית, שבראשה עמדה משפחת החשמונאים. אחרי מלחמת בית צור עלה יהודה המכבי ואנשיו לירושלם, שברו את פסלי היונים, טהרו את הר הבית, ולזכר הנצחון הזה נקבעו שמונת ימי החנוכה (235 לפהב"ש).

אבל גם אחרי כבוש יהודה את העיר לא יכל למבצר אַקרא, והתחזק רק בהר הבית.

אנטיוכוס אאופטור השלים עם היהודים, אבל אח"כ הפר את בריתו, ויהרס את מצודת ציון. יונתן החשמונאי חזק את העיר ובנה חומה שהפרידה בין העיר ובין המבצר אקרא, שבו נמצאו עדיין חילות הסורים. רק בידי שמעון החשמונאי, ששם מצור חזק על המצודה, עלה להכניע את הנצורים ולפרק את עול היונים מעל ישראל. ביום כ"ג אייר, 212 לפני הב"ש, נכנס צבא שמעון למבצר אקרא, ויום זה נקבע יום חג לדורות.

מטבע של שמעון החשמונאי.

בימי נשיאותו של יוחנן הורקנוס נכבשה ירושלם שוב ע"י אנטיוכס סידֶטס, שצוה להרוס את חומות העיר. אבל עד מהרה התחזק

הורקנוס ופרק לגמרי את עול היונים מארצו, הרס את מבצר א ק ר א והקים את ה ב י ר ה, שהתרוממה צפונית מערבית להר הבית, ואת חומת ירושלם בנה מחדש.

תקופת הורקנוס הראשון היתה התקופה המזהירה בימי מלכות החשמונאים, וירושלם התרחבה והתיפתה והיתה מרכזה של האומה כלה.

בתקופות של שלוה ומנוחה בארץ היו חיי ירושלם, בירת הארץ, מענינים מאד, ביחוד בימי החגים והמועדים. עולי רגל היו ממלאים את שוקי העיר ההומיה וסביבותיה שלש פעמים בשנה; סכות ואהלים היו זרועים סביב סביב, ושם היו מבלים את ימי החג בשמחה רבה, „ולא אמר אדם מעולם צר לי המקום שאלין בירושלם". עולי הרגל היו מתכנסים בעיר אחת קרובה לירושלם, ובהשכמה היה הממונה מעירם: „קומה ונעלה ציון אל ד' אלהינו!" כל העולים היו הולכים ותהלות בפיהם:

שָׂמַחְתִּי בְּאוֹמְרִים לִי בֵּית ה' נֵלֵךְ,
עוֹמְדוֹת הָיוּ רַגְלֵינוּ בִּשְׁעָרַיִךְ יְרוּשָׁלָםִ,
יְרוּשָׁלַםִ הַבְּנוּיָה כְּעִיר שֶׁחֻבְּרָה לָּהּ יַחְדָּו
שֶׁשָּׁם עָלוּ שְׁבָטִים, שִׁבְטֵי יָהּ לְהוֹדוֹת לְשֵׁם ד'.
שַׁאֲלוּ שְׁלוֹם יְרוּשָׁלָםִ, יִשְׁלָיוּ אֹהֲבָיִךְ.
יְהִי שָׁלוֹם בְּחֵילֵךְ שַׁלְוָה בְּאַרְמְנוֹתָיִךְ.
לְמַעַן אַחַי וְרֵעָי אֲדַבְּרָה נָּא שָׁלוֹם בָּךְ,
לְמַעַן בֵּית ד' אֱלֹהֵינוּ אֲבַקְשָׁה טוֹב לָךְ.

וכשהיו עולי רגל מתקרבים לירושלם היו יוצאים לקראתם הפחות והסגנים והגזברים; כל בעלי אומניות היו עומדים לפניהם ושואלים בשלומם: אחינו אנשי מקום פלוני, בואכם לשלום!

בחג הבכורים היו הולכים כלם ישר אל הר הבית, ששם היו מביאים את הבכורים ושרים שירות ותשבחות.

בחג הפסח, בזמן שהעבודה בשדה אינה מרבה — היו מתאספים עולי רגל במספר גדול מאד (פעם, לפי האגדה, צוה אגריפס המלך למנות את העולים לפי הכליות של קרבן פסח ומצאן כפלים כיוצאי מצרים, ולא היה קרבן שלא נמנו עליו יותר מעשרה בני אדם). את סדר קרבן פסח בי"ד בניסן היו חוגגים בטקס גדול ובהדרת כבוד. הכהנים היו לבושים בגדי השרד, העם

היה נכנס אל העזרה כתות כתות, ובערב היו מסבים כלם בשירות ובתשבחות, ולמחר היו חוגגים את קצירת העמר. וכל העירות הסמוכות היו מתכנסות, כדי שיהיה נקצר „בעסק גדול".

השמחה הגדולה ביותר שראתה ירושלם בחג היתה שמחת בית השואבה. אז היו מדליקים את מנורות הזהב המרבות על הר הבית ולא היתה חצר בירושלם, שלא היתה מאירה מאור בית השואבה. החסידים היו מרקדים לפני העם, כשאבוקות של אור בידיהם, הלוים היו מנגנים בכנורות ובנבלים ומצלתים ובכלי שיר בלי מספר — ולא היו טועמים טעם שנה בלילות אלה. וכשהיו נפטרים החוגגים זה מזה, היו אומרים: „יברכך ה׳ מציון וראה בטוב ירושלם כל ימי חייך, וראה בנים לבניך, שלום על ישראל".

וביום הכפורים היתה החגיגה מלאה הדרת קדש. שבעה ימים קודם יום הכפורים היו מתקינים את הכהן הגדול לקראת המאורע הגדול— הכניסה לפני ולפנים לקדש הקדשים, שהיתה אך פעם אחת בשנה. כל העם היה מתאסף על הר הבית לראות את טכסיסי הדת היפים, המחזקים את האמונה ומעוררים רגש הכבוד לאלהי ישראל, והיו מחכים בצפיה של קדושה לרגע הגדול בצאת הכהן הגדול בשלום מן הקדש, והיה כל הקהל מלוהו עד ביתו — „ולא היו ימים טובים כיום כפורים וכט״ו באב".

ע״י מריבות האחים החשמונאים באה הארץ תחת עול הרומאים. בשנת 123 לפני חב״ש צר פומפיוס על ירושלם. החלק הצפוני-מזרחי של העיר לא היה אז עדין והמלחמה נשׁשה לעמת הר הבית מצדו הצפוני והמערבי. ביום שבת אחר, שבו נמנעו היהודים מלהלחם מפני קדושת היום, כבשו הרומאים את הר הבית. 12000 יהודים נהרגו ביום ההוא בהגנם על המקדש. פומפיוס טמא את הר הבית, ונכנס לקדש-הקדשים, אבל לא נגע באוצרות הבית. אחרי שנים אחדות שלל קרסוס את כל אוצרות המקדש (בערך 10,000 ככר זהב). בעשרים שנה אח״כ צרו הפרתים על ירושלם. בשנת 107 לפני חב״ש כבש הורדוס האדומי בעזרת הרומאים את העיר ויהרג רבים מתושביה. בימי מלכותו פאר הורדוס את העיר ויחזקה; הוא בנה מחדש את בית המקדש וייפהו מאד. התלמוד אומר, כי „מי שלא ראה בנין הורדוס לא ראה בנין נאה

סימיו". גם יוסף בן מתתיהו הרבה לתאר את יפיו והדרתו. הורדוס בצר מחדש את הבירה ויקרא לה בשם אנטוניא, לכבוד ידידו, קיסר רומא.

בצפונית-מערבית של העיר העליונה בנה לו היכל נהדר, שהכיל חצרות ואולמים מפארים והיה מוקף גנות חמד. בצפון העיר בנה שלשה מבצרים: הִפִּיקוּם, פַזָאֵל ומרים. מלבד הבנינים האלה בנה גם תיאטרון, כנראה בדרום הר

מטבע של הורדוס.

הבית, ואולם מוקף עמודים להתגוששות. העיר ירושלם היתה בזמנו אחת הערים היותר מפארות שבארצות המזרח. בחומת העיר היו אז ששים מגדלים ובחומת הפרבר הצפוני ארבעה עשר מגדלים. אבל העיר נמשכה עוד צפונה מחוץ לחומה. על התקופה ההיא נאמר: „עשרה קבין יופי ירדו לעולם — תשעה מהם נטלה ירושלים".

בתקופת הורדוס עלה הלל הבבלי ירושלימה, שנקרא אח"כ הלל הזקן. הוא למד תורה מפי שמעיה ואבטליון ולבסוף היה נשיא הסנהדרין. הוא וחברו שמאי יסדו בתי ישיבה והם הם שהניחו יסוד למשנה.

אחרי מותו של הורדוס באה יהודה תחת עול נציבי רומאי שמושבם היה בירושלם. בזמן שלטונו של הנציב פונטיוס פילטוס נצלב בירושלם, במקום שנקרא גלגלתא, ישו מנצרת, מיסד הדת הנוצרית.

אגריפס הראשון הקיף חומה גם את פרבר העיר הצפוני (החומה השלישית). בחומת העיר היו תשעים מגדלים, הגדול שבהם היה פְסֵיפִינוּס — לצפונית-מערבית של העיר. מגדל זה נמצא במקום היותר

מטבע של אגריפס המלך.

גבוה של העיר והתרומם עד לשלשים מטר. יוסף בן מתתיהו מעיד,

שממנו ראו שני הימים — ים המלח וים התיכון. אגריפס פחד מפני קלודיוס קיסר ולא גמר את בנין החומה עד תמה, ונגמרה אח״כ בימי המרד.

עשרים ושתים שנה לפני החרבן עלתה ירושלימה המלכה הילינה מחדיב עם בניה, שאחד מהם נמול בירושלם. המלכה כבדה את בית המקדש בנברשת של זהב וטבלא של זהב, שפרשת סוטה כתובה עליה. אחרי מותה העלה בנה המלך את עצמותיה ועצמות אחיו שהתיהדו ירושלימה, ויקברם בקבר שכרתה המלכה בהיותה בירושלם (קברי המלכים).

בימי ההתקוממות נגד עריצות הרומאים נחלקו התושבים למפלגות — אוהבי השלום והקנאים. אחרי מלחמות פנימיות כבשו הקנאים את הר הבית וגם את העיר העליונה ואת היכל הורדוס. קסטיוס גלוס צר על העיר ועוד מעט וכבשה, אבל, מסבות לא ידועות, נסוג פתאם אחור עד גבעון, ומשם אל קסריה. — בשנה השלישית לפני החרבן עלה אספסינוס ואתו חיל גדול של ששים אלף איש ויכבש את הגליל וחלק גדול מהארץ. המאורעות שקרו אז ברומא הכריחוהו לשוב לשם ולמסר את כבוש ירושלים לידי טיטוס בנו.

שלטון ירושלם נמצא אז בידי הקנאים שקראו לאדומים לבוא לעזרתם. אוהבי השלום נכחדו. ריב המפלגות חדל בהתקרב הרומאים אל העיר. מקצת מהקנאים, ובראשם יוחנן איש גוש-חלב, נתבצרו במבצר אנטוניא ובחצר החיצונה של הר הבית, ומקצתם עם שמעון בר גיורא בראשם התבצרו בעיר העליונה, ומפלגת אלעזר תפסה את בית המקדש ואת העזרות.

באביב שנת החרבן הקריב טיטוס את חילותיו, ששה לגיונות, כל אחד בן ששת אלפים איש, מול ירושלם. החלק היותר גדול של צבאותיו חנה לצפון ולצפונית-מערבית של העיר, והשאר על הצופים והר-הזיתים. ע״י אילי הברזל ומקלעים הצליח טיטוס לכבוש את פרבר העיר המוקף חומה חדשה „מקום התורפה״, קרוב למקום שער יפו של עכשיו. אחרי חמשה ימים תקף בסערת מלחמה את החומה השניה, אבל הוכרח לסגת אחור. שלשה ימים אח״כ חדש את התקפתו והצליח להרוס את כל החומה

הצפונית. ע"י יוסף בן מתתיהו השתדל טיטוס להטות את לב הנצורים להכנע, אבל דבריו לא הועילו. אז צוה טיטוס להקיף את העיר דָיֵק למען הכבד את המצור על העיר. לבנין הדיק קצץ טיטוס את כל העצים מהפרדסים והגנים בסביבות העיר והפך את כל המקום למדבר שממה. בהיות העיר סגורה ומסגרת גבר הרעב בעיר; וחללי רעב ונפוחי כפן היו מתגוללים בחוצות. בה' בתמוז נכבש מבצר אנטוניא, ורק ההיכל ושעריו נשארו עדין בידי היהודים, אבל לאט לאט נכבשו חלקי הר הבית זה אחר זה; היהודים היו נלחמים כמיאשים בהגנם על הר הבית ונסוגו אחור רק צעד אחר צעד.

בתשעה באב, באותו יום שלפני 656 שנה נחרב הבית הראשון, גברו הרומאים ויכבשו את הר הבית ויבעירו באש את המקדש. למראה שריפת בית קדשם תקף היאוש את המנוצחים ורבים מהם השליכו את עצמם ללהבות האש. הרומאים הרגו בלי רחם את כל הנשארים לפלטה וישללו את כל אוצרות בית המקדש (לפי המְספר היה שלל בית המקדש כ"כ מרבה עד אשר ערך הזהב בסוריא ירד בזמן ההוא עד למחצית מחירו).

אבל גם עם שרפת בית המקדש לא נגמרה המלחמה בירושלם. יוחנן מגוש חלב ושמעון בר גיורא התבצרו בעיר העליונה, ובמשך חדש ימים התחזקו נגד הרומאים, ורק בז' באלול עלה בידי טיטוס לכבש גם את העיר העליונה.

„ביום הזה — קורא יוסף בן מתתיהו — עלתה השמש על חרבות ירושלם!"

את העיר התחתונה הרס טיטוס עד תמה ומהעיר העליונה השאיר רק את שלשת המבצרים — הפיקוס, מרים ופזאל לזכרון גבורות נצחונו ולמקום מושב הלגיון העשירי, שנשאר שומר על הארץ. מלבד אלה נשארו מקומות אחדים של החומה: הפנה

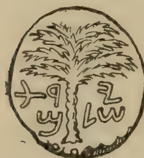
מטבע לכבוש יהודה ע"י טיטוס.

המזרחית-דרומית של חומת העיר, חלק מהחומה המזרחית וחלק מחומת הר הבית, כמו הכתל המערבי וכו'.

לזכר נצחונם הגדול טבעו הרומאים מטבעות.

במשך ששים שנה אחרי החרבן נשארה ירושלים הרוסה ושוממה ועזובה מבניה. מרכז תרבות ישראל עבר אל „כרם ביבנה". תושבי ירושלים היו החילים הזקנים הרומאים, שישבו בעיר וסביבותיה, ומספר קטן מדלת העם.

אדרינוס קיסר, שאהב לבנות בנינים מפארים בכל ארצות ממשלתו חפץ לבנות מחדש את ירושלים ולפארה בהיכלות וארמונים לשמו ולזכרו. אבל היהודים, שמוטב היה להם לראות את ירושלים ומקום מקדשם בחרבנם מאשר לראותם בנויים לתפארת הרומאים, שונאי ישראל, התרגזו לשמועה זו וירימו את נס המרד. בראש המתקוממים עמדו שמעון בר כוכבא ורבי עקיבא. לא נודע בברור, אם התישב בר כוכבא בירושלים אחרי נצחונותיו הראשונים ואם השיב את סדרי עבודת ה' על כנם. עפ"י הכתבת: „לחרות ירושלם" שהיתה חרותה על מטבעותיו, אפשר להסיק כי אמנם ישב בירושלים. לפי דעת חכמים אחדים בנה בר כוכבא גם את בית המקדש.

מטבע של שמעון בר כוכבא.

אחרי אשר דכא אדרינוס את המרד, נגש להפיק את זממו למחות את זכר ירושלים היהודית ולבנות במקומה עיר חדשה—רומאית. המפקד רופוס העביר מחרשה מסביב לעיר הישנה (לפי המסרת היה יום זה ט' באב) לאות, שבמקום הזה תבנה עיר חדשה במקום ירושלם החרבה. חומות העיר הוקמו מחדש על יסודות החומה הישנה ורק החלק הדרומי של העיר העליונה וכן גם העפל נשארו מחוץ לעיר. לעמת זאת נתרחבה העיר לצד צפון. בניני העיר נבנו בטעם היונים. בה היו שוקים גדולים, תיאטרון והיכלות לאלילים. על הר הבית העמד היכל ליופיטר הקפיטולי ועל ידו פסלו של אדרינוס קיסר כשהוא רוכב על סוס. את השם ירושלים החליף אדרינוס בשם col. Aelia Capitolina על שמו ושם יופיטר. שם זה נמצא על

המטבעות שנטבעו בזמן ההוא באי״. אז נאסר על היהודים לגשת אל העיר וכל העובר על אסור זה אחת דתו להמית. על השער הפונה צפונה העמד פסל ראש חזיר למען הכעים את היהודים, ורק ליהודים-הנוצרים הורשה לשבת בה.

במשך זמן של מאתים שנה שאח״כ, כמעט שנשכח לגמרי השם ירושלם והעיר נודעה בשמה אליא קפיטולינא. בתקופה זו לא בא שום שנוי במצב העיר, ורק עם התפשטות הנצרות בימי קונסטנטין, קיסר ביצנץ, ואמו הילנה, התחילה העיר להקרא בשמה העתיק ירושלם, והוקלה ליהודים הכניסה לעיר. הקיסר יוליאנוס, הנודע בשם „הכופר", הטה חסד ליהודים ולדתם ויערך מגלת ספר אל כל קהלות ישראל (בשנת 292 אחרי חב״ש) ויעוררם לשוב ולבנות את בית המקדש בירושלים. מחשבה זו לא יצאה לפעל, כנראה, מפני מותו הפתאמי של יוליאנוס קיסר, ואפשר גם מפני חסר התעוררות מצד היהודים. אגדות שונות ישנן על מאורע זה.

מלכי ביצנץ הנוצרים שמו גם המ את לבם לשכלל את העיר ויבנו בה בתי תפלה ובתי מקלט לנזירים ולנזירות; ומספר הנוצרים שנהרו אליה להתפלל על מקום קבר מחוקקם עלה משנה לשנה. במאה החמשית והששית (אחרי חב״ש) היתה העיר למרכז הנצרות של כל העולם, ובין ההמונים החוננים, בני העמים השונים, היו נראים גם יהודים בודדים, שבאו לבכות על שבר עמם ועיר קדשם על יד אחת החרבות, שנשארו לפלטה ובעד זכותם זו היו צריכים לשלם בכסף מלא.

מפת המשכית שנמצאה במידבא השיכת לתקופה זו מתארת את ירושלם הנוצרית בנויה לתפארה: מנזרים רבים והיכלות יפים מתנוססים בקרבה, ושדרת עמודים עוברת מקצה האחד של העיר לקצה השני (משער שכם עד שער ציון).

בשנת ד׳ שע״ד ליצירה עלו הפרסים על א״י ובעזרת נדודים יהודים, שנסתדרו בגליל ע״י בנימין הטבריני לכדו את ירושלם. הפרסים הרסו את בתי הכנסיות והמנזרים וישפכו את חמתם על הנוצרים.

בשנת ד' שפ״ח נלכדה העיר שנית ע״י הרקליוס, קיסר ביצנץ, הוא פתח על היהודים דין קשה, ויחדש את גזרות אדריגוס. ויאסר על היהודים לבוא ירושלימה. כתשע שנים אח״כ, בשנת ד' שצ״ז, נפלה העיר בידי צבאות הערבים בני המדבר, שנלחמו תחת דגל מצביאם, החליף עומר.

הכובשים הערבים לא נגעו לרעה בתושבים הנוצרים, שמספרם עלה אז לחמשים אלף איש, מספר תושבי ירושלם היהודים בזמן ההוא היה מצער.

החליף עימר בחר לו על הר הבית מקום למסגד מושלמי — הוא החלק המזרחי של מסגד אקצה.

בארבע מאות וחמשים שנה היתה העיר ירושלם בידי עמים מאמינים בדת מחמד. בזמן ההוא נבנתה במקום בית המקדש הראשון כפת האבן ע״י החליף עבד-אל-מליך.

במשך הזמן הזה לא נבדלו, כנראה, היהודים לרעה מיתר תושבי העיר. בירושלם היו אז משפחות שהתיחסו לצאצאי בית דוד, ומושלי הארץ שידעו את ערכם בעיני העם לקחום לפעמים בתור ערבון בעד המסים שהטילו על העם. בסוף תקופת גאוני בבל נעתקה הגאונות לזמן מה לירושלם. אז נוסדו בה ישיבות הישובות וחודשה הסנהדריה שהשפיעה על הגולה, ביחוד אחרי מותו של רב האי גאון בבבל. ורק בשנת תתמ״א עם לכידת ירושלם ע״י הסלג׳וקים נתבטלה הגאונות, וישיבת החכמים נדדה לצור. בראשית המאה העשירית חזרה הישיבה לירושלם.

בתקופה ההיא בא לירושלם התיר הפרסי נאסיר אבן חוזרא ותאר בספרו את העיר לכל פרטיה. הוא מעיד, כי הרבה עולי רגל יהודים באים שנה שנה ירושלימה מארצות יון ו„יתר הארצות הנוצריות״.

היחס של המושלימים לבני הדתות האחרות, וביחוד לנוצרים, הורע במאה האחרונה של שלטון המושלמים. הם היו בוזזים את אוצרות בתי תפלות הנוצרים, מלעיבים בכהניהם ובקדשיהם. הנוצרים פנו לעזרה אל בני אמונתם שבארצות אירופה. בשנת ד' תתנ״ט עלו נוסעי הצלב על ירושלם וילכדוה. הם הרגו את כל המושלמים שנמצאו בעיר, ואת היהודים ביחד עם הקראים אספו בבית כנסת אחד וישרפום חיים. שבוע ימים אחרי

הכנס הצלבנים ירושלימה לא נמצא בה שום בן דת אחרת מלבד הנוצרים. את „כפת האבן" הפכו לבית תפלה לנוצרים, ואת העיר מלאו בתי מנזרים וכנסיות.

קרוב לזמן ההוא (ד׳ תת״ק בערך) עלה ר׳ יהודה הלוי לירושלים ופה נהרג, לפי המסרה, ע״י פרש, שחרה לו על אהבתו הגדולה של המשורר היהודי למקום מקדשו. את אהבתו לירושלים הביע ר׳ יהודה הלוי בשירה זו:

יְפֵה נוֹף מְשׂוֹשׂ תֵּבֵל—קִרְיָה לְמֶלֶךְ רָב,
לָךְ נִכְסְפָה נַפְשִׁי מִפַּאֲתֵי מַעֲרָב.
דְרַשְׁתִּיךְ, וְאִם מַלְכֵּךְ אֵין בָּךְ וְאִם בִּמְקוֹם
צֳרִי גִלְעָד — נְחַשׁ־שָׂרָף וְגַם עַקְרָב,
הֲלֹא אֶת אֲבָנַיִךְ אֲחוֹנֵן וְאֶשָּׁקֵם
וְטַעַם רְגָבַיִךְ לְפִי מִדְּבַשׁ יֶעֱרַב.

לא ארכו הימים והיהודים החלו שוב להתישב בירושלים. מלאכתם היתה צביעת בגדים. את זכותם זו חכרו בכסף מלא מאת מלכי הפרנקים. קרוב לשנת תתקל״ה גרשו כל היהודים מירושלים ורק צובע אחד נשאר בה, והיה מוכרח לשלם לממשלה מס גבוה.

בשנת תתקכ״ו בקרו הרמב״ם ובני משפחתו את ירושלים. שלשה ימים בכו על חרבות העיר הקדושה. כנראה לא מצאו פה כל ישוב עברי וירדו מצרימה.

בשנת ד׳ תתקי״ל בקר הנוסע ר׳ בנימין מטודילא את ירושלים. בספרו „מסעות ר׳ בנימין" יתאר את העיר בדברים האלה:

ירושלים היא עיר קטנה ובצורה, מוקפת שלש חומות. בה אנשים הרבה מכל לשונות הגוים ויש שם בית הצביעה שקונים אותו היהודים בכל שנה מהמלך, והם מאתים יהודים דרים תחת מגדל דוד בפאת המדינה. ובחומות שבמגדל דוד, הבנין הראשון של היסוד כמו עשר אמות מבנינים הקדמונים שבנו אבותינו... ושם הבמה הגדולה שקוראים שפולקרי — קבר

אותו האיש, שהולכין כל הנוצרין אליו. ויש בירושלים ארבעה שערים, הקוראים שער אברהם, שער דוד ושער ציון ושער יהושפט לפני בית המקדש שהיה בימי קדם. ושם טמפלו דומינו והוא היה מקום המקדש ובנה עליו עמר בן אל כטאב כפה גדולה ויפה עד מאד ואין מכניסים שם גוים שום צלם ולא שום תמונה אלא שבאים להתפלל תפלתם. ולפני אותו מקום—כתל מערבי—אחד מהכתלים שהיו במקדש... ולשם באים כל היהודים להתפלל לפני הכתל בעזרה. ושם בירושלים בבית שהיה לשלמה ארוות לסוסים, אשר בנה שלמה, בנין חזק מאד מאבנים גדולות. ולא נראה כבנין ההוא בכל הארץ...

ולפני ירושלים הר ציון ואין בנין בהר ציון, כי אם במה אחת לנוצרים... ולפני ירושלים שלשה בתים של קברי ישראל, וקבר יש בו תאריך. אבל בני אדם הורסים את הקברים ובונים מהם בתים...

כשבע שנים אחריו תיר את ירושלים ר׳ פתחיה מרגנשבורג והוא מספר, כי מצא בעיר „רק ישראלי אחד, ששמו ר׳ אברהם הצבע, והוא נותן מס גדול למלך שמניחו שם".

במשך 88 שנה נמצאה ירושלים תחת ממשלת הנוצרים שנקראה „מלכות ירושלים", עד אשר נלכדה העיר בידי השלטן צלח-עדין בשנת ד׳ תתקמ״ז. הוא בצר את חומת העיר וחפר תעלות עמוקות סביבה, למען הגן עליה בפני הנוצרים. השלטן הזה ויתר השליטים המושלמים הטו חסד ליהודים ומספרם בירושלים התרבה בזמן ההוא. בשנת תתקע״א (1211) עלו 300 רבני צרפת ואנגליה להתישב בירושלים. המפורסמים ביניהם היו ר׳ יונתן הכהן מלוניל ור׳ שמשון בן אברהם הצרפתי מבעלי התוספות. הם יסדו בירושלים בתי מדרש וישיבות, ומאז מתחילה שוב השפעת ירושלים על היהדות. ר׳ מנחם החברוני מעיד, כי בזמן ההוא היה בירושלים קהל גדול וקדוש. העיר נשארה תחת ממשלת האשלם עד שנת תתקפ״ט, שאז נמסרה מבלי התנגדות לפרידריך השני בתנאי, שלא יבצר את חומותיה. אבל הנוצרים לא שמרו את הבטחתם ויבצרוה שוב. בשנת תתקצ״ט עלה הנסיך דוד מקרק, מצאצאי צלה-עדין, ויכבוש את העיר ויהרס את המגדל (מגדל דוד). בשנת ה׳ אלפים ה׳ באו המונגולים בשערי העיר ויפרעו בה פרעות. יותר מכל התושבים סבלו

היהודים, ורבים נאלצו לברוח לערים ולכפרים הסמוכים, ועד מצרים הגיעו. שליש שנים אח"כ נבנו חומות העיר ע"י השלטן של מצרים.

בזמן ההוא („אלף ומאה וארבעים ושמונה אחרי חרבן הבית") שהה בירושלים המשורר אלחריזי הדש ימים. על ימי שהותו אלה יאמר: „ימים כאלה מפנינים נחצבו ומעצי חיים נקצבו, על הר הזיתים השקיף, על העזרה אשר נחלף לעבודה זרה". הוא מצא בירושלים אחדים „מחסידי עליון, הבאים מארץ צרפת לשכון". לפי מה שהוא מספר ב„תחכמוני", אחרי כבוש צלה-עדין את ירושלים „צוה להעביר קול בכל עיר, אל כל רב וצעיר לאמר: דברו על לב ירושלים, לבא אליה כל הרוצה מזרע אפרים. ויתקבצו מכל פאה אליה וחנו בגבוליה וכלם יושבים בצל השלוה". המשורר מצא כי בין „הממונים מריבות ומחלקות, נושבים בשניהם ומפרידים בין אחים". לכבוד ירושלים שר המשורר את השיר:

נַפְשִׁי לְצִיּוֹן מִסְפָּרַד נָדְדָה—מִמַּעֲמַקִּים עַד שְׁחָקִים עָלָתָה.

צִיּוֹן אֲשֶׁר כַּמָּה מְדִינוֹת נֶהְדָּרוּ, אַךְ כְּהוֹדָהּ עַיִן אֱנוֹשׁ לֹא רָאָתָה...

בשנת ה' כ"ז בא ר' משה בן נחמן (הרמב"ן) ירושלימה. הוא מצא את ירושלם עזובה ושוממה, והבתים הרוסים ונחרבים. במכתבו לבנו תשתפך עליו נפשו על מראה עיניו, ובכאב לב יודיעהו כי ירושלם חרבה מכל הארץ, כי „כל המקודש מחברו יותר חרב מחברו". ברחובות העיר התגלגלו שרידי היכלות של הצלבנים. מבני ישראל מצא בה רק שני אחים צובעים, אשר בימי שבת ומועד נאספו לביתם אנשים אחדים מהנמלטים מן העיר אל הכפרים הסמוכים, ויצטרפו למנין.

הרמב"ן עודד את הנשארים, אסף ירושלימה את הפליטים שנתישבו בכפרים, ויחזיקו בבית גדול הנשען על עמודי שיש, שהיתה לו כפה יפה, כי „העיר היתה הפקר וכל הרוצה לזכות בחרבות זכה", ויקדישוהו לבית הכנסת; ובראש השנה שנת כ"ח התפללו בני העדה בבית הכנסת החדש. הרמב"ן יסד גם בית מדרש והשכין שוב בירושלם את התורה, שקולה פסק עם כבוש העיר ע"י הנוצרים. סביב הרמב"ן נתאספו תלמידי חכמים שבאו מארצות רחוקות לשמוע לקח מפיו.

בזמנו חי בירושלים ר׳ תנחום שתרגם את התורה לערבית— „לתועלת יהודי המזרח״.

בשנת פ״ב עלה לא״י ר׳ אשתורי הפרחי, הראשון לחוקרי הארץ מבני עמנו, ששהה בארץ כשבע שנים ויחקרה. הוא ישב זמן ידוע גם בירושלים ובספרו הוא מזכיר אותה ומעיד, כי „אליה נוהרים מכל הסביבות״. מאז רבו הנוסעים השונים שעלו לארץ.

ר׳ יצחק חילו, שבא לירושלים בשנת ה׳ צ״ג, במכתביו המענינים ע״ד ארץ ישראל מספר בתוך יתר דבריו על ירושלם:

„שבעה דברים מצוינים בעיר הקדושה:

הראשון הוא מגדל דוד אצל השער הנקרא על שמו, בנינו עתיק וחזק מאד. בסביבותיו גרו היהודים לפנים, היום אין שום בית בסביבתו, אדרבה הרבה חלקים בצורים שהיו בראש המגדל העתיק עצמו אינם כבר.

השני — הוא בנין עתיק הנקרא היכל שלמה. לפנים בימי הערלים הוקצה הבנין הזה בעד החילים של העיר הקדושה, היום נהפך לשוק חשוב.

השלישי הוא קבר חלדה הנביאה...

הרביעי קברי בית דוד—בנין עתיק וחזק מאד. גזרתו היא ממבחר האמנות שבחציבת הקברים; כל האורחים הבאים לתור את עיה״ק אומרים, כי מעולם לא ראו יופי כזה.

הפלא החמשי הוא היכל הילני המלכה... הוא בנין נאה והיום ישבו בה הקאצי ויועציו.

הששי הוא שער הרחמים אצל המקדש. לפנים היו שם שני שערים וטבעו בארץ, לקיים מה שנאמר: „טבעו בארץ שעריה״.

הדבר המצוין האחרון שבעיר הקדושה הוא הכתל המערבי אשר מול היכל עומר בן כאתיב. היהודים באים לשם להתפלל.

קהלת ישראל בירושלים, ד׳ יחוננה, גדולה. בה נקבצו ראשי בתי אבות של כל חלקי התבל, ביחוד מצרפת. ראשי הקהל וטובי רבניו הם מהממלכה ההיא... הם חיים חיים מאשרים ושלוים כל אחד על פי דרכו ועשרו, כי שרי הממשלה הם צדיקים גדולים, ד׳ ירים אותם וינשאם למרומי ההצלחה.

בין אנשי קהלת ירושלם השונים נמצאים בעלי מלאכה רבים, ביחוד צובעים, חיטים, סנדלרים וכו׳. אחרים עושים מסחר עצום בכל המקום ויש להם אסמים

יפים. אחרים מהם עוסקים במדעים והם: הרופאים, התוכנים ובעלי החשבון. אולם רב החכמים עוסקים יומם ולילה בתלמוד התורה הקדושה וחכמת האמת שהיא הקבלה, והם מתפרנסים מקפת הקהל, מפני שתורתם בלבד היא אומנתם.

גם סופרים מבהקים ישנם בירושלם, והאורחים דורשים אחרי כתיבות ידיהם למען יוציאום לארצותיהם. אנכי ראיתי פה ספר תורה כתוב באמנות כ״כ רבה עד אשר התאוו אנשים רבים לקנותו, ורק ראש בתי הכנסיות דבבל הצליח לקנותו במחיר יקר ולהביאו לבגדד".

במאה השניה לאלף הששי נמצאו יהודים רביב בירושלים הם רכשו להם קרקעות ובתים ואמרו לקנות גם את הר ציון ואת קברי דוד, שהיו שיכים מקדם לכת הפרנציסקים. הדבר הזה עורר רעש גדול בעולם הנוצרים באירופא,—ביחוד כאשר נפוצה שמועת השוא, כי היהודים קנו מאת המשלמים את הר הבית והם אומרים לקנות גם את קבר הנוצרי. כשנודע הדבר בויניציה, שדרכה היו נוסעים לא״י, גזרו ראשי העיר לבלי תת יוצא ובא לירושלים דרך ארצם ,וכל יהודי אשר ימצא דרך ירושלים בירכתי הספינה יוטל הימה"—, וכאשר אמר ר' עובדיה מברטנורא לעלות ירושלימה (בשנת רמ״ה) מוכרח היה ללכת דרך הארכיפלג, רודוס, מצרים, ודרך היבשה עד ירושלם. בבואו ירושלימה נודע לו, כי בטלה הגזרה וכי באים יהודים דרך ויניציה.

במכתביו אל אביו ואל אחיו מספר ר' עובדיה: „ירושלים עם כל חרבותיה ושוממותיה יש בה ארבעה שוקים ארוכים יפים מאד, לא ראיתי כמוהם והם בסוף ציון. וכלם מכוסים עשויים כפות ושם כל מיני סחורה וחלוקים כל אחד בפני עצמו: שוק הסוחרים, שוק שמוכרים שם בשמים ושוק של ירקות ושוק שמוכרים שם כל מיני תבשיל ולחם.

...רחוב היהודים ושכונתם היא גדולה מאד והם יושבים בציון, ובתים רבים היו להם וכלם נהרסות ונשמות.

...ובבית הכנסת של ירושלים היום אין ספרי תורה כי אם מעט מזער תחת אשר היה בה לפי הנשמע יותר משלש מאות ספרי תורות.

...והמזונות בירושלים בזול גדול, והבשר והיין, שמן זית ושמן שומשמין, והארץ עדיין טובה ורחבה ושמנה, אלא שאין שום ריוח מצוי, ולא יקוה להרויח

בשום חכמה ובשום מלאכה, אם לא יהיה רצען או אורג או צורף — אלה ירויחו מזונותיהם, ובדוחק.

ובעיר הזאת תמיד מכל לשונות הגוים, ומאדום ומבבל... הישמעאלים באים להשתטח לבית-המקדש, כי אימה גדולה וכבוד גדול נוהגים בבית-המקדש.

...וכותל מערבי אשר הוא קים עדין, ר"ל חלק ממנו, אבניו הם אבנים גדולות ועבות, לא ראיתי כגדלם בשום בנין קדמון, לא ברומי ולא בשאר ארצות".

המעמד המוסרי של יהודי ירושלים היה אז גרוע. המ מ י ל י ו ק י ם השילו על היהודים מסים כבדים, וה„זקנים" היו מכריחים את היהודים האשכנזים לשלם את כל המסים הללו, עד אשר כל הרבנים והחכמים שהיו בירושלים ברחו ונמלטו על נפשם, ובעיר לא נשארו כי אם דלת העם.

ר' עובדיה הצליח לתקן מעט-מעט את המצב, וגם ממשלת מצרים הקלה אז מעל היהודים את המסים הכבדים, אשר הטילה על העדה. ר' עובדיה תקן תקנות טובות בירושלים „ובלעדו לא הרים איש את ידו ואת רגלו ודבריו היו כדבר מלך שלטון, וגם הישמעאלים הכירו צדקת לבבו ותמת נפשו, ואחר דבריו לא שנו". כרמב"ן בשעתו נאספו אליו תלמידים. וישוב היהודים בירושלם התחיל שוב לרבות.

לרגלי גרוש ספרד (רנ"ב) נתרבה מספר התושבים היהודים בירושלים, במשך שבע שנים נתוספו על הקודמים מאה ושלשים משפחה, אחרי שלשים שנה עלה מספרם לאלף וחמש מאות נפש בערך (הנוסע האלמוני משנת רפ"ב). ע"י העולים החדשים הוטב הרבה גם המצב החמרי.

מגורשי ספרד, שרבם היו מבני מרום המעלה, חשבו כי לא נאה להם להתחבר עם התושבים הקודמים לעדה אחת, וייסדו להם עדה אחרת בשם „עדת הספרדים". אז נפרדו גם האשכנזים ונעשו עדה מיוחדת בשם „עדת האשכנזים". כמעשיהם עשו גם המערבים. וככה נפרדו היהודים בירושלים לעדות מיוחדות.

בתקופה זו חי בירושלים ר' לוי בן חביב, שמקנאתו לכבוד ירושלם התנגד לרעיון חדוש „הסמיכה" שנתעורר אז ע"י רבני צפת. הוא הטעים את הכתוב: „כי מ צ י ו ן תצא תורה ודבר ה' מ י ר ו ש ל ם". ומעיד הוא על עצמו

בזכרונותיו, כי „לולא שנמצא הוא בעיר הקדש ובמתק שפתיו היה משיב דעת חבריו ומדבר על לבם כבר היתה העיר (ירושלם) ריקה מכל היהודים היושבים בה עד מבלי השאיר אפילו מנין, כי בעוונותינו נתקים בנו והארץ תעזב מהם".

תאור יפה של ירושלים בזמן ההוא (בשנת רנ"ו בערך) נותן המושלימי מג'ור אלדין, שופט בירושלים. לפי דבריו—ירושלים היא עיר גדולה ובניני האבן שבה נהדרים מאד. החרם אלשריף הוא בנין נפלא במינו, ובתי מדרש ובתי תפלה שבעיר רבים ויפים; צנור מים מביא לירושלים מים ממקום רחוק.

חומת העיר הדרומית (לפני בנינה הנוכחי) משתרעת, לפי דבריו, משער הקטן, שער המערבים, ועולה ישר אל קצה רחוב היהודים, ומשמה פונה לציון („בתי-מחסה" היו מחוץ לחומה, וכן גם כמעט כל רבע הארמינים).

הוא מתאר את רחובות העיר המסודרים — ונראה, שאין בהם שנוי כמעט מאז עד זמננו. מתאר הוא גם את סביבות ירושלים, את המצודה ואת הברכות, את הר הזיתים ואת המצבות שלרגליו, את מערת צדקיה וחצר המטרה וכו'. בסביבות ירושלים היו כרמים ופרדסים, וההרים אשר מסביב היו מכוסים עצי פרי יפים.

והשופט גומר: ירושלים נמצאת בין הרי אבנים וסלעים, אבל אם ה' יטה חסדו לבקר את מקומות הקדש בירושלים ירגיש בלבו חדוה ונחת אשר אין לתאר. — את היהודים אין הכותב מזכיר כלל.

בשנת רע"ז באה העיר תחת ממשלת התרכים, ושנים מספר אח"כ נבנתה חומת העיר מחדש ע"י השלטן סליםן המפואר, היא החומה העומדת על תלה עד היום הזה. התרכים הרשו ליהודים ולנוצרים להאחז בה ולבנות להם בתי תפלה ולהתנהג על פי חקיהם באין מכלים דבר. אך היהודים סבלו תלאות ומצוקות ממושלי העיר ומהמת ההמון הפרוע. פעם בפעם הטילו עליהם מסים כבדים מנשא.

בשנת רפ"ג עבר דוד הראובני דרך ירושלם בלכתו לרומא. לפי דבריו נכנס לבית קדש הקדשים ועמד בבית המהדש כחמשה שבועות. שנים אחדות אחרי כן היה גם שלמה מולכו בירושלם ומשם הלך לרומא.

בשנת שכ"ו סגר המופתי את בית הכנסת האחד המשותף לבני

העדות השונות, שנשאר מזמן הרמב״ן. ואז סדרו להם העדות בתי תפלה מיוחדים.

בשנת שפ״ז נרדפו היהודים ע״י פחת העיר בן-פארוך. אז נאלצו היהודים ללוות סכומי כסף גדולים (50000 פיסטר) ושלמו רבית גדולה (20000 פיסטר לשנה). מפני הלחץ הזה הוכרחו יהודים רבים לעזב את העיר, וישוב היהודים האשכנזים כמעט פסק.

המצב הדחוק, שבו נמצאו אז יושבי ירושלם, הכריחם לשלח שדרי״ם לארצות אירופה ואסיה, לבקש את אחיהם לבא לעזרתם.

מצב הקהלה הורע ביחוד בשנות ת״ח ותי״ט—כי מלבד הלחץ שפקידי התרכים היו לוחצים את היהודים, מעטו אז הנדבות מקהלות אירופה בסבת הגזירות של חמלניצקי.

בבוא שבתי צבי ירושלימה בשנת תכ״ג האמינו בו החכמים והרבנים ונשבעו לו שבועות אמונים לקים את דברו. כנראה, היתה תלויה אמונה זו בשבתי צבי בתמיכה שנתנה לירושלם מאת חסידיו, וביחוד מאת העשיר רפאל ששעליבי ממצרים. רגשות האמון של יהודי ירושלים לשבתי צבי הועילו להגדיל את שמו בעולם.

בשנת ת״ן עלו לירושלים עולים אחרים מבני האשכנזים ובראשם רבי יהודה החסיד, ויחזיקו בחורבה אחת הסמוכה לבית הכנסת הנסגר—היא הנקראת עד היום בשם חורבת ר׳ יהודה החסיד—ויכוננו מחדש את עדת האשכנזים. בהודע לערבים, כי נוסדה קהלה אשכנזית חדשה, תבעו מהם את חובותיהם הישנים, אשר עלו אז עם הרבית לסך עצום. וכאשר לא היה בידי העדה הזאת לפרע את חובותיה, באו הערבים וישרפו את בית הכנסת וכל אשר בו (תפ״א), וישוב האשכנזים בטל שוב לזמן קצר. אחרי עשרים שנה, בראשית המאה הששית, קמה שוב עדה של אשכנזים.

בשנת תקנ״ט בא נפוליון הראשון לארץ ישראל וילכד את יפו, ויאמר לעלות גם על ירושלם. לשמע נצחונותיו ואכזריותיו של המפקד הצרפתי אחז חיל ורעדה את תושבי ירושלם. ביחוד פחדו היהודים, כי

שבניהם הערבים אימו עליהם, שאם יבא נפוליון לשערי ירושלם ועשו בהם כלה, בהאמינם, כי ידם עם הצרפתים. ואמנם נפוליון היציא קול ליהודי המזרח להתאסף אל תחת דגלו, והבטיחם להשיב להם את ארצם. למען הסיר מעליהם את הלעז הזה צוה ראש הרבנים, שכל היהודים יעזרו לבצר את חומת העיר ולחזק את בדקיה, והרב בעצמו עמד ומגרפתו בידו למען חזק את העם במלאכתם.

בשנת תקפ״ד מרדו הערבים בפחת דמשק אשר הכביד עלו על כל יושבי הארץ ויגרשו את חיל המשמר מהמצודה. אז עלה פחת עכו על ירושלם ללכדה. בשנת תקפ״ו עמד הפחה עם חיל צבאו בשערי ירושלם ויחל לירות עליה מצד מערב. אח״כ תקע את אהלו על הר הזיתים וימים אחרים רצופים ירה בכלי תותח על העיר. לבסוף הסכימו המורדים למסר את העיר לידו. הוא הטיל על היהודים מס שנתי בתור שכר שמירה, לבל יגעו בהם הגוים לרעה.

בשנת תקצ״ב באה הארץ תחת שלטון מוחמד עלי, פחת מצרים. לאחר שלש שנים התפרצו שבטי הבדוים והדרוזים ויעלו על ירושלם. ששה ימים צרו על העיר ולבסוף הצליחו להכנס דרך צנור עתיק, והעיר נפלה בידם. המנצחים לא הסבו כל רעה לתושבי העיר, אבל ממשלתם לא ארכה, כי אחרי ששה ימים בא אברהים פחה וחיל גדול עמו, וימהרו המורדים ויעזבו את העיר.

אברהים פחה הגן על תושבי העיר ודאג לשלומם, ולפיכך רבו העולים להאחז בה. פליטי הרעש אשר היה בצפת (תקצ״ד) עזרו גם הם להגדלת הישוב בירושלים. מושלי מצרים שלטו בארץ עד שנת תר״א, שבה חזרה להיות תחת ממשלת תרכיה בפקודת מלכי אירופה.

המאה האחרונה חשובה מאד בתולדות הישוב בירושלם בכלל ובהתרבות הישוב היהודי בה בפרט. עד שנת תק״ע היתה עדה אחת יהודית בעיר, והיא עדת הספרדים. המשפחות המעטות של האשכנזים גם הן נספחו אליה, למען הנצל מקנאת הערבים, ששנאו את ה„פרנקים״ (כלומר

בני חו"ל, ולא ספרדים). העדה היתה קטנה, ונחלקה לארבעה סוגים: מפלגת החכמים ותופשי התורה, שהתפרנסו מתמיכות חו"ל; האמנים והפועלים, רבם ילידי הארץ; הסוחרים שהתפרנסו ממסחרם, והעשירים שעלו לארץ לבלות בה את שארית ימיהם והתפרנסו מפרי כספם שהשאירו בחו"ל.

החלוקה נקבצה מכל ארצות הו"ל ע"י שדרי"ם, שהיו עוברים בארצות שונות ומאספים כסף.

החכמים הגדולים יסדו להם ישיבות מיחדות, שאליהן יבואו יודעי תורה ללמוד שם כל היום. המיסדים היו עפ"ר יהודים עשירים, שהקדישו למטרה זו סכומים גדולים. הסוחרים, האמנים והפועלים המועטים, שרבם לא קבלו מקפת החלוקה, היו משלמים את החלק היותר גדול של מסי הממשלה שהוטלו על עדת היהודים. עקר המסחר היה באריג, שהיו מביאים מבירות ומדמשק, ובשלחנות — חלופי מטבעות וכו', ורק לאנשי מספר היו חנויות מזון ברחוב היהודים.

רב ענפי המלאכה נמצאו בידי היהודים, כגון חיטות, סנדלרות, נגרות, פחחות, צריפת זהב וכסף, חרשת ברזל, עשית כרים וכסתות ומזרנים. בתי המלאכה האלו נמצאו ברחוב היהודים ובשוקים מיחדים לזה. פרנסתם היתה מצויה ברוח.

ישוב הספרדים הלך הלוך וגדל, וגם ישוב האשכנזים התרבה, אלא שרובם היו אנשים עניים, שכל משענתם ופרנסתם היתה על ה"חלוקה". העדה הזאת סבלה הרבה מהערבים.

בשנת תקע"ב נוסדה מחדש קהלת האשכנזים ע"י ר' מנחם מנדל תלמיד הגר"א וע"י ר' שלמה זלמן צורף. ואחרי שהכירה הממשלה בקהלה זו, שרב חבריה חסו בצל ממשלות אירופא, חדלו הערבים להציק להם.

בשנת תקפ"ז עלה משה מנטפיורי עם רעיתו יהודית בפעם הראשונה לא"י. הוא הגה אהבה רבה לירושלם. שבע פעמים בקר את העיר (בפעם האחרונה בהיותו בן תשעים) ובימי בקוריו סדר מוסדות רבים וחשובים, שחלק מהם נשאר עד היום — בתי מלאכה לתפירה וכביסה, בית דפוס, בית חרשת לאריגה, ריחים של רוח וכו'. הוא יסד את השכונה

הראשונה „משכנות שאננים" מהוץ לעיר מעזבון יהודה טורא (יהודי אמריקני); וגם עזר לחדש צנור המים מברכות שלמה.

מהקרן שהקדיש לשמו ביום מלאת לו תשעים שנה נבנו שכונות אחרות— מזכרת משה, אהל משה, זכרון משה וכו'.

בשנת תקי"ץ עלה ר' יהוסף שורץ לירושלים. הוא הקדיש רב שנותיו למחקרי הארץ ודברי ימיה, וחבר את הספר „תבואות הארץ".

מראשית המאה השביעית התחילו התירים הנוצרים להתענין בירושלם, לא רק מצד הדת, כי אם גם מצדה ההסתורי, והרבה מחכמי הגויים הצטינו בחקירת העיר והארץ.

מן החכמים הנודעים ביותר הם: רובינסון האנגלי—זה שגלה את „הקשת"—שרידי הגשר, שחבר את הר המוריה עם העיר העליונה. הקשת נקראת על שמו—קשת רבינסון. החוקר וילסון גלה את הבנינים הגדולים, הנמצאים מתחת לרחוב השלשלת—שרידי ה„עליה" או „המסלה" מהר הבית אל ארמון המלך. טובלר תאר את ירושלים לכל פרטיה באפן מדעי; ורן חפר בעפל ובחומת הר הבית בפנה המזרחית-דרומית ומצא עתיקות רבות חשובות מאד. הארדיכל שיק מדד את ירושלים לכל ארכה ורחבה, ועשה תבנית מדויקת של הר הבית וכל הבנינים אשר עליו: בנין שלמה, בנין נחמיה, בנין הורדוס, וגם גלה את מהלך תעלות המים העתיקות. בליס ומודסלי חקרו את החלק המערבי-הדרומי ומצאו את מהלך חומת העיר הישנה, היורדת אל השלח—וכן גם קלרמונט-גנו, גוטה ועוד.

במשך הזמן הזה נוסדו אגדות שונות באנגליה, גרמניה וצרפת לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. בירושלים נוסדו בתי ספר לארכיאולוגיה ובתי נכאת לעתיקות.

בראשית המאה השביעית הושיבו מלכי אירופא קונסוליות בירושלם שהיו מגינים על נתיניהם. גם אניות קטור החלו לבא לחופי א"י. כל זה גרם שעדת האשכנזים הלכה הלך וגדל. אז דרשה העדה האשכנזית מאת הממשלה להשיב לה את חרבת יהודה החסיד שנקנתה על ידם לפני 150 שנה. אחרי השתדלות מרובה זכו בני העדה האשכנזית להשיג פס"ד, שהחצר היא שלהם, ואז החליטו בשנת תרי"ה לבנות בקצה הדרומי של החרבה בית-כנסת גדול, שחלונותיו המזרחיים יהיו פתוחים מול מקום המקדש. בכתב הבקשה ששלחה עדת האשכנזים לממשלה בקושטא, הרגישו, כי האשכנזים

הספרדים הם שתי עדות שונות בכל.— ועל פי זה קבלו אחרי השתדלות
בה מאמר מלך לפחת ירושלם, כי: „בהיות שהעדה היהודית הנקראת
שכנזים הנמצאת בירושלם הקדושה יש ביניהם ובין כל היהודים האחרים
פרש בלשון ודת (?!) ואינם משתתפים עמהם בבתי כנסיותיהם — נִתן
הם רשיון מיוחד לבנות בית כנסת". בי"ז ניסן תרט"ז הונח היסוד לבנין
ית הכנסת, אבל מפני חסר אמצעים נמשך בנינו שמונה שנים ומחצה —
נגמר בכיה באלול תרכ"ד.

בשנת תרט"ז בא לירושלים המשורר ד"ר אליעזר (לודויג אוגוסט)
רנקל. לפי דבריו (בספרו „לירושלים") היתה אז הקהלה היהודית בת
5700 נפש, שהם שליש תושבי העיר. הם מחולקים לספרדים ואשכנזים
האשכנזים עצמם נחלקו לפרושים וחסידים, והחסידים נחלקו גם הם לכמה
תות — וכלם נלחמו זה בזה. ע"י הפרוד בין הכוללים הוטב קצת המצב
חמרי של בני הכולל, אך הוא הרע מאד לאחדות העיר ולהנהגתה
כללית. העניות והדלות התאזרחו בקהלה, ורק בעלי המלאכה
הפועלים חיו על יגיע כפם. הרוב היותר גדול היה הולך בטל מבלי
ל מקור לפרנסה. מספר בתי המדרש והישיבות היה רב, אולם מספר
דעי תלמוד לעמקו היה מועט, ו„בארץ התנאים והאמוראים לא קם אף חוקר
חד". במצב של דלדול חמרי ורוחני כזה מצאו המסיתים מקום לפעל את
עלותיהם ולפרש את חרמם לילדי היהודים העניים.

ע"י ד"ר פרנקל נוסד ביה"ס לבנים הראשון בירושלים, מנדבת
אצילה לבית למֶל בוינה. ביה"ס הזה השפיע הרבה על ירושלים, בעקר
על עדת הספרדים. האשכנזים החרימו את ביה"ס ושמו „חק ולא יעבר על
ישראל מכוללות האשכנזים אשר ישנו פה ואשר יבוא עוד אל הקדש,
א יקרב להתלמד בבית לימודי הזה... לא בקביעות ולא בארעי. וכל מי
יעבר על הגזרה והאיסור הזה... הוא פורץ גדר וחלק לא יהיה לו בתוך
ללות האשכנזים". אבל מאז התחילה תנועת השכלה בירושלים, שקמו לה
חמים רבים מילידי הארץ ומהעולים.

מלוחמי ההשכלה בירושלים היה גם ר' ישראל דוב פרומקין,
בימי צעירותו שם לו למטרה „להלחם בצביעות הצוררת להשכלה ודת".

הוא יסד את החברה „תפארת ירושלים", שבפעם הראשונה התאחדו בו
משכילי ירושלים מעדות שונות. מטרת החברה היתה „לעזר איש לרעהו
שלא יהיה הבדל בין ספרדי לאשכנזי ולמערבי, לתמך בכל דבר טוב ומועי
בירושלים וסביבותיה, להשתדל לתת נערים יתומים, שלא יצלחו לתורה
לבעלי מלאכה".

נגד החברה הזאת התעוררו קנאי ירושלים והתחילו מריבות בעיו
ולכן לא נתקימה זמן רב ואחרי שנה בטלה.

בשנת תרל"ה נוסדה הספריה הראשונה ע"י פרומקין ולונ
(ביחוד תמך האחרון במוסד הזה) ונקראה „בית אסף ספרים למשה ויהודי
מונטיפיורי". הקנאים התנפלו גם על המוסד הזה ויכריחו את מְיַסְּדָיו לסגר
על יד כתל מערבי החרימו בשופר ובקול תרועה את „בית המינו
והאפיקורסות — ביבליותיקא". בסוף תרל"ו בטלה הספריה ועד שנת תרמ
לא היה מוסד כזה בירושלים.

רעיון הלאומיות שנתעורר באירופה בתחלת שנות הששים הג
לירושלים בתור רעיון ישוב הארץ. בבוא קרל נטר (תרכ"ח) לירושל
הודיע לכי"ח בפריז, שרבים מיהודי ירושלים הביעו רצונם לעבד את האדמ
העתון „האריאל" של מיכל כהן תמך בזה, אבל תיכף התחילו בע
החלוקה לעורר את הצבור נגד הרעיון, בטענה, כי „הישוב" יסתום
צנורות פרנסתם ועבודת האדמה תפריע את העוסקים בה מעבודת אלהי
וידיח את העם מן התורה... אבל לא כל הצבור הסכים לזה. ובשנת תר
נוסדה חברת „גאולת הארץ", שמטרתה היתה להרחיב את הישוב —, ואח
שתי שנים (תרל"ח) קנו החברים את אדמת מְלֶבֶּס, אצל יפו, וקראו
„פתח תקוה". ככה נוצר רעיון הישוב החדש אצל תושבי ירושלים.

ר' יחיאל מיכל פינס, שנשלח מטעם „מזכרת משה" בלונ
(תרל"ט) לירושלים, צִוָּה לקנות בקרבת ירושלים חלקת אדמה לעבודת האדמ
ואז התחילו בעלי החלוקה להרעיש את עולם היהודי באירופה, ובירושלים
העתון „שערי ציון" והעליל עלילות רבות על הישוב. ובכל זאת לא נמ
אנשי ירושלים לקנות בשנת תרמ"ב מקום לא רחוק מפ"ת, יהוד, להרח
את הישוב.

והרעיון הלאמי תקף את משכילי ירושלים גם מצדו הרוחני. בראשית תרמ"ב בא לירושלים אליעזר בן יהודה, שכבר היה ידוע ע"י מאמריו ב"השחר" וב"החבצלת" ע"ד תחית הארץ והלשון. באותה שנה נוסדה על ידו וע"י י. מ. פינס חברה חשאית "תחית ישראל", שמטרתה היתה כפולה—המרית ורוחנית—גאולת הארץ וגאולת הנפש. ("תחית הלשון והרוח עקר גדול ותנאי הכרחי לעם חי"). בין התקנות נאמר: "החברים היושבים בא"י ידברו עברית ביניהם אף בשוקים וברחובות ולא יתבוששו; החי תרבה את החקירה והדרישה בדבר ימי האוסה ודרישת הארץ חקירתה".

אחרי שנים אחדות נוסדה על ידם האגודה "שפה ברורה", שמטרתה היתה הרחבת השפה העברית בין כל שדרות העם. באותו זמן נוסד גם הועד הבלשני ע"י בן יהודה ודוד ילין — למטרת יצירת מונחים חדשים ותקוני הסגנון.

לרגלי פרוד הדעות בין משכילי ירושלים בטלה גם "שפה ברורה" וגם הועד הבלשני עד שנת תרס"ג.

התסיסה בדעות ובמחשבות התחזקה מזמן לזמן. נסתמנה שאיפה לצאת מהקנאות למרחב, לאור, להשכלה ולדעת. התחילו נפתחים בתי ספר, חברות ואגדות לחנוך ולהרחבת המלאכה. ד"ר הרצברג מנהל בית היתומים בירושלים הרבה לפעל לטובת החנוך בקרב האשכנזים, ונסים בכר מנהל בתי הספר והמלאכה של כי"ח — בין הספרדים.

השפעה גדולה על הדור הצעיר היתה לעתון "הצבי" של בן יהודה. בסגנונו החדש זרע השכלה חדשה, השכלה לאמית. כמובן שהקנאים לא יכלו לראות זאת והחרימוהו, וגם ירדו לחייו ומסרוהו למלכות, ובקושי גדול נצל מידם.

בתקופת הפרעות הראשונות (תרמ"ב) ברוסיה גדל הישוב בירושלים הרבה. פליטי רוסיה באו במטרה להתישב בירושלים או בסביבתה. העיר מלאה אנשים חדשים מכל הסוגים: סוחרים, בעלי מלאכה, חנונים, בעלי אומניות חפשיות. אז התרחבה העיר ע"י שכונות חדשות למערב העיר לדרומית-מערבית.

בשנת תרנ"א — לרגלי האסור על הכניסה לא"י — פסקה ההגירה גב
לירושלים. משנת תרס"ד התחיל זרם-עליה חדש והישוב היהודי הלך הלוך
והתרבה. הדבור העברי אף הוא התחיל להשמע יותר ויותר וכבש ל
מעמד בין השפות האחרות.

בחשון תרנ"ט בקר ד"ר הרצל את ירושלים לשם מטרה מדינית
להתיצב לפני הקיסר וילהלם שבא לא"י. הרצל שהה בירושלים רק שלשה
ימים; הצבור התיחס אליו בחבה רבה.

בשנת תרס"ג החלה חברת העזרה ליהודי גרמניה לעבוד
בא"י. ראשית עבודתה היתה פתיחת גני ילדים, בי"מ למורים ובי"ס לבני
בירושלים; אח"כ קבלה תחת חסותה גם את בית היתומים של יהודי פרנק
פורט ואת בי"ס למל, שנוסד ע"י פרנקל ותמכה בהרבה מוסדות צבוריי
והשכלה. בראשית עבודתה רכשה לה את חבת הצבור ע"י יחסה הרצ
לשפה העברית וללמודים העבריים, שקבעה להם שעות מרבות. אך במש
הזמן נגלה, שעקר מטרתה היא להגביר את שלטון הגרמנית בין יהודי האר
לשם מטרות מדיניות. כונתה זו הוכררה ביחוד מזמן שנתעוררה שאל
השפה העברית בטכניקום בחיפה. תלמידי בית המדרש למורים היו הראשוני
שדרשו את השלטת העברית בביה"ס, וכשההנהלה לא נענתה להם שבת
אחריהם דרשו דרישה כזאת גם מורי בתיה"ס, וכשלא נענו גם הם עזבו כמע
כלם את בתיה"ס של „עזרה". בעזרת מרכז הסתדרות המורים והצבור העב
שבארץ ושבחו"ל נוסדו ביום י"ג בכסלו תרע"ד בתי הספר העברים — בי
מדרש למורים, בי"ס למסחר, בי"ס לגננות, בי"ס לבנים ולבנות וגני ילדי
המלחמה בעד העברית היתה אחת התקופות המענינות ביותר בחיי ירושל
החדשה ובחיי כל הצבור העברי שבארץ. כל שדרות הישוב העברי הבי
את חבתן לחנוך העברי, ולמטרת טפוח חנוך עברי נוסד אז „ועד החנוך

בשנים האחרונות לפני המלחמה התקשטה ירושלים בבנינים יפ
של כל ממשלות אירופה — בתי תפלה ומנזרים, בתי ספר ובתים פרטים ע
הצרפתים, הגרמנים, האנגלים וכו'; וגם מארץ חַבָּש הרחוקה באו ובנו ב
תפלה, וארמון יפה למלכה. תירים רבים היו באים מכל ארצות תב
ובימי החרף וביִמים שלפני חג הפסח היתה ירושלים הומה מרב אד

יהודים רבים היו באים, ביחוד מרוסיה, לחוג את חג הפסח בירושלים, ויהודי מצרים היו באים בימי השבועות. לרגלי התירים הרבים פרץ המסחר בעיר והבנק העברי (אפ״ק) הועיל הרבה לזה. רב הסוחרים בעיר היו יהודים ועל העיר היה טבוע חותם עברי. בימי השבת והמועדים היו כמעט כל החנויות סגורות. ופני העיר, העתיקה ביחוד, היו כפני עיר יהודית בליטא. היה זמן, שבדאר התרכי היה גם חותם שעליו חרות השם ירושלים בעברית. גמנסיה עברית נפתחה, בי״ס למורים ובי״ס לגננות עברי נטעו השכלה עברית; הספריה הלאומית „גנזי יוסף״ הספיקה מזון רוחני לתושבים; נוסד „בצלאל״, בית מלאכות ואומנות בסגנון עברי נאה; בית העם שמש מרכז לדור הצעיר — והחיים העברים התחילו לפכות כמעין המתגבר.

המלחמה העולמית השפיעה לרעה על ירושלים. תיכף בהתפרץ המלחמה נסתמו מקורות הפרנסה של העיר. ע״י גרוש הנתינים הזרים הפחתה כמעט חמישית מעדות היהודים בירושלים. הממשלה העותמנית הרשתה ליהודים, נתיני הממשלות האויבות, לקבל את חסותה. אך רבים לא חפצו להתעתמן, כי לא ראו אפשרות של קיום בזמן ההוא בארץ וגם יראו להכנס תחת עול תרכיה. — כשבא ג׳מל פשה לארץ התחיל להציק לציונים ולציוניות; הוא הוציא פקדה, כי „כל מי שימצא אצלו תוים (הכונה לתוי הקרן הקימת) מות יומת״. ציונים ידועים נשלחו מהארץ, העתונות העברית נפסקה וכל החיים הצבוריים דכאו. הרעב התגבר בירושלים ואתו התרבו המגפות, והתמותה רבתה מאד (משערים, כי 5000 איש מתו בארבע שנות המלחמה). ביחוד נתדלדלו החיים בירושלם, בהלקח לצבא הצעירים המתעתמנים, אחרי שלמם כפר, והעיר התרוקנה לגמרי מצעירים. המצב היה יכל להגיע עד לידי משבר גמור אלמלא הסיוע, שבא בדרכים שונות ובהתאמצות מרבה מצד יהודי אמריקה. ציוני אמריקה החזיקו גם את בתיה״ס העברים.

עם ירידת המצב החמרי ירד גם המצב המוסרי. שער הכספים התרכי ירד, והרבה מהיהודים עשו מסחר בזה, וירבו גם ספקיעי שערים על כל צרכי אכל נפש.

בההשים האחרונים לפני הכבוש גברה הרעה. הממשלה התרכיו
חשדה בציונים כי ידם תכון עם הצבא האנגלי, שעמד על יד עזה.
בתחלת כסלו תרע״ח התחיל הצבא האנגלי לעלות אל הר
ירושלם. אז אסרה הממשלה התרכית את שרידי הפליטה של עסקני הציוני
ותגרשם לדמשק. ירושלם נכרתה מהשפלה, והתרכים התבצרו סביב העי
על הרי מוצא, עין כרם ודיר יַסִּין.
שני שבועות לפני הכנס הצבא האנגלי הודיע הגנרל התרכי על
פואד, שנתמנה למפקד צבאי בירושלם, את התושבים, כי העיר הקדוש
ירושלם שנתקדשה במשך מאות שנים למושלמים ולנוצרים עומדו
לנפל בידי האויב, והוא קורא לתושבים להיות שקטים, ומבטיח להג
על העיר עד טפת הדם האחרונה.
יחס היהודים אל העיר הקדושה לא נזכר במודעה זו כלל.
ביום שבת, כ״ג בכסלו, התחילה מלחמת תותחים כבדה. הפצצו
הגיעו עד לשכונות המערביות של העיר. במוצאי שבת עזב הצבא התרכ
את העיר בנוסו ליריחו. השלטונות לקחו עמהם אחדים מעסקני העי
ואת נתיני אמריקה.
בערב חנוכה בבוקר, ביום שמש בהיר—וראש העיר יצא ודג
לבן בידו למסור את העיר לידי הצבא הבריטי, ובצהרים נכנסו הכובשי
מצדדים שונים ירושלימה (400 שנה אחרי המצאה בידי התרכים).
שלשה ימים אח״כ נכנס המצביא אלנבי ירושלימה ופרסם א
הפקודה הזאת במודעה, שנדפסה עברית בראש השפות האחרות:
„לתושבי ירושלם הקדושה והברוכה וסביבותיה.
„מפלת הצבא התרכי גרמה לכבוש עירכם ע״י הצבא העומ
„תחת פקודתי. מכריז אני על העיר מצב מלחמה, שישאר כל זמ
„שסבות צבאיות תדרשנה ככה... רצוני הוא, שכל אחד מכם ימשי
„את עבודתו כרגיל בלי פחד...
„בהיות שאדמת עירכם נקדשה בעיני בני שלש הדתות ש
„האנושיות זה כמה מאות בשנים, הנני להודיעכם, כי כל הבניני
„המקומות והקברים שמסרת קדושה קשורה בהם, כל בתי התפל

„של איזו דת שהיא—יהיו שמורים, מוגנים ומובטחים לפי החוקים
„הקימים לפי הדת, שהמקומות הנ״ל שיכים להם.

הצבא הכובש הביא אתו לירושלם את בשורת ה ה צ ה ר ה ש ל
ב ל פ ו ר.

באותו חרף נוסד „ועד העיר ליהודי ירושלם", שבפעם הראשונה אחרי
תקופה ארכה של פרוד אחד את העדות השונות.

בראשית קיץ תרע״ח בא ירושלימה הפרופ. ח י י ם ו י צ מ ן בראש
„ועד הצירים" במטרה „לחבוש את הפצעים ולהקים את ההריסות", ונתקבל
ע״י יהודי ירושלם ברב שמחה.

בקיץ תרע״ח נראתה בירושלם התלהבות רבה בשעת ההתנדבות
ל נ ד ו ד ה ע ב ר י, התלהבות שלא נראתה כמוה מזמן המכבים ובר כוכבא.
כשש מאות איש, ביניהם צעירים רבים בעלי השכלה, וגם זקנים למעלה
מבני 50, התנדבו לגדוד— להלחם תחת דגל הבריטים בעד חפש ארצם.

בט״ו באב הוחג חג הנחת א ב ן ה פ נ ה ל מ כ ל ל ה ה ע ב ר י ת
בהר הצופים אשר על פני ירושלם. בחג זה לקחו חלק ב״כ כל יהודי
השטח הנכבש וב״כ ממשלות ההסכמה.

את נאומו אשר נשא פרופ. חיים ויצמן לפני הקהל הנאסף גמר
בדברים אלה:

„ה א ו נ י ב ר ס י ט ה ה ע ב ר י ת, א ש ר ה ת ו ר ה ה ע ב ר י ת
„ו ה מ ר ץ ה ע ב ר י י ת נ ו ב ה א ת נ ש מ ת ם, ת ה י ה ל ח ל ק
„מ ש ל י ם ש ל ב נ י נ נ ו ה ל א ו מ י ה ה ו ל ך ו נ ב נ ה. נ ש מ ת
„ע מ נ ו ה ת ו ע ה ת מ צ א פ ה א ת ש מ י מ נ ו ח ת ה מ ב ל י
„ה י ו ת ה ע ו ד נ ע ה ו נ ד ה ב ל י ה ר ף ו ל ל א ת ו ע ל ת.
„ק ר ו ב ה י ו ם ו י ש ר א ל י ש כ ן ל ב ט ח; ה ו א י ש ל י ם
„ע ם ע צ מ ו ו ע ם ה ע ו ל ם כ ל ו.
„ז א ת ה י א א מ ו נ ת נ ו!"

ח. התושבים ומשלח ידם.

הישוב היהודי — קבוץ גליות — הספרדים והאשכנזים — מקורות הפרנסה של היהודים — המושלמים — הנוצרים וכתותיהם — מספר תושבי ירושלים בתקופות שונות — התפלגות העדות היהודיות — מספר הנפשות לפי העדות — פרנסות ראשי בית אב.

היהודים תופסים בירושלים את המקום הראשון בין כל הלאומ היושבים בה. הם עולים באיכותם ובכמותם על שאר חלקי התושב גם יחד.

הקהלה היהודית מרכבת מעדות שונות, הנבדלות זו מזו במנהגי וגם בשפתן. אבל למרות כל זאת מאחדת את כלן הכרה דתית ולאומי אחת. ביחוד הולך ומתגבר רגש האחדות בין העדות ע"י התפשטות התנו הלאומית הציונית, הדבור העברי ובתי הספר העברים.

בימי שבת ומועד נראה בחוצות ירושלים קבוץ גליות. יהודי אשכנ הלובשים בגדי קטיפה מגונת, חבושים זנביות לראשיהם ליד יהודי אור כשדי בבל וניגוה הלבושים כמנהג הערבים ועטופים עטיפה ישמעאלית; יהודים צ׳רקסי חבושי כובע שעיר קויקזי ליד היהודים מבוכרה הלבושים בגדי צבעונין ועטופ פרוות בחם הקיץ; יהודי תימן הכחושים והצנומים, שחכמתם נשקפת מבין עיניו על יד יהודי קורדיסטאן הבריאים בגופם ואמיצי הלב; עליהם צריך להוסיף יה פרס, יהודי גרוזיה, המערבים, הקרימאים וגרים שבאו מכת שוב שבת שברוסיה.

עקר הישוב הוא של היהודים הספרדים והאשכנזים, יוצאי רוסי פולין, גליציה ואשכנז. הישוב העתיק הוא של הספרדים, ולהם גם יז יותר קרוב לעם הארץ, ודבורם העברי הוא צח וברור. הקהלה האשכנז נתחדשה בירושלים לפני כמאה שנה בערך ורק בעשרות השנים האחרונ גדלה ותפסה את המקום היותר חשוב בין שאר העדות.

בין מקורות הפרנסה של קהלת היהודים תמָנה גם החלוקה. המוסד זה איננו מיוחד לאשכנזים בלבד, אלא שאצל הספרדים נתמכים מן החלוקה רק החכמים המשמשים בקדש, יתומים, אלמנות ועניים, לא כן אצל האשכנזים שהחלק הגדול מהישוב נתמך פחות או יותר מן החלוקה. החלוקה היא עד היום הגורם העקרי המבדיל בין האשכנזים והספרדים, והיא שגרמה גם להתפוררותה של העדה האשכנזית עצמה לכוללים שונים, כי לכל כולל יש מקור הכנסה מיוחד.

יהודי גורזיי.

רב בעלי המלאכה והאומנים לסוגיהם השונים הם יהודים וכן גם רב בתי המסחר שבירושלים נמצא בידיהם. (עין הטבלא להלן).

המושלמים שבירושלים הם ברובם ערבים, ילידי הארץ, המון עם מוצאו מהפלחים, ואחרות מהמשפחות העשירות מתיחסות לבני לויתו ול החליף עומר. מלבדם יושבת בירושלים עדה של מושלמים בני המערב מרוקו, אלגייר ותונים), הידועים בשם מאגרבים. המון הערבים עוסקים מלאכה פשוטה, בתור פועלים שכירי יום, סבלים ומחמרים. אומנים ובעלי לאכה מעטים בקרבם, לעומת זאת רב מספר החנונים הקטנים, מוכרי מכלת והבשמים.

יהודי תימני.

הנוצרים, הנמצאים במספר יותר גדול המושלמים, מתחלקים לכתות דתיות שונות, ומספרן מגיע לשתים עשרה. הכתות השונות ורדות זו לזו ונלחמות האחת בשניה בסתר ובגלוי גלל המקומות הקדושים.

קנאתם זו היתה גורמת לפעמים קרובות לידי ריבות ושפיכת דמים וזה הביא את הממשלה התרכית העמיד אנשי צבא מושלמים לשמור על קדשי נוצרים. ככה הוא במקום מולדתו של ישו, בכנסיה ובבית לחם וכן גם במקום קברו בירושלים.

רבת-המספר היא כתת היונים האורתודוכסים, הנקראי רומים. לכתה זו שיכים הרבה ערבים נוצרים, שנגברת בהם תסיסה חזקה להשתחרר משלטון הכמרים היונים או להעשות כנסיה לאומית לעצמם. הכתה השניה במספר הם הקתולים-הלטינים, שבהם גם מרוניטים, ערבים „מאוחדים", אחריהן הפרוטסטנטים והארמנים. קהלת הארמנים היא עתיקה ועשירה בנכסים ובמנזרים. מלבד אלה ישנן עוד קהלות נוצריות קטנות, כגון: סורים-קתולים ויונים כשדים, המדברים בשפה הארמית, חבשים, קופטים וכו'.

יהודי הררי.

מצבם החמרי של הנוצרים טוב ממצבם של המושלמים. נתמכים הם תמיכה רבה ע"י העולם הנוצרי שבכל ארצות חו"ל. במנזרים אחדים הנהיגו בתי מלאכו שונים, המתנהלים ע"י מורים ואומנים מומחים; וע"י כך התמחו צעירי הנוצרי במלאכות שונות, בחרשת עץ וברזל, נגרות, סתית אבנים וכו'. גם המסחו מפותח אצלם. ובין סוחרי ירושלים הגדולים נמצאים הרבה נוצרי מתושבי המקום.

מספר תושבי ירושלים וממשלת ידם.

ספירה מדויקת של תושבי ירושלים לז נערכה מעולם, וכמעט כל הספירות נערכו עפ" השערות פחות או יותר קרובות א האמת. — וגם הספירות האחרונות ש המשטרה התרכית והספירה המפרטת ש המשרד הא"י אינן יכולות להחשב לנכונות משום שהצבור לא התיחס אליהן באמון בזמ המלחמה.

יהודיה בוכרית.

השנה	המספר הכללי של תושבי העיר	מספר היהודים
תקל״ט	9000	1000
תקפ״ז (בשעה שבקר מונטפיורי את ירושלם בפעם הראשונה)	—	560
תקצ״ח . . .	11000	3000 (רובינסון)
תרט״ז . . .	—	5700 (ד״ר פרנקל)
תרכ״א . . .	13000	
תרל״ג . . .	20000	10600 (הקונ׳ האנג׳)
תרל״ו . . .	—	13920 (לונץ)
תרמ״ו . . .	40000	28000
תרנ״א . . .	41335	25322 (ספירת
תר״ם . . .	45526	28218 הממשלה)

עשר השנים שאחרי תרנ״א—היו שנות העמידה בהתרבות תושבי ירושלים היהודים בסבת אסור הכניסה לארץ, שנגזר על יהודי רוסיה. לעמת זאת גדל הרבוי בחמש עשרה השנים האחרונות. בשנה שלפני המלחמה היה מספר היהודים הרב המוחלט בעיר, למעלה מן 60% של התושבים (לפי ו ט ס ו ן עלה מספר היהודים בשנת תרע״ג ל־50 אלף לעמת מספר 68 אלף של כל התושבים ולפי ס פ ר ה ז כ ר ו ן של פ ר י מ ן היה מספר היהודים בשנה זו 58,390 נפש).

לפי הספירה האחרונה ב ש נ ת ה מ ל ח מ ה — תרע״ז, ע״פ הרצאתו של ראש סינדיקט החטה, היה מספר תושבי העיר לפי רשימת המשטרה ותעודות הלדה:

יהודים —	31,147	58,32%
נוצרים —	11,663	21,83%
משלמים —	10,600	19,85%

המספרים האלה נכונים בעקרם.

על פי הספירה המפרטת של המשרד הא"י, שנערכה בשנת תרע"ז נמצאו בירושלם בש"ז 26,605 יהודים.

יחס התושבים היהודים אל המושלמים והנוצרים.

השנה	התושבים בכלל	יהודים		משלמים		נוצרים	
		מספר	באחוזים	מספר	באחוזים	מספר	באחוזים
תקצ"ח (רובינסון)	11000	3000	27,28	4500	41,00	3500	31,82
תרנ"א (לונץ)	41335	25322	61,24	7960	19,25	8053	19,4
תר"עז (רשימת המשטרה)	53410	31147	58,32	11663	21,83	10600	19,85

העדות.

זמן התפלגות התושבים היהודים לעדות התחיל עם התרבות העולים. לפני מאה שנים בערך התקימה בירושלים רק עדה אחת — הספרדים, ובתוכה נמנו גם האשכנזים המועטים ובני ארצות אחרות. עם התגברות הישוב האשכנזי התבדלה העדה הזאת. לפי מקורות שונים חלה התפלגות העדות העקריות בסדר זמן זה:

האשכנזית — תקע"ב
המערבית — תרי"ד
הגורג'ית — תרכ"ג
הבוכרית — תרכ"ח
התימנית — תרמ"ג

חוץ מהעדות הללו ישנן עוד פרורי עדות: הקורדים, הבבלים, הבגדדים, החלבים, הדמשקים, האורפלים, הדניסטנים וכו'.

מספר הנפשות לפי העדות.

השנה	אשכנזים	כולל ספרד	מערבים	גורג׳ים	בוכרים	תימנים	פרסים	קראים
תרל״ו	6660	7 2 6 0					--	—.
תרנ״א	13574	7300	2280	600	500	1068	—	—
תרס״א	15180	7900	2420	670	530	1288	230	—
תרס״ם (ברזילי)	27170	6000	1500	1000	500	3000	1200	—
תרע״ג	32918	19218	1987	476	917	2874	בחשבון הספרדים	—
תרע״ז (המשרד הא״י)	13125	7636	1029	572	762	1956	1509	16

פרנסות ראשי בתי־האב לעדותיהם.

משפחות היו בשנת תרע״ז 8862. מן 3734 משפחות שנחקרו ע״י המשרד הא״י באותה שנה נחלקו הפרנסות לפי העדות באופן זה:

העדות	מקח וממכר	חרשת	אומנות	פקידים	מורים מלמדים	כלי־קדש	עבודות חפשיות	עבודות שונות	זקנים	שכר דירה	צדקה	סך-הכל
אשכנזים	225	24	321	113	130	123	46	273	525	25	6	1811
ספרדים	127	3	230	23	19	55	3	117	20	4	1	602
תימנים	27	—	183	11	6	20	—	121	8	—	8	384
מערבים	16	—	51	1	1	16	—	23	9	2	5	124
גורזיים	49	--	7	2	—	6	—	10	1	—	1	76
פרסים	58	1	63	—	3	3	—	92	3	1	6	230
בוכרים	21	—	10	1	1	3	—	7	9	3	--	55
חלבים	48	—	58	—	5	20	—	19	6	—	1	157
שאר עדות	55	—	66	—	8	10	—	141	5	3	7	295
ס״ה	626	28	989	151	173	256	49	803	586	38	35	3734

ט. מצב הבריאות.

המלריה — הגורמים — התקונים ההגיניים — הגרענת — מחלות אחרות — השכונות והבנינים.

למרות התנאים האקלימיים הטובים שבהם נמצאת ירושלים, שוררות בה מחלות אחדות, שהן בעקר תוצאות המשטר הקודם ורשלנות התושבים עצמם.

מלריה.

בין המחלות העקריות תופסת המלריה מקום חשוב, אעפ"י שהתנאים הטופוגרפיים וההִדְרוֹגְרָפִיים היו יכולים לשמש תרים בפני המחלה הזאת. אחוז חולי המלריה הוא פה גדול הרבה יותר מכפי שטבע המקום מחיב; והעיר ירושלים יכולה לשמש דוגמה של התפתחות מחלה בקשר עם התנאים המיוחדים הנבראים בידי בני אדם.

הגורם העקרי בהתפשטות המלריה הם מקוי-מים הנבראים ע"י הטבע וע"י רשלנותם של בני האדם. במקוי המים האלה מוצאים היתושים, המעבירים את חַיְדַקֵי המלריה מאדם לאדם, אלפי מקומות מוכנים ונוחים לדגירתם.

ע"י הכנסת מים חיים בצנורות אל תוך העיר וע"י סדור תעלות למי השופכין, אפשר יהיה בעתיד לשחרר את העיר מבורות המים אשר מתחת לכל בית ובית או בכל חצר, ולא ישארו בעיר מקורות להתפשטות מלאכותית של המלריה.

מקרי המחלה הם בעקר ביְמות הקיץ והסתו. בחדשי החורף (כסלו, טבת, שבט, אדר וניסן) אין מקרי התדבקות, ומפני זה אין סכנת המלריה גדולה. הזמן הזה מסוגל ביותר לתיורים ובי‌חוד לאלה, שלא

הספיקו עדין להתאקלם. אבל גם בימות הקיץ אפשר להשתמר מהתדבקות ע״י הגנה מעולה בפני עקיצת היתושים (כילה מעל המטה, רשתות דקות וסמיכות בחלונות ובדלתות, קבלת הכינין באפן פרופילקטי: חצי גרם ליום בשביל מגודלים ומנות מתאימות לילדים*).

מכיון שירושלים בנויה על גבעות ובעמקים, על כן רואים אנו הבדלים ושנויים בהתפשטות המלריה בשכונות שונות. פחות סובלות השכונות הבנויות במקומות גבוהים, כגון שכונת „בצלאל", שכונת „רחובות" ועוד. במצב גרוע יותר נמצאות השכונות שבמקומות השפלים והמצטינות בצפיפות גדולה של דַיָּריהן העניים (בית ישראל, מאה שערים, נחלת שבעה, אחוה, השלוח ועוד).

מחלות עינים.

נם מחלות העינים תופסות מקום חשוב, ובעקר גרענת ודלקות חריפות בקיץ. כל מי שיודע להזהר ולשמור את חוקי ההגינה (נקיון, חיים מסודרים וכו׳) אין סכנה נשקפת לו מפני מחלות העינים.

חוץ מהמחלות הנ״ל צריך להזהר, ביחוד בקיץ, מפני הדָמִית (דיסנטריה), השכיחה בארצנו ומפני מחלות המעים האחרות, (דלקות המעים, טיפוס המעים וכו׳), המתפתחות ע״י שתית מים דלוחים ובלתי מבושלים ואכילת פירות וירקות בלתי מבושלים ובלתי קלופים.

בימות הגשמים שוררות מחלות, התלויות בשנוי מזג האויר ובעקר נַזֶּלֶת, דלקת הקנה והריאה, שַפַּעַת ורֶומַטִיזמוס. בהתאם לתנאים האקלימיים הנ״ל צריך גם לסדר את התלבושת ולשמור את הרגלים מרטיבות.

השכונות והבנינים.

הודות להתנאים המיוחדים, שבהם היו נתונים אחינו בירושלים עד תקופת השחרור, לא נבנתה ירושלים היהודית על פי תכנית מתוקנה ולא ע״י אנשים והסתדריות, שיכלו לשים לב לדרישות ההגיניות; ומפני זה

*) הפרטים בנוגע לשמירה והוראות מיוחדות תתן הנהלת תחנת הבריאות העברית (מיסודו של נ. שטרויס).

רוב השכונות היהודיות עם רחובותיהן ובניניהן רחוקות לא רק מדרישות היופי והשכלול, כי אם לפעמים גם מצרכי ההגינה היסודיים.

רוב בניני בתי הספר בירושלים אינם בנויים לשמם. והבתים השכורים אינם מתאימים לדרישות ההגינה הכי פשוטות. דרישות כאלה אפשר להציג רק לבתים בנויים לשם בית ספר. דבר פשוט זה מבינים בני עמים אחרים ואפילו בירושלים. הבינו בזמנן גם ה„עזרה" וחברת כי"ח, ובמדה ידועה גם החרדים.

הבתים בשכונות יהודיות שונות בנויים באפן גרוע, יש בתים שאי אפשר לקראם בשם בית (בתי פח וכדומה). צעד קדימה במובן ההגיני והסניטרי היא שכונת „זכרון משה".

בכלל אין בירושלים ליהודים בנינים יפים וגדולים, כמו שאנו רגילים לראות פה אצל עמים אחרים (בית חולים אטלקי, בתי הצרפתים, בתי היונים וכו'). אצל יהודים אפשר להראות רק על בנינים מעטים שנבנו בהבנה, בטעם ובהתאם לדרישות ההגיניות. כאלה הם בית החולים „שערי צדק", הבנינים של בית הספר כי"ח ברחוב יפו ובתי ספר של „עזרה".

רעים מאד התנאים ההגיניים בשכונות, שרוב תושביהן הם עניים ומחוסרי בסים כלכלי, אבל הודות לאקלים הטוב אפשר באמצעים מועטים לסדר ולהיטיב בהרבה את המצב הסניטרי של ירושלים בזמן הכי קצר. ואפשר לתקן את ירושלים העתיקה, לבנות את ירושלים החדשה עפ"י הדרישה האחרונה של ההגינה.

י. סדר הדורות.

לפני חב״ש

הישוב השמי הקדום על הרי ירושלים	2600 בערך
ירושלים תחת שלטון מצרים	1570 "
כבוש העיר ע״י דוד	1120 "
בנין ביהמ״ק ע״י שלמה	1075
שישק מלך מצרים עלה על ירושלים	1040
הפלשתים והערבים הבקיעו את העיר בימי יהורם	957
עתליה מולכת בירושלים	954
בדק הבית בימי יואש מלך יהודה	940
חזוק החומה ע״י מגדלים וחשבונות בימי עוזיהו	850
רצין מלך ארם ופקח בן רמליהו עלו למלחמה על ירושלים	805
מפלת סנחריב מלך אשור על יד ירושלים	780
בדק הבית בימי יאשיהו	694
פרעה נכו הסיר את יהואחז ממלך בירושלים	678
חרבן העיר ע״י נבוכדנאצר מלך בבל	656
התחלה שיבת ציון	607
חנכת הבית ע״י זרובבל בן שאלתיאל	586
העליה השניה ועזרא	528
תקון החומה ע״י נחמיה בן חכליה	515
בגואס פחת פרס בירושלים	418
אלכסנדר מוקדון בירושלים	402
תלמי מלך מצרים כבש את ירושלים	390
אנטיוכס הגדול מלך הסורים בא ירושלימה	268
ביזת ביהמ״ק ע״י אנטיוכס אפיפנס	240
העמדת צלם בהיכל ע״י אנטיוכס אפיפנס	238

נס חנוכה בירושלים	235
הריסת אקרה ע״י שמעון החשמונאי	209
אנטיוכס סידטס צר על ירושלים	204
יוחנן הורקנוס בנה את הבירה מצפון להר הבית	180
אריטס מלך ערב שם מצור על ירושלים	135
פומפיוס עלה על ירושלים	133
ביזת ביהמ״ק ע״י קרסוס	124
כבוש ירושלים ע״י הפרתים	110
הורדוס כבש את ירושלים	107
בנין מבצר אנטוניה והיכל הורדוס	105
בנין ביהמ״ק ע״י הורדוס	87
גזרת הצלם בהיכל ע״י קליגולה	31
בנין החומה השלישית ע״י אגריפס	29
התחלת המרד נגד רומה	4
חרבן הבית (ג׳ תת״ל ליצירה)	1
	ליצירה
בר כוכבא בירושלים	ג׳ תתצ״ג
ירושלים נבנתה ע״י אדרינוס קיסר ונקראה בשם אליא קפיטולינה	" תתצ״ו
קונסטנטין מחדש גזרת אדרינוס	" תתקפ״ה
יולינוס קיסר מרשה ליהודים לבנות ביהמ״ק בירושלים	ד׳ קכ״א
בנין החומה ע״י המלכה אידוקיה	" ר״י
גדודים יהודים ופרסים כובשים את ירושלים	" שע״ד
הקיסר הרקליוס בירושלים	" שפ״ט
החליף עומר כבש את ירושלים	" שצ״ו
בנין כפת האבן ומסגד אקצא ע״י החליף עבד אל מליך	" תכ״ב
כבוש העיר ע״י הסלג׳וקים	" תתל״ז
תקופת הסנהדרין האחרונה בירושלים	" תתמ״ו-תת״
כבוש העיר ע״י הצלבנים	" תתנ״ט
ר׳ יהודה הלוי בירושלים	" תת״ק (בערך
הרמב״ם בירושלים	" תתקכ״ו
ר׳ בנימין מטודילא בירושלים	" תתק״ל

ר׳ פתחיה מרגנסברג בירושלים	ד׳ תתקל״ז
לכידת העיר ע״י צלח עדין	" תתקמ״ז
עלית 300 רבני צרפת לירושלים	" תתקע״א
ר׳ יהודה אל-חריזי בירושלים	" תתקע״ו
מגדל דוד נהרס ע״י הנסיך מקרק	" תתקצ״ט
כבוש העיר ע״י המונגולים	ה׳ כ׳
הרמבין מחדש את הישוב בירושלים	" כ״ז
אשתורי הפרחי בירושלים	" פ״ב
ר׳ יצחק חילו בירושלים	" צ״ג
מסע של ר׳ משלם לירושלים	" ר״מא
ר׳ עובדיה מברטנורא בירושלים	" רמ״ח
כבוש ירושלים ע״י התרכים	" רע״ז
דוד הראובני בירושלים	" רפ״ג
שלמה מולכו בירושלים	" רפ״ט
בנין החומות ע״י השלטן סלימן	" ש״ב
ביהכ״נ היחיד נסגר ע״י המושלמים	" שמ״ו
רדיפות אבן פארוך	" שפ״ה
שבתי צבי בירושלים	" תכ״ג
בוא ר׳ יהודה החסיד ועולים מפולניה	" תס״א
שרפת ביהכ״נ של האשכנזים	" תפ״א
התחדשות הישוב האשכנזי	" תקע״ב
מונטיפיורי בפעם הראשונה בירושלים	" תקפ״ז
ר׳ יהוסף הכהן בירושלים	" תק״ץ
לכידת ירושלים ע״י מוחמד עלי פחת מצרים	" תקצ״א
חרבת ר׳ יהודה החסיד הושבה ליהודים האשכנזים	" תקצ״ו
הציר הראשון של אנגליה בירושלים	" תקצ״ט
הדפוס העברי הראשון בירושלים	" תר״א
החכם באשי הראשון בירושלים	" "
נוסד בי״ס „למל" ע״י אוגוסט פרנקל	" תרט״ו
הוסד השכונה הראשונה מחוץ לעיר	" תרט״ז
בנין ביה״ח — החרבה — „בית יעקב"	" תרט״ז-תרכ״ד
נגלו קברי המלכים (כלבא-שבוע)	" תרכ״ב

העתון הראשון „הלבנון“	ה׳ תרכ״ג
קנית פתח־תקוה ע״י יהודי ירושלים	„ תרל״ט
י. מ. פינס בא ירושלימה	„ „
נוסדה הספריה הראשונה	„ „
נגלתה כתבת השלח	„ תר״מ
בתי-הספר כי״ח בירושלים	„ תרמ״ב
בן-יהודה בירושלים והתחלת הדבור העברי	„ „
נוסדה „שפה ברורה“	„ תרמ״ח
נוסד ועד הלשון ע״י בן-יהודה וד. ילין	„ תרנ״א
הוסד בית-ספרים „אברבנאל“	„ תרנ״ב
מסילת־הברזל ירושלים—יפו	„ „
מפת ירושלים עתיקה נמצאה במדבא	„ תרנ״ז
הרצל בירושלים (י״א בחשון)	„ תרנ״ט
נוסד הבנק העברי	„ תרס״ד
יסוד „בצלאל“	„ תרס״ו
הגמנסיה העברית בירושלים	„ תרס״ט
מות פינס	„ תר״ע
מלחמת העברית ויסוד ועד החנוך	חרף תרע״ד
מות לונץ בעל „ירושלים“	ה׳ תרע״ח
כבוש ירושלים ע״י צבאות הבריטים, ערב חנוכה	„ „
הנחת יסוד לאוניברסיטה ע״י פרופ. ויצמן, ט״ו באב	„ „
רכוז פעולות ועד הצירים בירושלים ע״י מר אוסישקין	„ תר״פ
פרעות ביהודי ירושלים (בימי הפסח)	„ „
הנציב הראשון שמואל בירושלים (י״ד בתמוז)	„ תר״פ

ב.

ירושלים העתיקה וההחדשה.

א) משער יפו לכתל המערבי.

ב) הר הבית.

ג) רובע היהודים.

ד) יתר רובעי העיר העתיקה.

ה) מסביב לחומה.

ו) העיר החדשה.

ז) נחל קדרון, גיא בן הנם ועתיקותיהם.

ח) הצופים והר הזיתים.

ט) תוספות.

- - - - - - - - - - - - -

ליד הכתל.

א. משער יפו לכתל המערבי.

השער — מגדל דוד (מגדל פזאל) — ברכת חזקיהו —
רחוב דוד — השוקים — רחוב השלשלת — הכתל.

שער יפו נמצא למערב העיר העתיקה ונקרא בפי הערבים שער חברון (בב-אל-כליל). רב הקהל אינו עובר דרך השער הזה, אלא דרך הפרצה שבחומה, שנפתחה בשנת תרנ"ט לכבוד ולהלם, מי שהיה קיסר גרמניה, שנכנס דרך פרצה זו, כשהוא רוכב על סוס לבן כאחד אבירי הצלבנים.

שער זה, כיתר שערי העיר, בנוי בצורת זוית ישרה ⅂, למען עצור בעד האויב מהתפרץ ישר העירה. דלתיו מצופות ברזל.

על השער הישן נבנה בשנת תרס"ז מגדל שעון בסגנון ערבי חריש, שאיננו מתאים כלל לסגנון הבניה של החומה.

הרחבה שלפני השער מבחוץ ופנימה לו הוא מרכז חיי ירושלים. פה נמצאים בתי-המסחר היותר גדולים ובתי-המלון — ופה עומדות גם העגלות והמכוניות המוכנים לנסע לכל חלקי העיר, ליפו ולחברון. הנה באים ראשונה הנוסעים במסלת-הברזל והבאים מהדרום — מבאר-שבע, חברון, בית-לחם והסביבה, ותנועה רבה שוררת פה מן הבקר עד שעה מאוחרת בלילה.

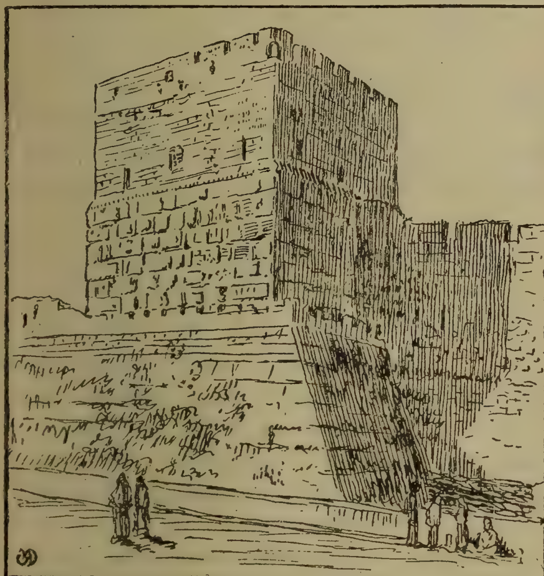
ליד הכניסה, דרומית מזרחית, תתנשא המצודה, הנקראת מגדל-דוד, שבזמן האחרון שמש בית-צבא לחילות התורכים.

ציור עממי

חלקה המערבי עתיק מאד. החוקרים מיחסים אותה לתקופת הורדוס, שבנה את המצודה לזכר אחיו פְּזָאֵל. הנדבכים התחתונים הם אבנים כַּמִּידוֹת (זר חלק מסביב) ומעידים על אמנות הבניה בתקופה ההיא. היסוד המשופע עולה מתוך חפירה עמוקה (חֵל) בזוית של 45°. הנדבכים העליונים הם הוספה מאחרת מהמאה ה XIV וה XVI לסה"נ.

לפי עדותו של יוסף הכהן השאיר טיטוס חלק משלש המצודות של הורדוס (פזאל, הִפִּקוּס ומרים) גם אחרי חרבן העיר, למען הראות לעמים את נצחונותיו על עיר בצורה כזו. כנראה שמשה אח״כ המצודה למעונות ללגיונות הרומאים, ששמרו על הארץ, קרוב למקום ההוא נמצא שבר עמוד ועליו כתבת של הלגיון העשירי.

מגדל פזאל.

הכניסה למצודה חפשית לכל איש, ודרך אכסדרה העוברת על החפירה נכנסים לפנים המצודה. הבנינים הפנימיים הרוסים למחצה. בימי שלטון התורכים היו מלוכלכים מאד. בזמן האחרון טהרו את החצר, וכפי שאומרים הושבת הממשלה להשאיר את הבנין, אחרי תקונים נחוצים, בצורתו הישנה ולעשותו בית-נכאת לעתיקות ירושלים.

בפנה מזרחית-דרומית נמצא „מסגד-דוד" ועליו מגדל, שממנו רואים חלק גדול מירושלם וסביבותיה.

לצד מזרח מתלכדים כל בתי העיר, גגותיהם וכפותיהם לגוש אפור אחד, שמתוכו מתבלט ביחוד שטח הר-הבית. אחריו יתנשא הר-הזיתים עם בניני מגדליו. לצד דרום, בפנים החומה, נראים גני הכנסיה הארמנית (לפי ההשערה היו פה גני הורדוס). מעבר לחומה מתפתל גיא בן-הנם, ומלמעלה נמשכת הדרך לבית-לחם. נשקף המנזר מר אליהו ואחריו הרי גלה (בית גילה) המכוסים יערות עצי זית. למערב — השכונות „משכנות" וימין-משה כשהן עולות מדרגות מדרגות, ברכת ממילא, שכונת בצלאל, הרי עין-כרם ודיר-יסין.

מהרחבה שלפני המצודה פונה הדרך ימינה לרובע הארמינים, והדרך היורדת מזרחה, הוא רחוב דוד, מובילה אל כותל המערבי ואל הר-הבית. מהבית הגדול שמשמאל הרחוב היורד מזרחה („המלון המרכזי"), אפשר לראות את ב ר כ ת ח ז ק י ה (נקראת אצל יוסף הכהן „ברכת המגדלים" ועליה יסופר, כי במקום הזה שפכו חילות טיטוס את הסוללה השלישית בצורם על העיר). ארכה 73 מ. ורחבה — 44 מטר. קירות הברכה בדרומית-מזרחית בנויים אבני גזית ובצד המערבי חצובים בסלע. את מימיה תקבל מ ב ר כ ת-מ מ י ל א וישתמשו בהם למרחץ (חמם-אל-בטראק). לרוב יכלו המים ממנה בסוף ימי הקיץ (עמוד 26).

„רחוב-דוד" יורד למזרח במדרגות. הסמטה הראשונה לצד שמאל מובילה אל רובע הנוצרים ואל קבר הנוצרי. ממולה, לצד ימין, עולים במדרגות לסמטה צרה, שביסודות בתיה נמצאו שרידי-חומה עתיקים, שלפי ההשערה הם הלקים של החומה הראשונה.

במורד הרחוב לצד שמאל נמצא שער ברזל המוביל אל המוריסטן (עמוד 111). הרחוב חוצה אח"כ את שלשת השוקים העתיקים, הנקראים על שם הסחורות הנמכרות בהן: שוק התבואה, שוק הבשמים, הקצבים, הַצַּבָּעִים וכו'.

הרחובות שלצד צפון מובילים לשער דמשק ושלצד דרום אל רובע היהודים ואל שער-ציון.

המשך הרחוב הזה, למזרח, הוא רחוב ה ש ל ש ל ת היורד עד הר-הבית.

שני הבנינים הישנים היפים שע"י הכניסה לסמטה האחרונה שלפני הר הבית שלצד ימין, שמשו בזמן נוסעי הצלב לבתי"ס לבנים ולבנות.

בססמטה הזאת יורדים במדרגות אל שכונת המושלמים המערבים, שבה נמצא הכתל המערבי.

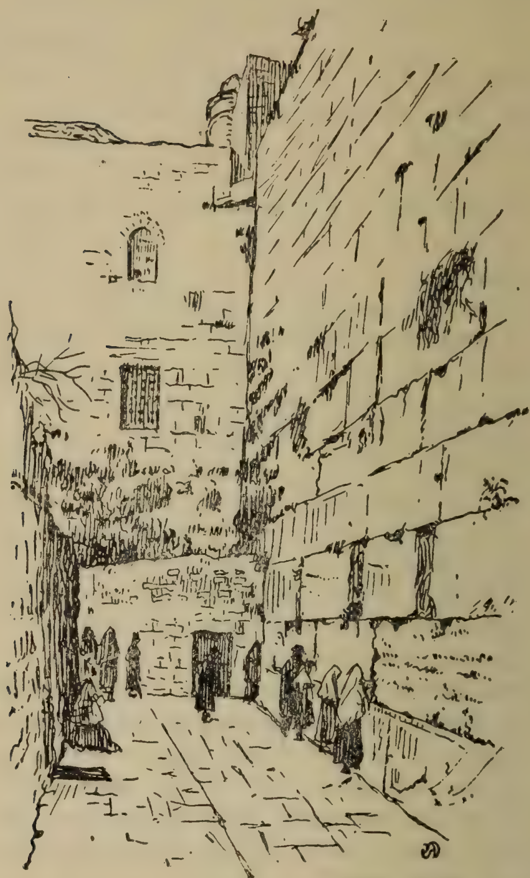
הכתל המערבי הוא חלק החומה, שהקיפה לפנים את הר-הבית כלו. לדרום נמשך הכתל עד „שער הנביאים", לצפון ימשך עד הַמַּחְכָּמָה, שמחלונותיו נראה הכתל והמשכו. ארך הכתל 28 מ.; ועם החלקים המוקפים בתים — 48 מ. לפניו מבוא בלתי מפולש מרוצף אבנים. קרקעיתו נמוכה מקרקע הר-הבית 8 מ. בערך. מעל לקרקע מתרוממים 9 נדבכים של אבנים גדולות, חמשת התחתונים הן אבנים כְּמִידוֹת וארבעת העליונים — אבני גזית חלקות. אלה הנם בלי ספק מתקופת הבית השני. ארך כל אבן בערך 1,50 מ., גבהן כמטר; שתים מהן — בקצה הדרומי ובקצה הצפוני — ארכן 4—5 מ. על תשעת הנדבכים הגדולים נמצאים עוד ארבעה נדבכים של אבנים, שארכן כחצי מ. החלק הזה, כפי ההשערה, הוא מתקופת אדרינוס. על אלה מתרוממים עוד 11 נדבכים, המצטרפים יחד לגבה של 4 מ. החלק הזה הוא מזמן ממשלת הערבים. גבה כל הכתל מעל לקרקע 18 מטר.

בין האבנים השתרשו צמחים שונים. התירים קראו להם „האזוב אשר בקיר". אולם אין אלה אלא הַצְּלָף (Caparis spinosa) ועוד.

בשנת תרכ"ז חפרו החוקרים האנגלים ארבע חפירות מתחת לקרקע, ונגלו עוד 19 נדבכי אבנים כמידות כתשעת הנדבכים שמעל לקרקע. הנדבך התחתון קבוע בסלע הַכַּבָּר, שהפריד בין הר-הבית ובין העיר העליונה (עמוד 7).

בפעם הראשונה נזכר הכתל המערבי במסכת מגילה: „ר' אחא אומר אין השכינה זזה מכתל המערבי של בית המקדש"; וכנראה יִתְכַּוֵן לכתל המערבי של הר הבית.

אחד התירים של המאה ה IV לסה"נ. מספר ע"ד הר הבית ואומר: והיהודים יבואו פעם בשנה (כנראה בט' באב) למקום הזה ויבכו ויקוננו אצל אבן אחת, שנשארה מבית מקדשם וימשחו אותה (אבן השתיה ?) בשמן. את הכתל המערבי לא יזכיר התיר הזה.

כתל המערבי.

במשך אלף שנים — עד הרבע הראשון של האלף הששי — נשארו ר
זכרונות קלושים ע"ד הכתל, וגם גדולי הרבנים וחכמי הקראים, שהתישבו בירושל
אינם מזכירים אותו.

הנוסע ר' בנימין מטודילה, ד' תתק"ל, הוא הראשון המזכי
בפירוש את הכתל המערבי, וז"ל: „ולפני הכפה, שעל מקום המקדש—כת
המערבי, אחד מהכתלים שהיו במקדש, ולשם באים כל היהודים להתפלל לפ
הכתל בעזרה".

ר' יצחק חילו מזכיר את הכתל ואומר עליו, שהוא אחד משבע
„פלאי התבל".

ר' פתחיה מרגנשבורג, שבקר את ירושלם 10 שנים אחריו, אי
מזכיר את הכתל המערבי וגם הרמב"ן, שעלה בשנת ה' כ"ז, אינו מזכיר א
הכתל. וגם אשתורי הפרחי הראשון בין חוקרי ארצנו, שעלה בשנת ה' פ"ג
אינו מזכירו בפירוש.

ר' עובדיה מברטנורה, שעלה ירושלימה בשנת ה' רמ"א, מזכי
במכתבו את הכתל המערבי, אבל אינו מדבר על התפלות הנערכות אצלו.

ומפני שבמשך תקופה ארכה לא נזכר הכתל המערבי כדבר קבוע ה
כאלה שהחליטו, שהכתל המערבי, שאצלו מתפללים עכשיו, נגלה רק ע"י השלנ
סלים I. אגדות שונות מסופרות על הגלותו. ואחת מהן היא:

„יום אחד ראה השלטן סלים אשה גויה זקנה, שהביאה קופה של זבל והשליכ
במקום סמוך ללשכה שלו. על זה חרה אפו ושלח אחד מעבדיו להביא את האשה ההיא. האנ
ענתה, שהיא יושבת מירושלם מרחק שני ימים, ובאה לקים מצות ראשי הכמרים, להביא קופ
של זבל, עכ"פ פעם אחת לשלשים יום, ולהשליך במקום שהיה בית אלהי ישראל, כי אם ל
יכלו להחריבו עד היסוד, ישתקע שמו ולא יזכר. המלך חקר ודרש ומצא דבריה אמתים.
פתח המלך אוצרות כספו ונטל סל ומגרפה והוציא כרוז: „כל מי שאוהב למלך ורוצה לעשו
לו נחת רוח, ממנו יראה וכן יעשה". והלך אל האשפה ופזר כמה כיסים מלאים מטבעות
כדי שיהיו העניים קופצים, והוא עומד על גביהם ומזרז אותם. ועמדו כשלשים יום יו
מעשרת אלפים איש, עד שנגלה כתל המערבי והיסודות הנראים לעין. ואז הוציא כרוז המ
על כל איש ואשה, תינוק ותינוקת אשר ימלאנו לבו אף לירוק על גבי אותו מקום. אחר
קרא לקצת יהודים ודבר על לבם לבנות בית ה' על הוצאות שלו ואל ישגיחו בהוצאה.
היהודים אמרו, כי אין בידיהם לבנות הבית, לפי שהם מקוים, שהבית הזה יהיה בנוי מא
ה' מן השמים ולא זולתו" („ואלה מסעי"—ר' משה חגיז).

למן סוף המאה השלישית מזכירים כל הנוסעים שבקרו את ירושלים, כרבנים כקראים, את הכתל והתפלות הנערכות אצלו.

הראשון שתאר בפרוטרוט את הכתל הוא ד״ר אליעזר הלוי, שבקר את ירושלם בשנת תקצ״ד.

מהזמן שהתחילו להתפלל על יד הכתל נתחברו גם תפלות מיוחדות, אלא שמפני כמותן הרבה והמאמרים הסתומים הרבים על פי הקבלה לא נתקבלו.

הרבה מהעולים לירושלים נוהגים לכתוב את שמותיהם בדיו או בצבע על אבני הכתל לזכרון ולסגולה, ומשחירים את יפי האבנים והדרן. מקצת תושבי ירושלם נוהגים לתקוע מסמרים בין האבנים לפני צאתם לחו״ל—סגולה לשוב ירושלימה בשלום.

זכיות חוקיות אין בידי העדה היהודית על המקום הזה, אבל הוא נקדש בתקף החזקה גם אצל הערבים. השר משה מנטופיורי בקש מאת פחת העיר רשיון להכין מחסה מהחם ומהגשמים לבאים להתפלל שמה, והלז הבטיחהו למלא את בקשתו, ולא מלא אותה. הברון רותשילד חשב מחשבה גדולה לקנות את כל בתי השכונה הגובלים במקום הזה, שהם הקדש למושלמים, להרסם עד היסוד, לישר את המקום שלפני הכתל ולהקיפו גדר ברזל. אבל הפחה, שבתחלה נתן את הסכמתו התחרט, והרעיון לא יצא לפעל. אחד העולים לירושלם בקש רשיון לקבע ספסלים לארך הכתל שבמערב המבוא להיות למושב למתפללים, אך בקשתו הושבה ריקם ונתנה רק הרשות לקבוע אצל החומה מספר אבנים גדולות למקום מנוחה לזקנים, אבל גם אלה נעלמו כעת.

מרובים המתפללים אצל כתל המערבי, וכמעט אין שעה ביום, שלא ימצאו מתפללים על ידו: אנשים ונשים, זקנים וצעירים, תושבי ירושלם ואורחים.

מענין הוא קִבּוּץ הגֹּלָיוֹת לִפְנֵי הכתל בליל ט׳ באב, במועדים, בערב יוה״כ ובערב חג הפסח. תושבי ירושלים היהודית, לעדותיהם השונות, באים הנה לראות את שרידי מחמדיהם מימי קדם. בחגים מתפללים הנאספים תפלת מוסף ע״י הכתל ובנפש עורגת ובעינים כלות מתפללים הנאספים:

בְּנֵה בֵיתְךָ כְּבַתְּחִלָּה וְכוֹנֵן מִקְדָּשְׁךָ עַל מְכוֹנוֹ

וְהַרְאֵנוּ בְּבִנְיָנוֹ וְשַׂמְּחֵנוּ בְּתִקּוּנוֹ !

בלב דוי יפנה היהודי ממקום זה, שהנהו בלי ספק שריד עתיק של עָבְרנו, ומבטו יתקל בשכונה הסובבת את הכתל, ברחובותיה ובבתיה המזהמים והמלוכלכים, שנטפלו לכל צד לכתל הענקי. השכנים מפריעים לפעמים לא רחוקות בצעקותיהם ובגדופיהם את הבאים להתפלל.

כותל המערבי (ציור עממי).

ב. הר-הבית.

שער השלשלת (שער השלכת) — „המסלה" (קשת וילסון) — המחכמה — הר-הבית — קדושת ההר — מקדש שלמה — הבית השני — בנין הורדוס — תקופת רומא, ביצנץ וערב — רמת הר-הבית — כפת האבן — אבן השתיה — כפת השלשלת — הבורות העתיקים — מסגד אקצה (מדרש שלמה) — מסגד עומר — אורוות שלמה — שערי רחמים (שער שושן) — כסא שלמה — שער-השבטים — שער „כבוד הנביאים" — הבירה — שער הצמרים — שער ברקלאי — קשת רובינסון — הצד הדרומי.

רחוב השלשלת מוביל אל מקום המקדש. חלק הרחוב הקרוב להר-הבית איננו מיוסד על הסלע, כי אם על כפות וקשתות בנויות הנמשכות לצדדים שונים, שנבנו בזמן קדום על הככר למען חבר את הר-הבית עם העיר העליונה, וכנראה זו היא המסלה, הנזכרת בדה"י א' ט"ז — „למערב עם שער שלכת במסלה העולה".

„המסלה" נחקרה תחלה (בשנת תרכ"ה) ע"י החוקר האנגלי וילסון, ונקראה על שמו. גבה הקשת 7,60 מ. מעל לקרקע הנכחית, 22,25 מ. מעל הסלע שעליו היא בנויה. אבני חומת הר-הבית במקום הזה דומות ממש לאבני הנדבכים התחתונים שבכתל המערבי. חלק גדול מחלל הקשת סגור משני צדדיו בבנינים חדשים של העיר. ובפנים הוטחה הקשת בטיח ונעשתה לברכה, שבה היו כונסים את המים שהיו מביאים העירה מברכות שלמה.

במרחק לא גדול מהקשת הענקית הזאת, נמצאות עוד קשתות אחרות, שעליהן היה בנוי גשר של ברזל או עץ, שחבר את ה„מסלה" שעל פני הקשת עם העיר העליונה ובעת מלחמה יכלו להסיעו ממקומו *).

הכניסה להר הבית היא דרך שער השלשלת. ליסין—בית המשפט המושלמי (מחכמה) — בנין ישן מהמאה הXV לסה"נ. באמצע האולם—

*) המבוא אל הקשתות סתום עכשיו מכל צד.

מזרקה. (המים באים מברכות שלמה). מחלונות הבנין הזה נראה יפה הכתל המערבי לכל ארכו—מצפון לדרום.

הבנין הזה תופס כנראה את המקום שבו היתה נמצאת לפנים לשכת הסנהדרין, שעל יד שער השלכת.

ברחבה שלפני השער נמצאת מזרקה יפה.

החמרים שנבנתה מהם נראים עתיקים. השושנה הנמצאת מעל לכתבת הערבית מימי סולימן המפואר, לֻקחָה, כנראה, מכנסיה של הצלבנים, והחלק העליון אפשר ששמש מכסה לארון מתים בתקופת הבית השני. הרחבה הזאת נמצאת ממש מעל קשת וילסון.

השער הזה נחלק לשנים. המבוא הצפוני נקרא שער השלום והדרומי — שער השלשלת. הדרומי רחב מהצפוני. מימין ומשמאל זוגות עמודים משולבים ועומדים זה על זה. ברצפת השער ישנן אבנים עתיקות מאד, שמוצאן אולי עוד מימי הבית הראשון. בשער הזה נעשו תקונים רבים בזמנים שונים ולכך השתמשו באבנים ועמודים עתיקים. זה הוא השער הראשי של הר הבית העובר על פני „המסלה" העתיקה ובלי ספק שריד הוא מימי הבית הראשון ונקרא אז „שער השלכת". בימי הבית השני היה פה „שער קופוניוס", הנזכר במסכת מדות.

ה ר ה ב י ת — הר הַמּ וֹ רִ יָּ ה — מְרֻבע לא ישר, שארך צלעו המערבית 490 מ׳, הצלע המזרחית — 474 מ. ושל הצפונית—321 מ. והצלע הדרומית ארכה 223 מ. הקצה הצפוני-מערבי גבוה מהקצה הדרומי-מזרחי בשלשה מטרים. הצד המערבי מוקף כלו בנינים ואכסדראות שונים.

מזמן קדום חופפת על ההר הזה קדושה דתית. לפי המסופר בתורה צוה ה׳ את אברהם אבינו להעלות את יצחק בנו לעולה על ההר הזה (המרחק מבאר-שבע לירושלם — מהלך שלשה ימים). דוד קנה את המקום מארונה היבוסי בכסף מלא ובנה עליו מזבח. שלמה בנה פה את ביהמ״ק, שעמד בערך במקום „כפת האבן" של עכשיו. מקדש שלמה היה בנין מפאר. בספר מלכים יסופר, כי בבנינו עסקו מאה וחמשים אלף איש שבהם היו גם צורים וגבלים („שבעים אלף נושא סבל ושמונים אלף חוצב בהר"). את האבנים לבנין הסיעו כנראה מהמחצב הגדול הנמצא כעת מתחת לחומה הצפונית, ואת העצים שלח חירם מלך צור מארזי הלבנון ברפסודות עד יפו. ארך הבית היה ששים אמה, עשרים אמה רחבו ושלשים

4 מגדלים (מגרה)　　פני הסלע　　קיר סלע

תרשים הר הבית ובניניו (לפי שיק).

אמה קומתו — כלו בנוי אבני גזית ופנימה „הכל ארז אין אבן נראה". המקדש היה נחלק לקדש ולקדש־הקדשים, שנמצא מערבית לקדש. לפני הבית עמדו שני עמודי הנחשת: יכין ובועז. ואחריהם החצר הפנימית, שבה נמצאו מזבח העולה וים הנחשת.

מלבד בית ה׳ בנה שלמה על ההר הזה לצד דרום את היכלו. שהכיל בתוכו את בית יער הלבנון ואת אולם הכסא, אשר ישפוט שם.

אחרי שיבת ציון נבנה פה הבית השני ותוקן ע״י נחמיה. הוא לא היה דומה ביפיו להיכל שלמה. תחת זאת היה יפה „מקדש הורדוס", שנבנה 90 שנה לפני חרבנו. ועליו אמרו חז״ל ויוסף הכהן, „מי שלא ראה בנין הורדוס לא ראה בנין נאה מימיו".

יוסף הכהן, בספרו „עתיקות היהודים" (ספר ט״ו, פרק י״א), מספר על היכל הורדוס: גובה הבנין היה 100 אמה וארכו 100 אמה. ההיכל כלו נבנה אבני שיש, ארך כל אבן בערך 25 אמה, 8 אמות גבהה, 12 אמה עביה. סביב כל שטח המקדש נמשכו אכסדראות שנשענו על שתי שורות של עמודי אבן גדולים שהיקפם כהיקף זרועות 3 אנשים. לצד דרום עמדו ארבע שורות עמודים כאלה — 162 עמוד. מסביב להיכל היו תלויים כלי הנשק שלוקחו במלחמה. מצד צפון נמצאה מצודה בצורה מימי החשמונאים והיא הבירה. הורדוס בנה אותה מחדש וקרא לה אנטוניא, ובה היו נשמרים בגדי הקדש של הכהן הגדול. למערב הר הבית היו ארבעה שערים שהובילו להיכל המלך ואל העיר ופרבריה. חלק מהר הבית הוקצה לדריסת הגויים וכתובות הזהירו את הנכרים שלא יקרבו אל הקדש (כתבת יונית אחת נמצאה בזמן האחרון על יד מקום הבירה). אצל עזרת ישראל נמצאה עזרת נשים, מאחריה עזרת כהנים שהכילה את המזבח. מכאן היו מובילות 12 מדרגות אל הקדש, שהיה מוקף בנינים משלשת צדדיו. בקדש פנימה נמצא שלחן הפנים בצפון, המנורה הטהורה בדרום ומזבח הקטרת באמצע. מאחורי הפרוכת, בצד מערב, נמצא קדש הקדשים. ההיכל והבנינים הסובבים אותו היו מקושטים כסף וזהב.

מתקופת הורדוס נשארו עוד שורות העמודים אשר מתחת הר-הבית (אורוות שלמה) וגם חלקים של החומה, שהקיפה את הר-הבית.

אחרי מלחמות בר־כוכבא בנה אדרינוס קיסר על המקום הזה היכל לאליל יופיטר. עפ״י המטבעות מהזמן ההוא נראה שהיה נשען על 12 עמודים. על-יד פסל יופיטר עמד גם פסלו של הקיסר. עולי הרגל הנוצרים הראשונים מזכירים עדין את פסל אדרינוס רוכב על סוס שנמצא על יד אבן השתיה.

הידיעות ע״ד הבנינים שעל הר-הבית שאח״כ אינן ברורות.

כאשר עברה א״י לממשלת ביצנץ בנה יוסטיניינוס קיסר בסיליקה במקום שעמד עליו ההיכל של שלמה. יסודות הבנין הזה נשארו עד היום במסגד אקצה.

מוחמד, שלפי דבריו היה בירושלם, כבד מאד את מקום המקדש ולפני ריבו את היהודים צוה למאמיניו לכון בשעת התפלה את פניהם כלפי הר המוריה. החליף עומר בכבשו את ירושלם מצא את המקום הזה מכוסה זבל ועפר, מעשי ידי הנוצרים להכעיס את היהודים ולהתנקם בהם. החליפים שאחריו בנו על הר הבית את רוב הבנינים הנמצאים עליו. ועד היום הזה קדוש הוא הר המוריה למושלמים, קדושה שניה אחרי מכה.

היהודים החרדים אינם נכנסים להר הבית מפני טומאת מת.

כפת האבן.

הבנין, הנקרא מסגד עומר, נבנה, לפי מקורות ערבים, ע״י השלטן עבד-אל-מליך בשנת ע״ב להגירה (693 לחב״ש). מטרות מדיניות הביאו את עבד-אל-מליך להקים את הבנין הזה. בני מֶכה מרדו במשפחת האומוַידים.

כפת האבן (מסגד עומר).

ואז נמלך עבד-אל-מליך, וכירבעם בן נבט בשעתו חשב להסב את לב המאמינים מאחרי מֶכּה למסגד שבירושלם.

כתבת קופית (ערבית עתיקה) אחת בפנים המסגד מזכירה אמנם את שם הבונה עבד-אלה אבן ממון, שמלך 743-763 לחב״ש, אבל, כנראה, רשמו את השם הזה בזמן מאוחר, כי השלטן הזה רק תקן את הבנין וחדשהו.

במחצית המאה התשיעית לחב״ש חִדש הבית. הבנין בנוי בטעם ביצנטי, כי הערבים השתמשו אז בבנאים מביצנץ. הצלבנים חשבו, כי בית זה הוא מקדש שלמה, והרבה בתי כנסיות באירופה נבנו בתבניתו ע״י סיעת ההיכלנים.

מסגד זה בנוי על מישור מצולע, המתרומם 3 מטרים מעל הר הבית ועולים אליו במעלות. את הקשתות המהודרות שעל המדרגות יקראו הערבים „מאזנים", כי לפי מסורתם יתלו עליהם ביום המשפט מאזנים לשקול בהן את בני האדם לפי מעשיהם.

הבנין עצמו הוא בעל שמונה צלעות, שכל אחת מהן ארכה 20,4 מטר. הקירות מבחוץ מצופים מלמטה לוחות שיש ומהחלונות וָמעלה לוחות חרסינה בטעם פרסי. הצפוי הזה משאיר רשם נעים, ביחוד, ע״י הנגוד שבין הברק הכהה התכול ובין הרבועים הלבנים והירוקים. יפים מאד הם גם אותיות הזהב המשולבות זו בזו של פסוקי הקוראן, המקיפים סביב-סביב את הקירות. בקירות מחוסרי הדלתות קרועים 7 חלונות ובקירות האחרים—6.

ארבעה שערים למסגד: ש ע ר ה פ ר ד ס—למזרח; ה ש ע ר ה מ ע ר ב י; ה ש ע ר ה ד ר ו מ י ו ש ע ר ד ו ד, או שער השלשלת, לצפון. הדלתות הכפולות ומנעוליהן, מעשי אמן, מתקופת סולימן הן.

הבנין נשען על שורה כפולה של עמודים ואומנות. בשורה הראשונה, החיצונית, נמצאים שמנה אומנות משושות וששה עשר עמודים. גופי העמודים — שיש כאבן אחת ושונים זה מזה בצבעם, בגדלם ובצורתם. העמודים עתיקים, אולי עוד מהיכל יופיטר שהוקם ע״י אדרינוס קיסר ואפשר עוד שהם מהיכל הורדוס. הכתרות השונות שעליהם הנן מתקופה רומאית מאוחרה או ביצנטית. ע״י הכתרות וע״י האדָנים השכילו להשוות

את גבה העמודים זה לזה. אזור יפה שעליו נמצאים זָרים וציורים מזהבים יפים מחבר את העמודים. במקומות אחדים האזור מצופה שיש או אבני משכית.

לפי תבנית הבנין נכר, כי לפנים לא היו בו כתלים כלל, ותכניתו — אכסדרה פתוחה לכל רוחותיה. והכתלים הנם הוספה מזמן יותר מאוחר.

באמצע הכתלים חרותים פסוקים מהקוראן באותיות זהב:

מהולל שם ה׳, שאין לו בן וחבר במרומיו, ברוך הוא!
הוא המושל בשמים ובארץ, הוא מחיה וממית והוא כל יכול.

הוי, מקבלי הדת הכתובה! אל תעברו גבול דתכם ודברו אל ה׳ רק האמת, ישו הנוצרי עפ״י דבורו של ה׳ הוא משוח, האמינו בה׳ ובמשיחו, אבל אל תאמינו בשלש אלהות, ואז אשריכם, כי האלהים הוא אחד וחלילה לו להוליד בן, הן לו השמים והארץ ומלואם והוא לבדו כל יכול.

ישו אמר: אשרי יום הולדתי, יום מותי ויום תחיתי וכו׳. האלהים אין לו צרך בבן. חלילה, חלילה לכם מטעות כזאת, הלא הוא רק יאמר ויהי וה׳ הוא אלהי ואלהיכם, אליו תתפללו, זו היא הדרך הישרה!

בכתל הדרומי, למזרח השער, מראים המושלמים את דגלי הנביא והחליף עומר.

בשורה השניה, הפנימית, שעליה נשענת הכפה נמצאים 4 אומנות ושנים עשר עמודים. העמודים הנם מונוליטים עתיקים. הכפה נשענת על הכתרות, בה קבועים 16 חלונות. הכרכוב שמתחתה מקושט בציורי משכית על רצפת זהב. הציורים הנם מעשי ידי אמנים מביצנץ מהמאה הX והXI לסה״נ: ענבים ושבלים היוצאים מתוך עציצים.

שני גגות לכפה, האחד, מבית — עץ מזהב ועליו גג שני מצופה עפרת, ורֶוַח בין שני הגגות. בין שני הגגות נמצא סולם המוביל עד לחצי הירח שמעל לכפה.

בחלונות קבועים לוחות גבס נקובים, המשמשים מסגרות לזכוכיות מגֻונות. הצבעים מסודרים באמנות רבה ונראים כעין מרבדים ושטיחים יפים המזהירים בשלל צבעיהם. האור חודר דרך החלונות האלה רק בצמצום, והשמשות המגֻונות ירככוהו ביותר, ובכל הבית שוררת אפלולית מסתורית.

סורג ברזל העובר בין שורת העמודים הפנימית, הנהו מעשי ידי אמנים צרפתים מסוף המאה הXII לסה״נ, ונשאר עוד מימי נוסעי הצלב.

במרכז הבית נמצאה האבן, שלפי ההשערה היא א ב ן ה ש ת י ה. היא נתונה בסורג עץ לא עתיק, ונראית ביותר מצד צפונית-מערבית, מעל האצטבה הנשענת לסורג. ארך האבן 17,7 מטר, רחבה — 13,5 מ. וגבוהה היא כשני מטרים מעל לקרקע הבית.

על „אבן השתיה“ נאמר במשנה: משנטל הארון אבן היתה שם (בביהמ״ק) מימות נביאים ראשונים ושתיה היתה נקראת, גבוהה מן הארץ 3 אצבעות ועליה היה (הכהן) נותן את המחתה ביוה״כ.

באגדה נאמר: ארץ ישראל נמצאת באמצע העולם, ירושלם באמצע א״י, הקדש באמצע ירושלם, ביהמ״ק באמצע העזרה, הארון באמצע בית המקדש, ואבן שתיה לפני הארון, שממנה נשתת העולם. עליה בנה אברהם את המזבח לעקדת בנו. לפי אגדה אחרת החביא ירמיהו את הארון תחת אבן השתיה.

גם הערבים מפארים את האבן באגדותיהם ואומרים, שהנביא קרא לה „אבן יה“. אחת אגדותיהם אומרת: והיה באחרית הימים, ביום הדין הגדול יעמוד מלאך על אבן השתיה ויקרא לכל יצורי העולם לעמוד למשפט... ביום ההוא תמוש הַקַּעְבָּה ממקומה ותעלה ותגיע עד האבן הקדושה, ושם יתקע בשופר גדול וכסא ה׳ יהיה נכון בראש האבן. עוד יאמרו, כי כל המתפלל אצל האבן מתכפרים לו עוונותיו. על האבן הזאת נתן ה׳ חכמה לשלמה וילמדהו שיחת חיות ועופות. וכאשר יחרב כל העולם ישאר המקום הזה וממנו יושתתו כל העולמות החדשים.

לפי השערת החוקרים שמשה אבן זו בסים למזבח העולה הגדול (סילון להורקת הדם נמצא!) ואמנם גבהה מתאים ליסוד מזבח העולה. הצלבנים הקימו על האבן הזאת במה וחצבו מעלות לעלות עליה.

בדרומית מזרחית לאבן נמצאת מערה, שאליה מוליכות 11 מעלות כנראה שמשה מערה זו לפנים לברכה של מים. באמצע רצפת המערה נמצא לוח שיש וכשדורכים עליו נשמע הד ממקום חלול. מזה מוכיחים המאמינים, כי אבן השתיה תלויה באויר.

על הרצפה שלפני השער הצפוני נמצאת אבן-ישפה ירוקה מרובעת. אבן זו מלאה נקבים-נקבים ובשלשה מהם תקועים מסמרי זהב. אגדה

מושלמית מעידה, כי אבן זו היתה מונחת על קברו של שלמה המלך. מחמד נעץ בה 19 מסמרי זהב ובהמשך הזמן נעלמו ורק שלשה נשארו. ובהֵעלם המסמר האחרון ישוב העולם לתהו ובהו.

מטול השער המזרחי (שער השלשלת) של כִפת האבן נמצא הבנין היפה, הנקרא כפת השלשלת (מַחְכַּמַת דַאוּד), שבנינו וקשוטיו הם מוזמן הֶבנות כפת האבן.

אגדה ערבית מספרת: כאשר כלה שלמה לבנות את בית ה׳ שם ממזרח לאבן (במקום „כפת-השלשלת״) שלשלת תלויה בין השמים והארץ. בבוא שני אנשים לדין והביאום לפני השלשלת לתפשה בידם, והיה בשלוח הזכאי את ידו— ותפשה, ואם ישלח החיב את ידו, תרום השלשלת ולא יוכל לגעת בה.

פעם הפקיד איש מאה כסף ביד רעהו. המפקיד דרש את פקדונו, אבל רעהו כחש בו, ויבואו לפני השלשלת. האיש אשר הכסף בידו נִקֵב את מקלו וישם את מאה הכסף בתוכו. לפני גשתו אל השלשלת מסר את מקלו ליד המפקיד, ובגשתו אל השלשלת אחז בה ונשבע, כי השיב למפקיד את כספו. ככלותו להשבע השיב לו המפקיד את מקלו וגם הוא אחז בשלשלת ונשבע, כי לא קבל מיד רעהו את כספו. ויפלא הדבר בעיני הרואים. מן היום ההוא נעלמה השלשלת.

הבנין הזה נשען על שורה כפולה של עמודים, שהפנימית היא בצורת משושה והשורה החיצונית בצורת מצולע בן 11 צלעות, ולכן נראים העמודים כלם בבת אחת. גם העמודים האלה לוקחו ברובם מבנינים עתיקים. קרקעיתו רצופה אבני משכית.

הכפה הזאת היא תבנית כפת הסלע, שנבנתה ע״י החליף עבד-אל-מליך, לפני הקימו את קירותיה.

כעשרים מ. צפונית-מערבית למסגד נמצאת כ פ ת ה ע ל י ה (קֻבַּת אל-מֶרָג׳) לזכר קפיצת הדרך שהיתה למוחמד מִמֶכה לירושלם. לפי הכתבת שבבנין הזה הוקם בשנת 1130 לחבי״ש.

צפונית-מערבית לכפת העליה נמצאת כ פ ת ה נ ב י א, הבנויה על גבי מסגד עתיק מתחת לאדמה. מאחריה נמצא בנין קטן, כ פ ת ה ר ו ח ו ת (קובת אל-ארואח). כאן נראה ס ל ע ה ה ר.

על יד המדרגות הצפוניות של הרמה נמצאת כפת חֲזִיר, שעלי יאמר, כי שלמה יִסר בה את הרוחות והשדים.

לצד דרום נמצא בנין יפה מעל גבי בור, שנבנה ע"י שלט הממליוקים—1400 לחב"ש בערך. לצד דרומית מזרחית — ביֵמַת הקיץ אשר ממנה מטיפים לעם בימי חדש הצום רַמַדַן. בנין זה הוא דוגמ יפה של הבניה הערבית.

מענינים מאד הם הבורות העתיקים המרובים, הנמצאים בכל שט הר הבית, ביחוד דרומית-מזרחית לכפת הסלע (עין תרשים „הר הבית").

דרומית לבימת הקיץ נמצא אגן מים „הכוס" (אל־כַּס), המקב את מימיו מ„בור המלך" שמתחת למסגד אקצה, מברכת שלמה.

בור המלך מיוחס לתקופת שלמה, ונזכר עוד אצל טציטוס. עמקו—3 מטר, ארכו—15 מטר ורחבו—5 מ. שיק משער, כי מהבור הזה היו ממלאי את ים הנחשת.

צפונית-מזרחית למסגד אקצה נמצא עוד בור גדול—בור הֶעָלֶד ע"ש עלה גן-העדן, שנמצא, לפי האגדה, ע"י בן לויתו של החליף עומ בחפשו את דלי בנו שנפל אל הבור הזה. יפים מאד הנם הברושי הענפים והעבותים (Cypressus pyramidalis) הנמצאים במקום הזו שהנם בני מאות שנים.

מסגד - אקצה (הקיצון).

בדרום הר הבית יתנוסס המסגד אקצה, שנקרא בפי היהודי מדרש שלמה.

ציור עממי.

מסגד זה עולה בשטחו ובגדלו על כפת האבן. ארכו — 80 מ. ורחבו 55. יסוד הבנין מזמן יוסטיניגוס קיסר, ועומר הפכהו למסגד. החליף עבד-אל מליך פארהו בצפוי זהב וכסף. בסוף המאה השביעית לחב"ש נהרס ע"י רעידת האדמה ונבנה שוב בשנוי צורה.

מבנינו של יוסטינינוס לא נשארה כי אם הצורה היסודית. לאו המסגד בנויה אכסדרה, הנשענת על שבע קשתות. הקשת האמצעית ה

הגבוהה בכלן וגם המקושטת שבהן. מסביב לקשתות כרכוב יפה מכויר ומצויר ועליו פסוקים מהקוראן בכתבת קופית.

שפע האור שבתוך המסגד, העמודים המרובים וסגנון הבנין בכלל, שבו נתחברו פשטות ויופי כאחד — כל אלה מפתיעים ומקסימים את האיש הנכנס.

לכתחלה היו בו רק שלשה אולמים, הם שלשת האולמים האמצעיים, ואח"כ הוסיפו לצד מזרח ולמערב עוד אולמים. המרֻוח והיפה שבהם הוא האולם האמצעי. משני עבריו נצבים עמודים, שכתרותיהם עתיקות מאד. אחדים מהעמודים נשברו ונתחזקו בחשוקי ברזל. על ראשי העמודים כלונסאות של עץ ועליהם קשתות קלות. על הקשתות מתרוממים כתלים ובהם חלונות ענולים בשתי שורות זו על גבי זו, התחתונים פתוחים לפנים והעליונים — לחוץ. על הקשתות האלה מתרוממת תקרה מיוחדת הסוככת על כל האולמים.

האולם הדרומי, גם הוא בנין עתיק ולפי הכתבת שעליו הודש ע"י השלטן צלח-עדין. העמודים עתיקים מאד ושונים בחמרם ובצורתם. המשכית היפה על מצע הזהב שבתקרת הכפה, שקעי התפלה עם עמודיהם היפים גם הם מתקופתו של צלח-עדין. שקעי החלונות מגֻוניב, אבל אינם דומים ביפים לאלה שבכפת האבן. הכפה עשויה עץ ומכוסה מבחוץ עופרת.

בימת העץ היפה, חטובת שן וצדף, נעשתה במאה השתים עשרה ע"י אמנים מחַלֶב (ארם צובא).

לאולם הזה מחוברת עזרת נשים, „המסגד הלבן", המכילה שני אולמים ארוכים הנמשכים ממזרח למערב ומקורים קשת חדה. האולם הזה מוצאו מימי הצלבנים, שאז גרו בו אבירי ההיכל ויש בו חלק ששמש להם לבית הנשק. המסגד הזה נקרא בפי הצלבנים „היכל שלמה".

לצד מזרח מחובר לאקצה מ ס ג ד ע ו מ ר, שכתלו הדרומי נשען על הר הבית. במקום הזה עמד מסגד העץ שבנהו החליף עומר בשעתו (עמוד 45).

במזרח המסגד נמצאה גם כ נ ס ת ז כ ר י ה, שלפי אגדת הערבים נהרג פה זכריהו בן יהוידע. החלון העליון ענול ומוצאו עוד מימי הצלבנים.

החלק הדרומי של הר הבית נתמך כמעט כלו על בנינים מקורים שיסודם מזמן עתיק מאד, אולם הבנינים וההלקים העליונים של החומה מחודשים הם.

מזרחית לכניסה אל מסגד האקצה מובילות 18 מעלות אל החלק האמצעי של הבנינים המקורים האלה. התקרות נשענות על עמודים מרובעים התומכים גם את עמודי המסגד שמעליהם. בדרום מתחבר אליהם אולם שארבע כפותיו השטוחות נשאות על ידי עמוד ענול, עבה וגדול. מקום זה שמש לפרוזדור לשער המשנה הסתום עכשיו, הבנוי אבני גזית מתקופה קדומה. המשקוף הוא עתיק, אבל חלקו המזרחי שבור ותוקן בזמן מאוחר משערים שזהו שער חולדה.

בקצה הדרומי-מזרחי של הר הבית יורדים למסגד קטן, הבנוי מתחת למרצפת. בכתלו הדרומי נקרע חלון קטן, כעין שקע להתפלל שם. לפני השקע מונחת אבן שיש בתמונת עריבה. הנוצרים קוראים לה „עריסתו של ישו", אבל כנראה, שמשה אבן זו בסיס לפסל בזמן הרומאים.

החוקרים משערים, כי המקום הוא שריד מגדל הפנה שבנה הורדוס במקום הזה, ועוד בימי קונסטנטין ספרו על מגדל גבוה שהיה כאן.

מהמסגד הזה יורדים אל האולמות הגדולים הנקראים אורוות שלמה, שחודשו בתקופת הערבים במקום בנינים עתיקים. בימי חרבן הבית מצאו להם פה יהודים רבים מנוס ומפלט. בזמן הצלבנים שמש המקום לאורוות לסוסיהם. בקצה העמודים נראים עוד החורים, שבהם היו תקועות טבעות לקשור בהן את הסוסים, שהיו מכניסים אותם דרך השער המשולש הסתום, שספיו השקועים באדמה נראים עד היום גם מבפנים וגם מבחוץ.

בס"ה ישנם כאן 13 מעברים ברום 9—10 מטרים ומספר העמודים 88 המסודרים בשתים עשרה שורות מקבילות. עבי כל עמוד 1,20 מ. ובנוי הם אבנים מרובעות גדולות ברום 1,45 כל אחת. הארך היותר גדול ממזרח למערב של המעברים — 83 מ. ורחבן — מצפון לדרום — 60 מ. האולמים מגיעים עד תלמתח מסגד אקצה. הבנינים האלה לא נחקרו עדין היטב.

במעבר הששי מצד מזרח נראה שער קטן סתום — „השער היחידי". בקצה המעבר השלשה עשר מוביל פתח בצד מערב לשלשה מעברים אחרים, אל פרוזדור השער המשלש. בחומה נראים כאן שברי עמודים וגם עמוד אחד שלם. תחת שני השערים האלה נמצאות מְחִלות ואמות מים, שלא נחקרו עדין דַּיָן.

חומת הר הבית המזרחית-דרומית היא גם חומת העיר. על יד הכניסה לאורוות שלמה אפשר לעלות במדרגות אל החומה המזרחית.

מפנה הדרומית-מזרחית של החומה יֵרָאה לדרום מקום העֹפל ודרומה לו ההר, שעליו השתרעה לפנים עיר דוד, היא העיר התחתונה. החומות הקדומות של העיר יָרדו עד לברכת השלח (המקום שממנו נראה עכשיו מגדל המסגד). למערב התרוממה לפנים העיר העליונה, ובה נמצאו בימי הבית השני ארמון בית החשמונאים וארמנות הורדוס ומצודותיו. למזרח מתרומם הר הזיתים ובניניו ושדות הקברות המרובים ההולכים ויורדים בשפוליו עד נחל קדרון (עמק יהושפט), המעמיק מתחת לחומה.

הנדבכים העליונים של החומה הנם מזמן מאוחר. לא רחוק מהפנה המזרחית בולט מתוך החלק העליון, משני צדי החומה, שבר עמוד שהמושלמים יקראו לו עמוד מוחמד. לפי אגדת המושלמים (הלקוחה בעיקרה מהיהודים) יבוא ביום ה׳ הנה מוחמד לשפוט את כל באי עולם.

כמעט באמצע החומה המזרחית נמצא השער הכפול הנקרא בפי היהודים שערי רחמים, או שערי הדמעות (בפי הלועזים—שער הזהב). הערבים קוראים לחלק הדרומי שער הרחמים ולצפוני — שער התשובה. הבנין הנוכחי מוצא, כנראה, מהמאה הVII לסה״נ. בשנת 810 סתמו הערבים את השער באבנים והשאירו בו רק פתח קטן. חלקים אחדים של השער הנם, לפי אגדת הערבים, מתנת מלכת שבא לשלמה המלך.

פרוזדור השער הוא אולם גדול בן 6 כִּפּוֹת שטוחות, הנשענות על שני עמודים גדולים. העמודים הגדולים הם מתקופה קדומה מאד. הקשוטים הם מתקופת מלכי ביצנץ. הבנין כלו תוקן.

השער הזה נמצא, כנראה, במקום „שער הקָדִים", שלפי יחזקאל „יהיה סגור בששת ימי המעשה וביום השבת יפתח וביום החדש יפתח". בימי נחמיה נקרא „שער המִפְקָד"; אפשר שזהו „שער שושן" שבימי הבית השני. עולי רגל היו נכנסים למקדש דרך השער הזה וכפות תמרים בידיהם. בשנת 629 לסה"נ נכנס הקיסר הרקליוס דרך השער הזה. בימי הצלבנים היה השער נפתח פעמַים בשנה.

מצפון לשער הזה, נמצא בנין הנקרא „כסא שלמה". לפי אגדת המושלמים מת פה שלמה המלך בהשענו על משענתו שלא ירגישו השדים והמזיקים במותו. על סורגי החלונות תלויים הרבה קשרים וסחבות (כמנהג המושלמים על האילנות הקדושים וקברי קדושיהם). גם מתחת לבית הזה אולמות, שלא נחקרו עדין, והם מזמנו של הורדוס וכנראה נעשו לשם ישור שטח הר הבית.

בצפונית מזרחית נשארו שרידי מגדל עתיק. השער נקרא שער השבטים.

מצד צפון להר הבית יש לציין את השער „כבוד הנביאים", המתאים לשער טָדִי שבמסכת „תמיד". צפונה לו נמצאת מזרקה המקבלת את מימיה מברכות שלמה. שני המסגדים הקטנים שעל ידה נקראים „קֻבת שקיף אם צחרה" ע"ש האבן הנמצאת פה, שלפי האגדה המושלמית קצץ אותה נבוכדנאצר מאבן השתיה והוליכה לבבל, ועם שיבת ציון החזירוה היהודים.

בצפונית מערבית של הר הבית נראה קרקע הסלע. הבנינים העומדים כאן מתרוממים על יסוד של קיר סלע ובחלקים העליונים נראים נדבכים של אבנים גדולות. אלה הם, כנראה, היסודות העתיקים של הבירה (מצודת אנטוניא).

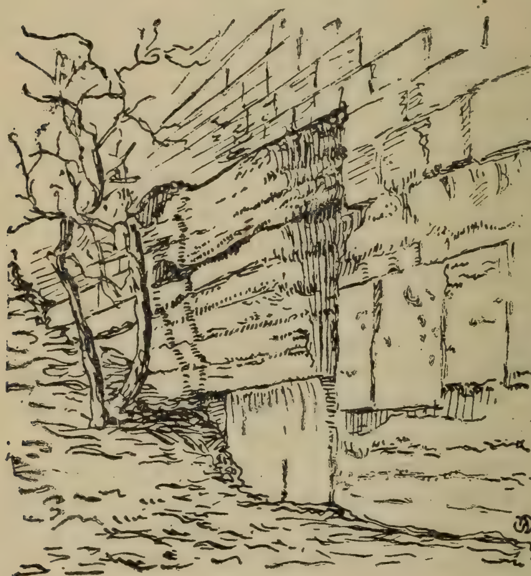
המִנָרָה שבקצה הצפוני-מערבי היא הגבוהה שבהר הבית וממנה מתגלה מראה מענין על הר הבית ועל העיר.

חומת הר הבית המערבית נמשכה בקו ישר עד קצה הדרום. החומה היתה בנויה אבני גזית גדולות (כמו של הכותל המערבי) ומפני שההר הולך ומשתפל לצד דרום, הוצרכו להגביה את החומה.

מהשערים שבצד הזה ראוי להזכיר את שער הצַמָּרִים (בב-אל-בתאנין). השער הזה בנוי אבנים מְגוּנות וסקורה קשתית יפות ומפארות. לפניו אולם גדול ויפה. הוא השער היותר יפה שבשערים שעל הר הבית.

דרומה לו נמצא שער השלשלת. (עמוד 87) המְחְכמה וכתל המערבי. בצדו הדרומי של הכתל המערבי, באחת החצרות הנשענות להר הבית, נראה בחומה בגבה מטר אחד מעל פני הקרקע משקוף שער עתיק. גבה המשקוף שני מטרים וארכו 7.60 מ., רחב הפתח 5.70 מ. וגבהו 8.80 מ. דרך השער הזה היו נכנסים אל מתחת לקרקע של הר הבית ובמדרגות היו עולים אליו. השער הזה נקרא על שם ההוקר האמריקאי ב ר ק ל א י, שגלָהו בשנת תר"ח. תושבי המקום הערבים אינם נותנים לגשת אל המקום הזה ולחקרו.

דרומה לו נשארו בחומת הר הבית שרידי קשת עתיקה הנקראת קשת רובינסון על שם המגַלה. הקשת הזאת היתה חלק מהגשר שחבר את הר הבית עם העיר העליונה.

שרידי הגשר העתיק (קשת רובינסון).

רחב הקשת—15,5 מטר. ואבנים אחדות ממנה ארכן 6—8 מ. במרחק של 12 מ. לצד מערב מצא החוקר וָרֶן האומנת, שעליה נשענה הקשת. 13 מ. בערך מתחת לקרקע נמצאה מרצפת אבנים, שעליה עמדו אומנות הגשר. המרצפת הזאת נמצאה על ערמת עפר שנערמה מעל לשרידי קשת קדומה.

הקשת העתיקה ביותר היא, לפי ההשערה, מתקופת שלמה. בתקופתו של הורדוס נבנתה הקשת השניה. יוסף בן מתתיהו מספר, כי אחרי כבשו את הר הבית, עמד טיטוס על הגשר המחבר את ההר עם העיר העליונה, וממנו הציע לשמעון בר גיורא, שהתבצר בעיר העליונה, להכנע לפניו.

הצד הדרומי של חומת הר הבית עומד כלו על יסודות עתיקים. אבן הפנה הקבועה בנדבך השני היא היותר גדולה בחומת הר הבית, ארכה 12 מטר, גבהה 1,25 ועביה 0,75 מ. האבנים האלו וכן האבנים שמצד מזרח נשארו אולי עוד מזמן הבית הראשון.

בכל הזמנים היו התירים הנוצרים והיהודים נושאים את נפשם לבקר את הר-הבית ואת בניניו הנפלאים, ביהוד את „כפת־האבן“ שרוח קדושה ומסתורין מרחפת בה. — אבל לפני דורות אחדים וגם לפני שבעים שנה בערך היה הדבר מעין „והזר הקרב יומת“, ובלי רשיון מהשלטן לא יכל „זר“, יהודי או נוצרי, לדרך על הר הבית, מפני חמת הקנאים המשלמים.

אחדים מהתירים שמו נפשם בכפם והתחפשו בבגדי צבא תרכי או בתור נזירים מושלמים, והדבר עלה בידם, אבל אלה שנתפסו היתה אחת דתם למות, או לקבל דת מחמד, ורק במקרים יוצאים מן הכלל היו נצלים משתי אלה.

לפעמים לא היה מועיל גם הרשיון, ומספרים, כי לארמיני אחד, שהביא רשיון מן השולטן להכנס אל כפת האבן אמר המופתי: ע״פ הרשיון נתנה לך הזכות להכנס אבל לא לצאת, התחפץ להשאר שם כל ימי חייך?

בשנת תקצ״ג נמצא בבקר אחד בחור יהודי במקדש, כנראה תעה בלילה. ואע״פ שהכירו בו סימני שגעון שמוהו בבית האסורים וענוהו באופן אכזרי, ואח״כ שפטוהו למיתה ע״י שרפה. מוחמד עלי שלפניו בא המשפט לא אשר את פסק הדין וצוה לענש את השומרים על שלא השגיחו היטב.

מימי מלחמת קרים הורשה להכנס אל הר הבית ברשיון פחת העיר,— ועכשיו מותרת הכניסה ליהודים ולנוצרים בלי כל רשיון מהבקר עד הערב—מלבד בימי החגים הגדולים רמדאן וקורבן בירם וכו׳.

ג. רובע היהודים.

שלשת הרחובות הראשיים — החורבה — ביהכ״נ של ר׳ יוחנן בן זכאי — „בתי מחסה“ — ביהכ״נ של החסידים — הקראים ובית תפלתם — בתי החולים.

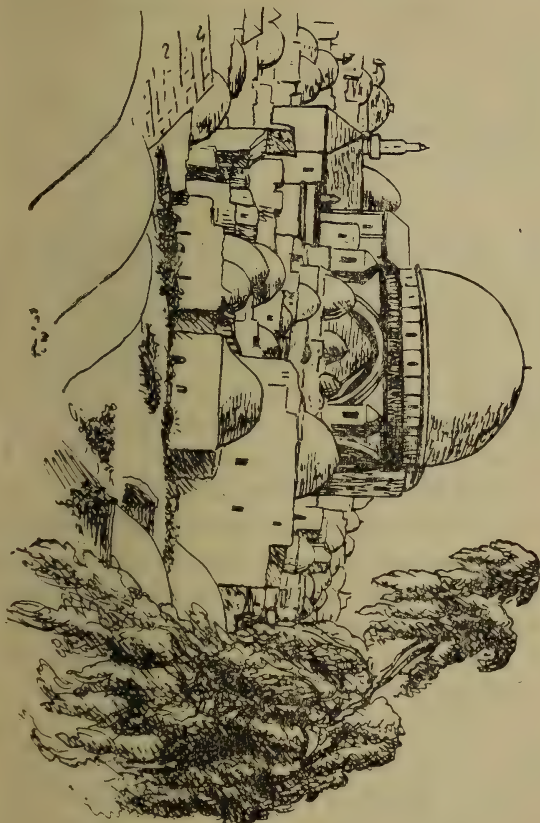
רובע היהודים נמצא בחלק הדרומי-מזרחי של העיר, למערב הר הבית. הרחובות צרים, בהם מעלות ומורדות לרב, וגרועים הם בחיצוניותם משאר חלקי העיר. גם החצרות אינן נקיות ביותר, ובתים יפים ומרֻוָחים מעטים שם („בתי מחסה“ ובתי כנסיות אחדים).

שלשה רחובות ראשיים מקבילים חוצים אותו וביניהם סמטאות ומבואות מפולשים ובלתי מפולשים. הרחוב העיקרי הוא האמצעי הנקרא „רחוב היהודים“; למערבו — „רחוב חב״ד“, ומזרחה לו — רחוב המֵּידָן. מצד מערב גובל רובע היהודים ברובע הארמנים ומצד מזרח — בשכונת המושלמים-המערבים.

שטח הרובע הזה היה לפנים חלק מ„העיר העליונה“. במקום הקרוב לרובע הארמנים (בנין „בקור-חולים“ וסביבתו) נמצאו ארמנות בית הורדוס. בתקופת אדריגוס נמצא ברחוב מידן תיאטרון, ועוד לפני 30 שנה בערך נמצאו שרידים ממנו, שנעלמו כעת. בימי הצלבנים היה המידן בידי האבירים הטיטונים. במקום בית הכנסת הגדול של הפרושים, „החורבה“, עמדה בימי הצלבנים כנסיה נוצרית.

„רחוב היהודים“ — צר ומלוכלך. אור השמש אינו חודר לתוכו אלא באמצע היום. בשני צדי הרחוב חנויות קטנות של סכלת. הקומות העליונות משמשות דירות לתושבים. החדרים קטנים ונמוכים, ורק מעטות הן החצרות המצטינות בנקיונן. הרחובות המקבילים, רחוב חב״ד ורחוב המֵּידָן, רחבים קצת יותר. אבל בכלל דומים הם לרחוב היהודים.

באמצע רחוב היהודים נמצא בית התפלה הגדול של האשכנזים הפרושים, הידוע בשם „חורבת יהודה החסיד".

בית הכנסת „בית יעקב" („החורבה")

בבוא הרמב״ן ירושלימה, בשנת ה' כ״ז, רכש את המקום הזה וקדשהו לבית כנסת. אחרי זמן מה גזלו הערבים חלק ממנו. ר' יהודה

החסיד הגדיל את הבית ופארו. בשנת שפ״א התנפלו הערבים בעלי החובות על הבית וישרפוהו. בשנת תקצ״ה הושב המקום ליהודים אחרי עבור 114 שנה מיום שנגזל מהם ונתנה הרשות לבנות עליו בית תפלה (תולדות העיר, עמוד 56). בנין ביה״ת נגמר בשנת תרכ״ד. בשעת הנחת היסודות נמצאו שני בורות גדולים ועמוד שיש אחד.

„החורבה" — בנין רבוע, 25 אמה ארך כל צד וגבהו — 45 אמה. התקרה בנויה בצורת כפה עגולה הנשענת על ארבעת הכתלים ובה 12 חלונות. בכתלים — הדרומי והצפוני — שני טורי חלונות, זה מעל זה. רצפת הבית לוחות שיש גדולים. הכפה מבחוץ מוקפה מעקה, שממנו נראה מראה נהדר על הר-הבית ועל העיר וסביבותיה.

לצד שער ציון, בסמטה הראשונה המחברת את רחוב היהודים עם רחוב המידן, נמצא בית התפלה הישן „בית-אל", שבו מתפללים ה„מקובלים" עפ״י מנהגים מיוחדים. לצד ימין — בית הכנסת של הספרדים, המיוחס לר׳ יוחנן בן זכאי. קרקע הרחוב מגיעה כמעט עד לתקרת ביהכ״נ, ולכן יורדים אליו במעלות. הבית יָשָׁן מאד ונחלק לארבעה חלקים, חדר לפנים מחדר. בביהכ״נ הזה מתפללים עפ״י מנהגים מסורתיים בנוסח ספרד.

בביהכ״נ הזה קשורה אגדה ע״ד הופעת אליהו הנביא למתפללים בו. בימים הרעים, כשהיהודים היו מעטים מאד בירושלים, חסר היה עשירי למנין לקבלת שבת. אז בא איש אחד זקן לביהכ״נ והשלים את המנין — וזה היה אליהו הנביא ז״ל.

מאחורי ביהכ״נ נמצא תה״ת של הספרדים, שהם גם רוב תושביה של השכונה הזאת.

הסמטה הפונה ימינה מובילה ל„בתי מחסה" על הר ציון, לביה״ח „משגב לדך", והסמטה שלשמאל — לביהכ״נ של החסידים, שנבנה ע״י ר׳ ניסן ב״ק.

„בתי מחסה" נבנו ע״י יהודי אשכנז לטובת בני ארצם העניים, „הבאים להסתופף בחצרות ה׳". השכונה בנויה בצורת רבוע מסביב להצר רחבה. הבתים גדולים ומלאים אור—שנים, שלשה חדרים לכל משפחה.

נהוג אצל תושבי החצר לבלי להשמיע קול נגינה ב כ ל י גם בשמחת חתן וכלה „עד בוא הגואל".

יפה הוא המחזה הנגלה מהבית שאצל בית התפלה: נחל קדרון וברכת השלח נראים מלמטה, כפר השלח תקוע בשפולי „הר המשחית" — קנים, קנים לבנים. בין ההרים מלבינה הדרך ליריחו, ומרחוק נשקפים הרי עברים והרי מואב.

בית התפלה של ר' ניסן בַּק נבנה ע"י חסידי הונגריה בשנת תרל"ב. גם בית זה מקורה כפה וממנו נראה מראה יפה על הר הבית.

מול ביהכ"נ הזה נמצא בית התפלה של ע ד ת ה ק ר א י ם. החצר הציה הרוסה. בה יושבות משפחות אחדות של הקראים, רובן נשים.

לפי מסרת הקראים החל ישובם בירושלים מימי ע נ ן, מיסד כתתם. אחרי הקרעו מאת ה„רבנים" מאס ענן בבבל ויעל עם מקורביו ותלמידיו ירושלימה להתאבל ולקונן על חרבן הבית ולהיות החלוצים הראשונים לאבלי ציון. החליף ע ו מ ר בן כטאב הטה לו חסד וירשה לו לבנות את בית-הכנסת, העומד ע ד ה י ו ם.

משנת ד' תרפ"ה יש עדות בכתב, כי היתה יד הקראים תקיפה בא"י. בתקופה הזאת ושאחריה נמצאו מהם בירושלים חכמים, מלומדים מפורסמים עוסקים במקרא, בדקדוק הלשון, בתורת המצוות, בחקירה ובפילוסופיה ומחברי ספרים בעברית ובערבית. הם היו נוהגים כאבלים ולא אכלו בשר בירושלים (ב„כתובה" אחת קראית משנת ד' תשפ"ח נמצא התנאי — „ועל מנת שישמרו מועדי ד' ב ר א י ת ה י ר ח ובלי לאכול בשר בקר וצאן בירושלם עד יתכן מזבח ד'"). ביניהם ובין הרבנים היו מריבות ומדנים. אולם כאלה כן אלה סבלו מרדיפות המושלמים והנוצרים בימי כבוש העיר ע"י הצלבנים ובזמן כבושים אחרים.

במאות השנים האחרונות הפחת מספרם. במאה השנית לאלף הששי היה מספרם כמאתים. בפרוץ המגפה בזמן ההוא עזבו את העיר, ובמשך זמן רב לא נמצא גם קראי אחד בירושלים. לפני 30 שנה הגיע מספרם ל 25 איש, עכשיו מספרם — 13 איש.

לפי האגדה רובצת עליהם קללת הרבנים, שלא יגיע מספר הזכרים שבהם בירושלים ל מ נ י ן.

בית התפלה של הקראים נמצא במרתף, בחדר אפל, שרק דרך חלון קטן יחדור האור לתוכו. אל החדר הזה יורדים במדרגות. בבית התפלה נמצא ספר חמשת חומשי התורה עתיק הכתוב על קלף משנת ה׳ פ״ב. ספר זה מקושט בציורים שונים. מרוב הרטיבות שבחדר נטשטשו הרבה מאותיותיו.

ברובע היהודים נמצאים שני בתי חולים — „בקור חולים" לאשכנזים ו„משגב לדך" לספרדים, העומד, לפי השערה, במקום שנמצא עליו לפנים ארמון החשמונאים; ממנו נראה יפה הר הבית, ה„מלוא" וה„ככר" המלא עפר.

ד. יתר רובעי העיר העתיקה.

א. רובע הארמנים: מקומו—המנזר—שער ציון. ב. רובע הנוצרים: הקבר—בניגו—מנזר היונים—המוריסטן—Via dolorosa. ג. רובע המושלמים: שער האריות — ברכת ישראל— צלחיה—הברכה הכפולה—Ecce homo—רחוב חַן זֵית—רחוב חברון.

א. רובע הארמנים.

מהרחבה שלפני מצודת פואל (מגדל דוד) מוביל רחוב צר הנוטה דרומה לרובע הארמנים.

הרובע הזה תופס את החלק הגבוה של „העיר העליונה" (הו ציון). בימי הבית השני נמצאו כאן היכלי הורדוס, מצודות וגנים. אחר חרבן הבית השני היה המקום הזה מושב ללגיון העשירי של צבא רומא, שנשארו לשמור ע' הארץ. במזרח גובל הרובע הזה ברובע היהודים.

חלק גדול של הרובע תופס המנזר הארמני—בנין עתיק בנוי כעי מבצר מוקף גדר גבוהה; הכניסה אליו היא דרך פתח נמוך ושער ברזו לו. המנזר מכיל בית דפוס, בית הכנסת אורְחים, סמינר למורים, בתי-ספו לבנים ולבנות ובית נכאת. המנזר עשיר בכלים יקרים ועתיקים. קירות בית התפלה (ע"ש יעקב הקדוש) מצופים חרסינה מגֻונת ותמונות קדושיהם.

מעבר לרחוב, סמוך לחומת העיר המערבית, נמצא גן יפה השיך לארמנים ובו עצי ארן עתיקים (ולא רחוקה ההשערה, כי עצים אלה הב מזרע העצים שבגני הורדוס, שהיו במקום זה).

מהרחבה שלפני המנזר נמשכת סמטה מקבילה לחומה עד „שער-ציון" חלק מהגדר המקיפה את בניני הארמנים עשוי אבנים קטנות מרובעוו המונחות זו על גבי זו בלי מלט. מספרים, כי קשה היה לארמנים בימי שלטו התורכים להשיג רשיון לבנות גדר, ולכן שמו רק אבנים בלי מלט ובלי טיח — שאינן בכלל גדר.

שער ציון (נקרא בערבית „שער הנביא דוד", כי מחוצה לו נמצאים הקברים המיוחסים למלכי בית דוד) נבנה, לפי הכתבת שעליו, בשנת 927 ל„הגירה" (ה' רכ"א ליצירה).

מאחורי דלת הברזל בצד מזרח נמצאת בחומה אבן ועליה כתבת רומאית מזמן טרינוס — תודת הלגיונים הרומאים לאליל סֵרַפִּיס על נצחונות הקיסר.

בפנים השער נמצאות מדרגות, המובילות למעלה אל מגדל הצופים, שממנו מתגלה לעיני הרואה מראה יפה על הסביבה.

מכאן אפשר ללכת על החומה לארכה. בזמן האחרון הושמו בחומה ידות ברזל להקל על ההליכה.

שורת החנויות שע"י השער הם אִטְלְזֵי היהודים.

על יד החומה למזרח מוליכה הדרך ל„בתי מחסה" ולשער האשפות, לצפון—אל רובע היהודים.

ב. רובע הנוצרים.

בתחלת רחוב דוד, היורד משער יפו, דרך הסמטה הראשונה לצד שמאל (רחוב הפטריק), המלאה חנויות משני צדדיה נכנסים לרובע הנוצרים.

הרובע מלא מנזרים ובתי תפלה ישנים והדשים של הסיעות הנוצריות השונות. הבנינים הגדולים ביותר הם של היונים והקתולים-הצרפתים והאיטלקים. הרחובות צרים, בהם ירידות ועליות, אבל עושים הם רושם טוב בנקיונם.

רובע הנוצרים נמצא בחלק הצפוני-מערבי של העיר, שנקרא לפנים „העיר החדשה" והוקף חומה בתקופה מאוחרה יותר.

דרך רחוב צר באים למקום קבר הנוצרי. זהו בנין גדול ועליו כפה שחורה הנושאת עליה צלב מזהב. לפי סברת הנוצרים נמצא במקום הזה קבר ישו, קרוב למקום צליבתו גֻלגלתא. עד היום כמעט אין אפשרות ליהודים לעבור באפן חפשי דרך הסמטה שלפני הקבר.

קונסטנטין, קיסר ביצנץ, בחפצו לבנות כנסיה על קבר ישו שלח צו בשנת 325 לסה"נ למַקריוס, בישוף ירושלים, למצא את הקבר. מַקריוס יגע ומצא את שלשת הצלבים, שעליהם נצלב ישו ושני הרוצחים, וגם את מקום

קברו. (בימי אדרינוס נמצא כאן, לפי דברי איזביוס, היכל לאלילה ונוס. הכנסיה שנבנתה במקום הזה היתה נשענת על 12 עמודים ונקראה בשם „כנסית התחיה". שרידים מהעמודים ההם נשארו בכנסית הקבר עד היום).

רבים מחוקרי הנוצרים התיאולוגים מפקפקים באמתות מקום הצליבה ומביאים ראיה לדבריהם מהעובדה, שבמשך שלש מאות השנים שעברו מזמן הצליבה עד המצא מקום הקבר אין זכר בכתבי אבות הכנסיה והתירים הנוצרים למקומות הללו. חרבן העיר ע"י טיטוס ובנינה ע"י אדרינוס שנ... בודאי את פניה עד שאי-אפשר היה להכירם. והיות ומהלך החומה השניה אינ... ידוע בברור, ויש רגלים להשערה, כי המקום הזה נמצא בתוך העיר פנימה, הרי אי-אפשר היה לקבר להמצא פה משום טומאת מת. האנגלים גורדון וקונדר — כל אחד מהם קובע מקום אחר לגלגלתא, מחוץ לעיר לצד צפון.

הכנסיה שעל הקבר נהרסה פעמים רבות — ע"י הפרסים, הערבים וע"י רעידות אדמה, ומתבניתה הראשונה לא נשאר כמעט כלום. בשנת תרכ"ח תוקן הבית בפעם האחרונה ע"י בנאים בני לאומים שונים.

לפני הכנסיה נמצאת חצר מרוצפה, שאליה יורדים במדרגה. העמודים שבחצר הם שרידי אכסדרה שנמצאה במקום הזה.

מגדל הפעמונים שבפנת צפונית-מערבית נבנה במאה השתים עשרה למספרם. הבנין הוא בעל שתי קומות, מקושט מבחוץ בקשוטי כיור יפים. עמודי השיש שאצל הדלתות לקוחים, כנראה, מהיכל עתיק. הכותרות — בסגנון ביצנטי ובסיסיהם לפי דוגמאות עתיקות.

הכנסיה נחלקת לשני חלקים, שמתחלה היו נפרדים זה מזה: בנין הכפה ממערב, והבנין המזרחי בעל שלשה אולמים. ליד הכנסיה, מצד דרום, יושבים שומרי הקבר המושלמים, שלידיהם עוברים מפתחות הבית בירושה. לפני המלחמה היו יושבים פה גם החילים התורכים, שתפקידם היה לשמור על הסדר.

הכפה הגדולה נשענת על שמונה עשר עמודים, המחוברים ע"י קשתות. מתחת לכפה נמצא הבנין החדש שעל הקבר, הבנוי כלו אבני שיש. הבנין הזה מכיל את „כפת המלאכים" וכפת הקבר. [המקום הזה הוא גם התחנה ה-14 של „דרך היסורים" (עמוד 112)]. בתקרה תלויות

סנורות זהב וכסף, השיכות לכתות הנוצריות השונות. אצטבא מכוסה לוח שיש מסמנת את מקום הקבר.

הבנינים הצדדיים שיכים לכתות השונות: הסורים, היונים, הארמנים, הלטינים והקופטים. אגדות שונות מחיי ישו ובני לויתו קשורות במקומות אלו.

בימי לידת הנוצרי וחג הפסחא הומים האולמים מאדם רב. כל כתה מתחרה בחברתה ברבוי הטכסים הדתיים. ליונים יש בפסחא טכס דתי מיוחד, הידוע בשם „התגלות האש הקדושה".

בדרום החצר נמצא מסגד מושלמי ישן; לצד מזרח — מנזרים של היונים, וביניהם המנזר הגדול, הנזכר כבר בשנת 1400 לספרם. בו מושב הפטריק היוני. המנזר מחולק לחמשה בתי תפלה, ובו נמצאה גם ספריה עשירה.

דרך פתח נמוך יוצאים מהמגרש שלפני כנסית הקבר אל המוריסטן (שבוש השם הפרסי בימיריסטן—בית-חולים).

עוד הקיסר קרל הגדול יסד במקום הזה בית מקלט לעולי רגל הנוצרים. בימי הצלבנים עמד פה בית הכנסת אורחים על שם „יוחנן הקדוש". התירים מהזמן ההוא מרבים לתאר את יפי החדרים וכלי הבית. אחרי כבוש צלח-עדין נהפך בית האורחים לבית מדרש למושלמים ולבית חולים. כאשר השלימו המושלמים עם הנוצרים חזר הבית להיות מקום הכנסת אורחים לנוצרים. בסוף המאה הXV לסה״נ נמצא הבית במצב ירוד מאד, ומעט-מעט נהרסו כל הבנינים והאולמים, ומאות בשנים היה למקום אשפה וזבל. באמצע המאה שעברה מסר השולטן עבדול עזיז את המקום הזה לממשלת פרוסיה, ואז טהרו את כל החלקה הזאת ומתוך כך נגלו שרידי הכנסיה, הבתים, האולמים והאורוות.

בית התפלה הגדול העומד במקום הזה נבנה ע״י הגרמנים על יסודות הכנסיה העתיקה. על קשת השער הישן (מצד צפון) נִכָּרים עוד שרידי כיור מהמאה הXII, סמלי חדשי השנה. הגרמנים חשבו לבנות פה גם אקדֶמיה לחקירת הארץ וידיעת המזרח.

בצפונית מזרחית של המוריסטן, מול בית התפלה של הגרמנים, נמצא בית „הכנסת אורחים" של הרוסים, שבו נראים שרידי בנינים עתיקים מזמן קונסטנטין ושערי חומה עתיקה, הנמשכת מצפון

לדרום. המשך הבנינים הללו נגלו בשנת תרס"ז בבית התפלה הקפטי, הקרוב לכנסית הקבר.

סביב המקומות האלה נמצאת גם חצר החַבַשים ובית תפלתם ועוד בתי תפלה לנוצרים.

המוריסטן גובל בשוָקים הגדולים, הנמשכים מצפון לדרום (עמוד 81).

הרחוב הנקרא אצל הנוצרים Via dolorosa („דרך היסורים"), שלפי מסורתם הובל בו ישו אל מקום הצליבה, מתחיל קרוב ל„בירה" (הר הבית, עמוד 100), חוצה את רחוב שער שכם (רחוב חברון), ומול הישיבה „תורת חיים" עולה למעלָה הרחוב הצר המְקרה ברִבו, שבניניו מימי הצלבנים, עובר את רחוב חַן זַית ומגיע עד מקום לא רחוק מן הקבר — גלגלתא. הנוצרים יַראו בדיוק את 14 התחנות, שישו חָנָה בהן בדרכו זו.

ג. רובע המושלמים.

הרובע הזה נמצא בחלק הצפוני-מזרחי של העיר, ועוד בימי הבית השני היה מחוץ לחומה ונקרא בצעתא, והוקף חומה רק בסוף ימי הבית, לפני המלחמה האחרונה. חלק ממנו נבנה מעל למחלות שמתחת לעיר (מערת צדקיהו).

גם רחובות הרובע הזה צרים ומלאים מעלות ומורדות. חלק גדול מהרובע מלא שפך עפר, שעליו נמצאים גנים ושדי תבואה. על יד החומה מזרחית-צפונית מגיע העפר עד לגובה החומה. משער האריות אפשר ללכת על גבי החומה עד שער הורדוס והלאה, והמחזה על הר-הבית ורובע המושלמים מענין מאד.

תושבי הרובע הזה הנם כמעט כלם מושלמים; לא רחוק מן בַּבְּ-אל-חטא נמצאים בתים השיכים ליהודים. הבתים האלה היו עזובים מבעליהם, והשכנים הערבים החזיקו ברבים מהם.

רחוב שער האריות מפריד בין הרובע הזה ובין הר הבית. שער האריות (הערבים יקראו לו „שער מרים") נקרא ע"ש שני זוגות אריות, החצובים באבני החומה מבחוץ. השער הזה נבנה בזמן הִבָּנות החומה ע"י סולימן המפואר (לפי הכתבת שעל השער בשנת 945 ל„הגירה", הי' ר"ז ליצירה).

בצפון הר הבית נמצאת ברכה גדולה, „ברכת ישראל", שנתמלאה עכשיו עפר וזבל, ונחשבה קודם לברכת בית צידא (בית חסדא). לבנין הברכה השתמשו בעמק הצפוני-מזרחי העובר כאן. (עמוד 8).

ארך הברכה 110 מטר, 38 מטר רחבה וקרקעיתה עמוקה 21 מטר מתחת לקרקע הר-הבית. בצד מערב נמשך חלק מהברכה עד מצודת אנטוניא. המים היו מגיעים לברכה מצד מערב והיו יוצאים מצד מזרח. קרוב לפנה הדרומית-מערבית נראות תקרות כפולות וצפונה להן מבוא להר-הבית. (תרשים הר הבית).

סמול הברכה, לצפון הרחוב, נמצא מנזר גדול על שם „חנה הקדושה" (ס"ט אנא), הנקרא בפי המושלמים צ ל ח י ה, על שם צלח עדין, שיסד במקום הזה בית מדרש מושלמי גדול. — לפי מסרת היהודים עמד במקום הזה ארמונה של ה י ל נ י ה מ ל כ ה.

המקום הזה קדוש אצל הנוצרים, כי פה ראו את מקום הולדתה של מ ר י ם, א מ ו ש ל י ש ו. המושלמים לקחו מהם את המקום הזה, ורק אחרי מלחמת ק ר י ם החזירהו השולטן לנפוליון השלישי. כעת נמצאת בו כנופית „האבות הלבנים".

במנזר הזה נמצא בית נכאת, המכיל חפצים, שיש להם שיכות וערך גדול ל כ ת ב י ה ק ד ש, מ ט ב ע ו ת עתיקות, כתבות וכו'. החפץ היותר חשוב היא אבן-המשקל העתיקה, ה כ כ ר, שנמצאה בחפירת יסוד הבית.

ה כ כ ר — אבן מגלגלת שעליה חרות בכתב העברי העתיק „ככר הקדש", הנזכר פעמים רבות בתנ"ך. משקל האבן — 14,25 ק"ג, ארכה 52 ס"מ, עביה — 30 ס"מ; מצד אחד נמצא בה שקע קטן בעמק של 7 ס"מ.

בתוך החצר ישנה ברכה עתיקה, ועפ"י מפת ירושלים שנמצאה במידבא, אפשר להחליט, שבמאה הששית קראו לברכה זו בית-צ ד י א או בית ח ס ד א, הנזכרת בברית החדשה.

אחרי שער טָדִי והשער החשוך (בב-אל-עַטם), על יד החלק המקורה של הרחוב, נמצאים שרידי מ ב צ ר א נ ט ו נ י א (הבירה), שעליהם עומד עכשיו בית צבא ישן. בימי הבית השני הפסיקה תעלה בין המצודה ובין הר הבית.

מכאן מתחיל רחוב Via dolorosa („דרך היסורים").

לצפון בית הצבא הזה מתחת לרחוב ולמנזר „אחיות ציון" נמצאת „הברכה הכפולה" (הספקת המים, עמוד 25), שמימיה ירדו דרך צנור ל„ברכת ישראל". הברכה הזאת מלאה מים כל השנה.

קרוב לברכה הזאת עמד שער הנצחון, שהוקם לכבוד אדרינוס קיסר. שתים מקשתותיו נמצאות עד היום. הגדולה שבהן, המאהילה על הרחוב תִקָרֵא בפי הנוצרים Ecce homo והצפונית, הקטנה, נראית בתוך המנזר של האחיות הנ"ל. מתחת לקרקע המנזר והרחוב נמצאה מרצפת רחוב מימי הרומאים, גם חדרים ותאים חצובים בסלע. מתחת למרצפת זו נמצאת מרצפת אחרת, מזמן יותר קדום.

ברחוב הזה ישנן הרבה כנסיות לנוצרים שבהן קשורים, לפי מסרתם, זכרונות ע"ד מאסרו של ישו, משפטו וענוייו.

בסוף הרחוב נמצא בית מקלט יתומים והכנסת אורחים אוסטרי, העומד בשטח הכִּכָּר (טירופיון). מאחורי הכנסיה הנוצרית שלצד דרום נמצאים בתים השיכים ליהודים ובהם גם ישיבת „תורת חיים". הרחוב ההולך צפונה נמשך עד שער דמשק, והרחוב ההולך דרומה, רחוב חברון—לשערי הר הבית, לרחוב השלשלת ולכתל המערבי.

שני הרחובות הנמשכים משער שכם צפונה, גם הם על שכונת המושלמים יֵחָשבו, כי רוב יושביהם הם משלמים.

ברחבה שלפני השער נמצאים בתי קהוה למשלמים—וממנה יפרדו שני הרחובות:

1. הרחוב הפונה ימינה ועולה למעלה (בספת מדבא [עמוד 123] נסמן בעמודים) הוא הרחוב היחיד בעיר הנמשך ישר בלי מעלות ומורדות. במקומות רבים הוא מקורה, וכדי שיכנס בו האור עשויה התקרה חוריב חורים. הרחוב צר מאד, משלשה עד ארבעה מטר רחב, ולפעמים עוד פחות. משני צדדיו חנויות של סכלת. ובחצרות הקטנות והצרות נמצאים מעונות התושבים. הבתים קטנים ונמוכים.

בראשיתו נקרא הרחוב הזה רחוב שער שכם, בהֶמשכו, על יד העליה של „דרך היסורים"—נקרא חַן-זית (על שם בתי הבד שהיו פה). אצל המוריסטן מתחבר הרחוב לשלשה השוקים — שוק הבשר, שוק

הבשמים ושוק הסוחרים; משם נמשך דרומה—המשכו המערבי הוא רחוב חב"ד והמקביל לו—רחוב היהודים, המתלכדים ברחבה שלפני שער ציון.

2. והרחוב השני היוצא מהרחבה שלפני שער שכם יורד מזרחית דרומית, אל־הכ כ ר — הטירפיון (בערבית אל-וַד). בראשיתו נקרא גם הוא רחוב שער שכם וגם הוא מקורה כמעט כלו. מצד ימין נמצאים בו בתי הבד.

מאחרי ישיבת תורת חיים נקרא הרחוב בפי היהודים "רחוב חברון", על שם אנשי חברון שהתישבו במקום הזה ראשונה.

הבית הראשון, שאחרי הרחוב Via dolorosa העולה למערב, הוא ביהי"ת לעדת הגורג'ים.

החלק הדרומי של הרחוב יורד לאט לאט ונמצא כלו בַּכִּכָּר (השֶׁפֶך פה מרבה מאד, מעשרים עד שלשים מטר). מקומות רבים מקורים ואפלולית שוררת פה גם ביום. הבנינים הם מזמן הצלבנים הראשונים. אבני הבנין מלוטשות וחלקות ובקשתות הדלתות והחלונות נראים פִּתוחים.

בפרשת הרחובות שאחרי בית התפלה, לשמאל, מוביל רחוב אל הר הבית ואל בית האסורים. פה נמצאת מזרקת יפה. — והרחוב לימין עולה אל בית-הפקידות הישן ועד חן זית.

הלאה ברחוב נמצא לשמאל השוק אל כתאנין, שוק הצַמָרים (עמוד 101). השוק כלו מקורה, בנוי אבני גזית יפות וגדולות. בימי הבינים היה פה "שוק נהדר מאין כמוהו", לפי דברי מגור אלדין (בשנת רנ"ו). במשך הזמן נמלא עפר ושמם. בעת האחרונה נקתה הממשלה את כלו והחברה "בעד ירושלם" סדרה פה בתי אריגה ליהודים ולמושלמים.

היהודים קוראים למקום הזה ה"חנויות", שע"פ המסורה ישבו בהן חברי הסנהדרין, אחרי צאתם מלשכת הגזית שעל הר הבית, אבל אין כל יסוד היסתורי להשערה זו.

באמצע השוק הזה לדרום ימצא בית המרחץ אל שפע (הרפואה). הערבים מיחסים למים סגולות שונות, פה נמצאת ברכת מים בעמק של 30,5 מטר — 20 מטר תחת הקרקע. הברכה טוחה במלט ובקצה הקיר המערבי נמצא צנור מים.

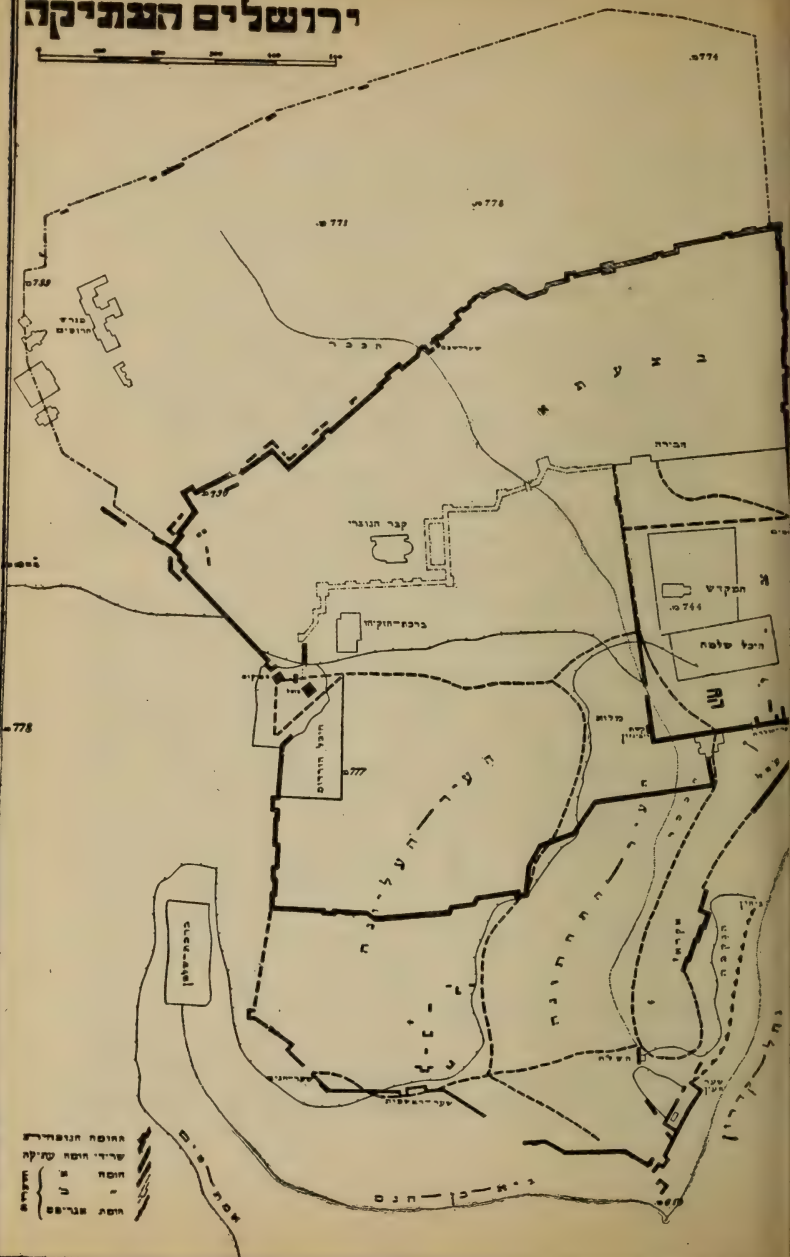
הבאר הַחֲרָבָה והשקת אשר ברחוב (אחרי המרחץ חַמַּאם אל עי
הם שרידי צנור, שדרכו היו באים מים מברכות שלמה לפני כארבעים שנ
הרחוב העולה למעלה מגיע גם הוא עד חן זית ובו בנינים ושוקי
מימי הצלבנים.

שני החצרות לשני צדי הרחוב במקום הזה שיכים ליהודים, מצ
אחד בית המדרש „נחמת ציון" ליהודי אונגריה ומצד השני ת"ת.

מפה העליה דרך רחוב עקום ומקורה אל רחוב השלשלת, שקצו
המזרחי נמצא על הקשתות של וילסון (עמוד 87).

המשך הרחוב הזה הוא הרחוב המוביל אל השכונה שבה כח
המערבי,—ונמשך ישר דרך השכונה עד הרחבה המלאה צבר ושפך, שלפ
שער האשפות, מקום המִלֹּא (עמוד 129).

ירושלים העתיקה
774 מ.
778 מ.
771 מ.
מגרש הרוסים
הכבר
בצעתא
הבירה
קבר הנוצרי
המקדש
744 מ.
ברכת חזקיהו
היכל שלמה
היכל הורדוס
777 מ.
778
מלוא
העיר העליונה
העיר התחתונה
ברכת השלח
השלח
שער האשפות
נחל קדרון
גיא בן הנם

ה. מסביב לחומה.

תבנית החומה—הר „ציון"—יסודות החומה העתיקה—קבר דוד—האגדות — שער ציון—שער האשפות — הכפר—המל'א — שערי חולדה—השער היחיד—העפל—החומה המזרחית—קברי מושלמים—שערי רחמים—כפניתא—שער האריות—מגדל החסידות—„מקום התורפה" — שער הורדוס — חצר המטרה—מערת צדקיהו—שער שכם—השער החדש—מגדל פסיפינוס (מצודת גלית).

חומת העיר הנוכחית נבנתה בשנות ש"ב—ש"ז ע"י השולטן סולימן המפאר. גבהה 12 מטר והיקפה בערך 4 קילומטר. בה 34 מגדלים — בנינים מרובעים היוצאים משורת החומה. במקומות רבים מבפנים לחומה, ביחוד על יד השערים והמגדלים, נמצאות מדרגות, שבהן עולים אל החומה — אל המְדְרָכָה, שעליה אפשר לעבור כמעט לארך כל העיר. במשך שעתים אפשר בנקל להקיף את כל החומה.

ע"ד מהלך החומות העתיקות, בימי הבית הראשון והשני, עין עמוד 4—10.

מ ג ד ל ד ו ד נמשכת החומה בקו ישר דרומה. על יד המגדל ישנה תעלה עמוקה (הַחֵל ?), שבזמן האחרון מְלאוה עפר. הדרך היורדת למטה מובילה למסילת הברזל, לבית-לחם ולחברון, והדרך למעלה — אל „הר ציון".

ממרומי ההר מחזה יפה על ברכת השולטן, בתי „ימין-משה", על עמק רפאים והמקום שמסביב לתחנת הרכבת.

על יד מורד ההר בדרום נמצא ביה"ס של המיסיון האנגלי, ע"ש הבישוף קוֹבָּט, ומאחוריו בית קברות.

בחצר ביה"ס הזה נמצאו יסודות חומה עתיקים, העומדים על סלע מקוצע ישר, ברכות עתיקות ושרידי שער עתיק. לפי השערת החוקר בְּלִיס

נמצא כאן „שער הגיא", הנזכר בספר נחמיה. השרידים האלה הוכיחו, כי על פני כל ההר הזה, התפשט חלק מ„העיר העתיקה, היא „העיר העליונה".

על ההר הזה, לא רחוק מ„שער ציון", נמצא מנזר ארמני גדול, במקום, שלפי מסרת הנוצרים, עמד בית הכהן הגדול קַיָפא, שחי בימי ישו. במנזר ישנן עתיקות רבות.

קרוב למנזר מתרוממת כנסיה חדשה ויפה של הגרמנים-הקתולים Dormition. היא בנויה על יסודות בית תפלה נוצרי עתיק, שעמד לפי אגדת הנוצרים, על מקום הבית, שבו מתה מרים, אמו של ישו. הכנסיה מכילה בקרבה חפצים עתיקים רבים, מטבעות עתיקות, ארוני מתים שעליהם כתבות עבריות וכו'.

על יד המנזר הזה נמצאים הבנינים הנקראים „נבי דאוד" (הנביא דוד); לפי אגדת המושלמים נמצאים בקומה התחתונה של הבנין קברי בית דוד.

המקום הזה קרוש גם ליהודים ומנהג בידם, ביחוד אצל עדות יהודי המזרח, לבוא הנה ולהתפלל בחג השבועות, המקובל ליום פטירתו של דוד המלך.

האולם שאליו נכנסים הוא חלק של כנסיה נוצרית מימי הבינים. המדרגות הנמצאות בדרומית-מערבית מובילות לחדר שהוא מתחת לאולם. לחדר הזה וכ"כ אל מערת הקברים אין רשות ליהודים ולנוצרים להכנס. את תבנית קבר דוד מראים בחדר הנמצא למעלה, בצד מזרח. היהודים הבאים בחג מתפללים על יד המדרגות.

לפי מסרת נוצרית מן המאה הרביעית לספה"נ אכל ישו במקום זה את ארוחת הערב האחרונה. לשם זה נבנתה כאן כנסיה נוצרית. גם הצלבנים בנו פה בית-תפלה בשם „כנסית ציון" וכבר אז שערו, כי פה הוא מקום קבר דוד.

יסוד הבנין הנוכחי הוא מהמאה הXIV ונבנה ע"י הפרנציסקים. במחצית המאה הXVI הפכו המושלמים את הכנסיה לבית מסגד עד היום.

במאה ה XV חפצו היהודים לקנות את המקום הזה. הדבר עורר רעש גדול בארצות הנוצרים (תולדות העיר, עמוד 50).

המסרת ע"ד קברי בית דוד מיוסדה על ההנחה, שההר הזה הוא הר ציון, היא עיר דוד. אבל דעת החוקרים האחרונים היא, שעיר דוד נמצאה על ההר

המזרחי, דרומה לעֹפל, וחפירותיו של קפיטן ויל אִמתו את הדעה הזאת. וכן מוכח גם, מהכתוב בנחמיה ג, ט"ו—ט"ז, כי עיר דוד נמצאה מעל לברכת השלח, בהמשך הר הבית, ושם גם קברי בית דוד. לפי זה צריך לחפש את קברי דוד על ההר המזרחי, הנשקף אל נחל קדרון.

מהאגדות הקשורות בקבר דוד יש להזכיר אחדות מהן:

א. פעם מצאו שני פועלים פי מערה על הר ציון. הלכו במבוא המערה עד שהגיעו אל ארמון גדול בנוי על עמודי שיש מצופה כסף וזהב, ולפניו שלחן ושרביט ועטרת זהב, והוא קבר דוד מלך ישראל, ולשמאלו שלמה וכן קברי כל המלכים ממלכי יהודה. ורצו שני האנשים להכנס בארמון והנה בא רוח סערה מפי המערה והכה אותם ונפלו לארץ כמתים ושכבו עד הערב. והנה רוח אחר בא וצעק בקול אדם: קומו צאו מן המקום הזה! ויצאו דחופים ומבהלים, ולא נכנסו יותר, כי לא חפץ ד' להראות אותו לשום אדם. (ר' בנימין מטודילא).

ב. פעם בא פחת ירושלם לבקר את קבר דוד. בהציצו אל מערת הקבר נשמטה חניתו המשבצת פנינים ונפלה פנימה. הפחה צוה להוריד בחבל משלמי אחד להעלות את החנית, אך כל מי שהורד — הועלה אחרי רגעים אחדים מת. הקדי יעץ לפחה לגזר על היהודים, הנכבדים בעיני דוד המלך, שהם יעלו את החרב. היהודים הטילו גורל, שנפל על שמש הקהלה. הוא הורד ואחרי רגעים אחדים הועלה חי, כשחנית הפחה בידו.

להרב ולאנשי סודו ספר השמש, כי בהיותו במערה התפלה למטה הופיע לעיניו איש שיבה, כלו עטוף זהר, שהגיש לו את החנית ויעלם.

ג. אשה יהודית היתה כובסת לאנשי ירושלם וכתוכם גם לשיך הממונה על קבר דוד המלך. פעם נעתר השיך לבקשתה, להראותה את קבר דוד, אך בהכנסה אל המערה סגר את הדלת והלך אל הקדי לספר לו, כי אשה עבריה התגנבה אל קבר דוד, הקדי צוה להוציאה ולשרפה. כאשר באו לחפשה לא מצאוה. שלחו אל מעונה ומצאוה כשהיא עובדת את עבודתה כפעם בפעם. הקדי צוה להרוג את השיך על התלו בו.

לפני מותה ספרה האשה, כי בהיותה במערה, ובהבינה, כי השיך רמה אותה השתטחה על הקרקע ובקשה רחמים. ברגע זה הופיע לפניה איש שיבה, ויובילה דרך מבואות צרים עד מחוץ לחומת ציון, ויעלם.—

משער ציון (רובע הארמנים, עמוד 109) יורדת הדרך למזרח, לשער האשפות. הסביבה כלה מלאה שפך עפר ואשפה, ומשמשת לגנות ירק לפלחים. במקום שהחומה פונה קצת צפונה נמצא מגדל הגפרית („בורג'-אל-קברית") וקרוב לו נדבכים של חומה עתיקה.

ש ע ר ה א ש פ ו ת (שער המערבים) הוא הקטן בין כל שערי העיר עומד בשטח הככר (פני העיר, עמוד 7).

על יד השער, ב פ נ י ם ה ע י ר, נמצאות מעלות המובילות אל מגדל השער. ממנו מראה יפה על הסביבה. מ ח ו ץ לעיר, לדרום, נראה המקום שעליו השתרעה העיר התחתונה, מתבלט עמק הככר עד ברכת השלח (המסגד!); לצפון, ב פ נ י ם העיר, נראית הפנה הדרומית-מערבית של הר הבית ומקום קשת רובינזון (הר הבית, עמוד 101).

הבתים המתרוממים על ההר לצד מערב שיכים ליהודים (רחוב מֵידן). ביניהם ביה"ח „משגב לדך".

המגרש שלפני השער נטוע עצי צבר והשפך מרובה פה עד למעלה משלשים מטר. השביל בין עצי הצבר מוביל לשכונת המערבים המושלמים ואל ה כ ת ל ה מ ע ר ב י.

המגרש הרבוע הישר שבין חומת הר הבית ובין חומת העיר הוא, לפי דעת הארדיכל ש י ק, „המִלֹּא" (מלכים א׳—י״א, כ״ז). במקום זה עובר הככר, ומפני שדרכו אפשר היה להתפרץ לעיר דוד, שנמצאה דרומה לו, מִלְאוּ את המקום עפר כעין סוללה—ובזה נסתם העמק לגמרה (ואמנם בפנים העיר מגיע שפך העפר עד לגבה החומה). ועוד מימי דוד התחילו לבנות פה גם חומה, שלמה בנו „חזק את פרץ עיר דוד" ו ח ז ק י ה ו חזק אותו שנית. לפי יוסף הכהן נמצא כאן בימי הורדוס מקום מרוץ לסוסים (היפודרום).

מחוץ לשער יורדת החומה אל הככר. בחפירות שנעשו במקום זה ע״י החוקר וָרֶן נמצאה פה תעלה עתיקה ובעמק של 12 מטר מצא מרצפת אבנים.

החומה מתרוממת ופונה בזוית ישרה צפונה ומגיעה עד לחומת הר הבית אצל השער הכפול הסתום —ש ע ר י ח ו ל ד ה (הר הבית, עמוד 98).

מעל לשער הזה קבועה באפן מהופך אבן הנושאת עליה כתבת רומאית מוקדשה ל א ד ר י נ ו ס קיסר. כפי ההשערה שמשה האבן בסיס לפסל אדריגוס, שהעמד במקום המקדש.

מכאן יתרומם הסלע עד ה ש ע ר ה מ ש ו ל ש; ממנו ועד הפנה הדרומית-מזרחית יורד הסלע במורד של שלשים מטר, אבל מפני שפך

העפר המרובה במקום זה (עד 23 מטר) אין הירידה נכרת. לא רחוק מהפנה נמצא „השער היחיד".

הנדבכים התחתונים של החומה בפנה זאת בנויים אבנים גדולות מאד (5—7 הארך בגובה של מטר). גבה החומה במקום הזה — 47.6 מטר, מהם 23.6 מטר מעל לקרקע ועשרים וארבעה מתחת לקרקע.

בחומה המזרחית קרוב לפנה, בנדבך התחתון העומד על הסלע מצא וָרֶן סימנים, מהם חקוקים ומהם צבועים בצבע, הדומים לכתב העתיק, הצורי. עד היום לא עמדו החוקרים על פרוש הכתבת הזאת. יש משערים, כי אלה הם סימני הבנאים והסתתים. דומים להם נמצאו בבנינים עתיקים של הצורים.

בחלק הדרומי להר הבית מצא וָרן שרידי חומה עתיקה, שנמשכה בנטיה דרומית-מערבית לחומה הנוכחית והקיפה את העֹפל, ששמש למבצר ובו ישב ה„נתינים"—משרתי בית המקדש.

גם אצל הצד המזרחי של החומה נצטבר עפר מרובה. שפוע הסלע לנחל קדרון היה לפנים מצוק יותר מאשר המורד הנוכחי. לא רחוק מהפנה נראה למעלה שבר עמוד בולט מתוך החומה — הוא הנקרא בפי הערבים „עמוד מוחמד" (עמוד 99). ליד החומה נמצא בית קברות של מושלמים. הקברים תפורים בשפך העפר המכסה את פני הסלע בגובה של 9—12 מטר. לפני כארבע מאות שנה היו פה לארך הצד המזרחי קברות של יהודים.

ממזרח לחומת הר הבית נמצאו שִׁירי חומה אחרת. כפי ההשערה היתה זאת חומת העיר העתיקה. בין שתי החומות היו בנינים שונים—הפרורים, כמו שמוכח מנחמיה ג', כ"ז—ל"ב.

(ע"ד הבנינים והעתיקות שבנחל קדרון ובמורדי הר הזיתים עין עמוד 141)

החומה נמשכת בקו ישר צפונה. כמעט באמצעיתה נמצאים „שער הרחמים" (הר הבית, עמוד 99) ואחריהם „שער האריות" (רובע המושלמים, עמוד 112). קרוב לשער האריות נמצאים בחומה שרידי מגדל עתיק שנדבכיו אבנים גדולות וכְּסִידוֹת; מיחסים אותו לתקופת הורדוס.

צפונה לשערי רחמים, לפני המגדל, נגלה ע״י החפירות ערש העמק הצפוני-מזרחי (פני העיר, עמוד 7), לפי ההשערה הוא העמק הנזכר בספר החשמונאים בשם כפניתא. העפר הממלא את העמק מגיע לגובה של עשרות מטרים. על יד המגדל מתחיל הסלע להתרומם יותר ויותר.

על יד שער האריות, מחוץ לחומה, נמצאת ברכה הנקראת אצל הערביים „ברכת מרים". מימיה יובאו לבית מרחץ הנמצא בפנים העיר.

החומה נמשכת בקו ישר עד לקצה המזרחי-צפוני של העיר. במקומות רבים נחצבה החומה בתוך הסלע (בפנים העיר מגיע פה קרקע הסלע והעפר כמעט עד ראש החומה). גם כאן נמצאים קברות של מושלמים.

המגדל שבפנה המזרחית-צפונית נקרא בפי הערבים „מגדל החסידות". סלע היסוד של חומת העיר מתרומם מעל לדרך, ושכבות הסלע נראות משני הצדדים.

הצד הצפוני היה „מקום התורפה" של העיר. לכן חצבו פה תעלה רחבה ועמוקה למען הגביה את החומה ולעצור בעד האויב מגשת אל העיר ולהבקיעה. בתעלה הזאת עוברת עכשיו דרך המלך ליריחו.

הדרך נמשכת למערב ועוברת על פני „שער הורדוס" (בערבית: בַּב-אל-סאהרה), שעוד לפני 40 שנה היה סתום באבנים. במקום זה הבקיע בשנת ד׳ תתנ״ט גוטפריד מן בולון, אביר הצלבנים, אל העיר.

בבנין החדש והיפה המוקף גן שממול השער נמצא בי״מ למורים ערבי, והבתים אשר מאחריו הם שכונה מושלמית.

כמאה צעדים מהשער הזה, לימין הדרך המובילה העירה, נמצאת „חצר המטרה". הכניסה לחצר היא דרך גנה, שנמצאים בה שברי עמודים. תחילה נכנסים למערה אחת ומםנה לשניה, שכפתה נשענת על עמוד חצוב מהסלע עצמו. לדרומית מערבית נמצא קבר שנקרא „קבר השלטן אברהים". בצד צפוני-מערבי יורדים במדרגות לחצר אחרת, שבה בור גדול ויפה, שכפתו נשענת על עמוד מוצק. במדרגות אפשר לרדת עד פני המים.

לפי מסרת מהתחלת האלף החמישי הושלך ירמיהו הנביא לבור הזה ע״י שרי המלך צדקיה ופה כתב גם את קינותיו. בימי הבינים ישבו במערות האלה נזירים מושלמים.

הגבעה שמסביב ל„חצר המטרה" מכוסה קברי מושלמים. האנגלי גורדון סובר, כי גבעה זו היא „גלגלתא", מקום צליבתו של ישו, ולא רחוק מזה מצא גם את קברו (הכניסה לקבר היא מֵדֶרֶך שכם).

מסרת בפי זקני הדור היהודים, כי המקום הזה הוא בית הסקילה, הנזכר במסכת סנהדרין.

ממול חצר המטרה, לשמאל הדרך, נמצאת המערה הנקראת „מערת צדקיהו" (בערבית „מערת הכתנה"). אצל יוסף הכהן נזכרת בשם „מערות המלך".

פתח המערה, 6 מטר מתחת לחומה, נגלה שוב בשנת תרי"ב.

מערה זו היא מחצב עתיק הנמשך לדרום מתחת לרובע המושלמים שבעיר, במרחק 196 מ. בערך. נכָּרים עוד עקבות החציבה ואפניה. נראים גם החריצים שנחצבו בקיר למען הסיע מהסלע את האבנים החצובות. במקומות אחרים השאירו עמודי סלע למשען התקרה. בקיר אחר מָצאו כּרוּב בסגנון אשורי, הנמצא כעת בלוּבר בפריז.

מקום זה היה מחובר לפנים ל„חצר המטרה". כפי שאפשר לדון משכבות הסלע שבשני הצדדים, שמשה כל הגבעה למחצב, שממנו נלקחו אבני המֶלֶכָּה הגדולות לבנין בית המקדש, לחומת העיר ולמבצריה. בזמן מאוחר יותר פוצצו לשם הגנת העיר את תקרת המחצב ונתהותה תעלה עמוקה ורחבה, כעין זו שבפנה הצפונית-מזרחית.

לפי המסורה משתרעת המערה הזאת עד לערבת יריחו, והיא המערה, שדרכה ברח המלך צדקיהו ובני חילו מפני הכשדים. באגדה מסופר: צדקיהו יצא לברח במחלה, שהיתה הולכת מביתו עד ערבת יריחו, מקום אמת המים באה. זמן הקב"ה צבי, שהלך על גג המחלה ורדפו כשדים אחרי הצבי וכשהגיעו לפתח המחלה בערבות יריחו היה צדקיהו ובניו יוצאים. ר' אישתורי הפרחי (ה' פ"ב) מזכיר גם הוא את האגדה ביחס למערה זו.

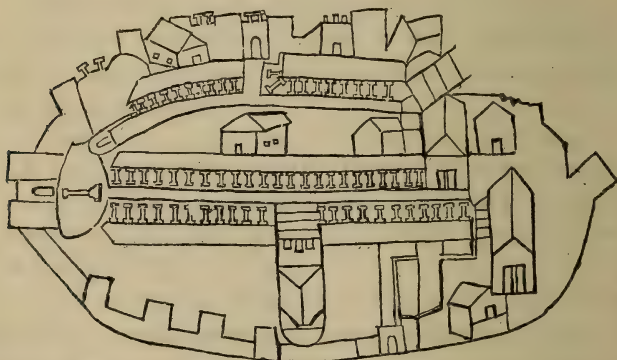
מול המערה הזאת, מהעבר השני של הרחוב, נמצא הבנין הגדול, שנבנה ע"י הגרמנים לשם אקדמיה קתולית. בו נמצא אסף חשוב של חיות, עופות ודגי הארץ.

שער שכם (שער דמשק, בערבית בַּב-אל-עמוד) הוא אחד השערים החשובים ביותר בעיר העתיקה. הרחבה שלפניו משמשת למקום שוק תבואה. מסנה יוצאות שתי דרכים חשובות: למזרח הארץ — ליריחו ועבר הירדן, ולצפונה — לשכם ולדמשק. השער מרכב משני מגדלים ונכנסים דרכו בזוית כפולה ˥_. בחלקו העליון נראים שרידי קשת עתיקה, שמיחסים אותה לשער שנבנה בחומת אגריפס. בצדו הפנימי של השער קבועים שני עמודים דקים ומעליהם כתבת המעידה, כי השער הזה נבנה במקום שער עתיק בשנת רצ"ז. תבניתו—דוגמה יפה של אופן בנין מזרחי בימי הבינים.

יפה הוא המראה מעל השער לצד העיר: ממזרח וממערב יורדים הבתים לעמק הרחב, אל-ואד, הוא הככר-טירופיון (פני העיר, עמוד 7). הרחוב היורד שמאלה בעמק מוביל אל הר הבית ואל כתל המערבי, והרחוב העולה ימינה — אל השוקים ואל רחוב היהודים (עמוד 114).

לפי מפת מידבא, מהמאה הVI לסה"נ, נמצא בתקופת אדרינוס לפני השער הזה בפנים החומה מגרש ועמוד גדול באמצעו. מהשער הזה עד שער ציון נמשכה שורת עמודים (מזה נשאר בפי הערבים עד היום השם בַב-אל-עמוד).

מזרח.

ירושלים לפי מפת מידבא.

מתחת למגדלים נמצאים עד היום חדרים בנויים אבני גזית. נמצאת גם ברכת מים ושרידי חומה שנמשכת ממזרח למערב. מחוץ לחומה נראים עד עכשיו נדבכים של אבנים כמידות. התורכים עשו חריצים בתוך האבנים העתיקות למען תת להם צורה חדשה. יש אומרים, כי מֵעמקי הקרקע שמתחת השער נשמע משק מים, דבר המתקבל על הדעת.

בחומה העולה משער שכם מ ע ר ב ה נמצאים שרידי-חומה עתיקים, שלפי השערת ש י ק שיכים הם לחומת אגריפס (תולדות העיר, עמוד 40). הרחוב המקביל לחומה עובר על פני ת ח נ ת ה ב ר י א ו ת ו מ כ ו ן פ ס ט ר (עין תוספות). בית האורחים והמנזר Notre Dame של הצרפתים (אסף חשוב של עתיקות א״י!) נמצאים מול ה ש ע ר ה ח ד ש.

השער הזה נפתח בחומה בימי מלכותו של ע ב ד ו ל ח מ י ד כפי בקשת הממשלה הצרפתית לטובת בתי המנזר שבעיר ומחוצה לה.

בפנים העיר, לא הרחק מהשער לצד ימין, בביה״ס הצרפתי של האחים הלטינים, נמצאים בקומה התחתונה שרידי בנין עתיק. מצד דרום נראים ארבעה נדבכים של אבני גזית חלקות, ששמשו, כנראה, יסוד למגדל חזק. באמצע נראות 4 אומנות של אבני גזית בולטות. הערבים קוראים לשרידים האלה „מצודת גלית", ואפשר שהם שרידי מגדל פ סֵ י פ ִ י נ ו ס, שהיה, לפי יוסף הכהן, חלק מהחומה של הורדוס אגריפס.

השטח שלפני הפנה הצפונית-מערבית של החומה הוא המקום היותר גבוה של העיר העתיקה. גם בפנה זו היתה חצובה תעלה עמוקה, ששרידיה נִכָּרים עוד, ואשר הבדילה בין החומה ובין הגבעה ההולכת ומתרוממת לצפונית-מערבית.

המקום הזה עשיר בזכרונות הסטוריים. קרוב לפנה זו של החומה, בשטח המגרש השיך ל ר ו ס י ם, העמיד ט י ט ו ס את מחנהו להבקיע אל העיר. גם מחנה טַ נ ק ר ֶ ד עמד במקום הזה, — ואפשר שבפנה זו, אבל קרוב יותר לעיר, חנה מחנה א ש ו ר עם ר ב ש ק ה, „שעמד בחיל כבד אצל תעלת הברכה העליונה".

מכאן עד שער יפו נמשכת החומה דרומית-מזרחית, אבל אינה נראית לרגלי הבנינים החדשים שנטפלו אליה. שפך העפר המכסה את פני קרקע הסלע מרובה מאד גם פה, ולפנים היה המורד המערבי והמזרחי משופע יותר.

ו. העיר החדשה.

התחלת הישוב מחוץ לעיר — השכונות ושמותיהן — מושבת הגרמנים—רחוב יפו—העיריה—ועד הצירים—חצר הרוסים—ביה"ס לבנים א'—ביה"ח רוטשילד—רחוב הקונסולים—רחוב החבשים—בית הספרים הלאומי — בית העם — בי"ס למל—„זכרון משה" וסביבתה — בתי"ס כי"ח—„מחנה יהודה"—"שערי צדק"—שכונות שונות—„בצלאל" — „מאה שערים" — שפך הדשן — „רחובות" וסביבתה — „כרם אברהם" — בית היתומים הסורי.

עד לפני ששים שנה בערך ישבו תושבי ירושלם רק בין כתלי העיר העתיקה, ששעריה היו נסגרים עם שקיעת החמה עד אור הבקר. הבא בלילה היה מוכרח ללון מחוץ לעיר, והיה צפוי לסכנת שוד וגזל. ביום הששי היתה העיר נסגרת גם ב י ו ם למשך שעות אחדות, בלכת שומרי החומות המושלמים לתפלתם. ב"כ ממלכות אירופה היו הראשונים שהעיזו לבנות להם בתים מחוץ לעיר, בדרך ההולכת ליפו, ששם היו מגרשים ישרים לבנינים.

הישוב ה י ה ו ד י התרכז בעקר ברובע היהודים, בשכנות אצל בעלי הבתים הערבים. מענין הוא חק „החזקה", השורר עד היום, שעל פיו אסור ליהודי לשכור בית, שבו גר יהודי אחר במשך „שני חזקה". לרגלי הדחק בדירות, שהיה מורגש אז בעיר העתיקה, היה החק הזה לתועלת רבה נגד מפקיעי שער הדירות. זכות החזקה עוברת בירושה מאבות לבנים, ואפשר גם למכרה.

התישבות היהודים מחוץ לעיר התחילה בשנת תר"ך עפ"י הצעת השר מ ש ה מ ו נ ט י פ י ו ר י, שבנה מחוץ לעיר שכונה לא גדולה „משכנות שאננים" ועל ידה בית חרשת לארינת בד.

בשנת תרכ"ט נוסדה השכונה „נ ח ל ת ש ב ע ה" (ע"ש שבעת המיסדים). בשנת תרל"ה — השכונה הנדולה „מ א ה ש ע ר י ם". — ובמדה

שגדל הישוב והמקום בעיר נעשה צר, כן התרבו והתפשטו השכונות מחו
לעיר. עכשיו מונה העיר שבעים וארבע שכונות, שנוסדו ע"י יהודים וג
ע"י חברות במטרות של חסד, שהדירות נתּנות חנם לעניים, או ששכר הדיר
מקדש לדברים שבצדקה.

רוב השכונות בנויות אבן, בלי כל תכנית קבועה; שורת בתים אח
אינה נוגעת בשכונה הקרובה ואינה מתחברת אליה, לפעמים מפסיקי
גלי אבנים ועפר בין השכונה האחת לחברתה. הרחובות עקומים, צרי
ואינם נקיים. בשכונות רבות מחוברים הבתים לבנין אחד, כבניני הצבא
יש שכונות הדומות למבצר: חלוני הדירות ודלתותיהן פונים לפנים, לחצ
המשותפה המכילה גם את בור המים המשותף; לפני כעשרים שנה ה
שערי השכונה נסגרים בלילות.

שמות השכונות — יש שמשמשים בתור סמל, כגון „משכנו
שאננים", „אחוה", „יגיע כפים" וכו'. ויש המביעים מליצה מתאים
למספר החברים: „נחלת שבעה", „מאה שערים", „אבן ישראל
וכו'. רבות מהן נקראות ע"ש מיסדיהן: „ימין משה", „מזכרת משה
„נחלת צבי", „בתי ניסן", „שערי שמחה" וכו'.

השכונה הראשונה היא, כאמור לעיל, „משכנות שאננים" עם בנותי
„ימין משה" וכו'. הן משתרעות על כל מעלה הגבעה ממול „הר ציון
הבתים בנויים בשורות ישרות מצפון לדרום. השכונות האלה מונו
בתוכן יותר מאלף נפש. מעל לשכונה מתרוממת טחנת רוח חרבו
שנבנתה ע"י משה מונטיפיורי.

קרוב לשכונה זו נמצאים קברי בית הורדוס (עמוד 150).

דרומה לשכונה זאת, קרוב לתחנת הרכבת, נמצאת מושבת „עד
ההיכל" הגרמנים, „רפאים" (ע"ש „עמק רפאים" שבו היא נמצאת). המושב
נוסדה ע"י כתה דתית מְוירטמברג בשנת תרי"ך, ששאפו לחיות חיי
טהורים בארץ הנבואה והנביאים. השכונה עושה רשם טוב בסדור
ובבתיה המְרֻוָּחים והמוקפים גנים.

מאחורי המושבה, לצד מערב, נמצא בית חולים לנגועי הצרעת —
זו המחלה המְדַבקת המצויה בארצות הקדם. כידוע היתה הצרעת מחלה נפרצ

תקופה קדומה אצל היהודים, והכהנים-הלוים היו יודעים לרפאנה; המצורעים היו משולחים אל מחוץ לעיר. עכשיו נמצאים בירושלים רק מעט מהחולים הללו—כששים-שבעים איש, ומראֵהם מעורר זועה. בין היהודים אין המחלה הזאת מצויה כלל.

מול תחנת הרכבת, מעבר לדרך ההולכת לבית לחם, נמצאים בתים יפים השיכים לערבים ומאחוריהם שכונת היהודים הקטנה „בית יוסף". בדרך לעיר מצד ימין נמצא בית מרפא עינים האנגלי. — ממולו שרידי מחצבים עתיקים וּקְבָרים עדיין החריצים שבסלע, שבהם היו שמים את נזרי העץ למען נפץ את הסלע.

בצלע ההר היורד אל גיא בן-הנם, מול הר ציון, נמצאים שרידי תעלות המים העתיקות (עמוד 27).

ברחוב יפו, המתחיל משער יפו למערב, נמצאים בתי המסחר החשובים, שרובם שיכים ליהודים; הבנקים — אפ״ק (הלאומי), אנגלו-מצרי, קרדיט ליאונה וכו׳; בתי המלון הגדולים וכו׳ וכו׳.

הרחוב הפונה שמאלה על יד העיריה, רחוב הברכה, מוביל לגיא בן הנם, לברכת ממילא ולשכונת בצלאל.

הדרך המסתעפת אצל הדאר לימין מובילה לרחוב שער שכם ולמאה שערים.

בבית הגדול שממול גן העיר נמצא משרד ועד הצירים ומחלקותיו השונות (עיין תוספות).

אחרי גן העיר משתרעת חצר הרוסים, המוקפת חומה. חצר זו מכילה בתוכה בתי מלון לעולי רגל המרובים, שהיו רגילים לבוא בימי פסחא, בתי חולים ובית תפלה.

מול בית התפלה מונח עמוד-אבן גדול (ארכו 12 מטר וקטרו — 1.60 מ.) חצוב מתוך הסלע, שפָּתוּתו לא נשלמה, כי נבקע באמצע.

לפי דברי החוקר קלרמון-גנו תתאים מדת העמוד הזה לעמודי היכל הורדוס, כפי שמתארם יוסף הכהן. עמוד כזה, אך קטן ממנו, נמצא במגרש הסמוך לבתיה״ס של כי״ח.—יש רואים באבן זו „אבן הזוחלת".

לעברו השני של רחוב יפו, מול חצר הרוסים, נמצאת השכונ
„נחלת שבעה", שנוסדה בשנת תרכ"ט. השכונה עושה רשם ר
בסמטאותיה הצרות ובחצרותיה המלוכלכות.

לצד ימין, מול גן אנטימוס, בסמטא השניה שאחרי חצ
הרוסים מובילה הדרך לרחוב הקונסולים. בסמטא זו לצד שמאל נמצ
ביה"ס לבנים א'.

הבנין המרוח נבנה בעקרו ע"י יהודי פרנקפורט לשם בית יתומינ
שהנהלתו נמסרה אז לידי הסופר הרצברג, מחבר הספר "Familienpapiere„.

הבית שלעומתו הוא בית הקונסוליה האשלקית. בפנת הרחו
נמצא בית החולים היהודי שנוסד ע"י רוטשילד, ועכשיו נמסר לידי קבוצ
עזרה מדיצינית של ציוני אמריקה „הדסה" (עיין תוספות).

בחצר הקרובה לביה"ח נמצא בית חנוך עורים, שנוס
בשנת תרס"ב ע"י הסופר המנוח א. מ. לונץ והמנוח ד"ר קרישבסק

הרחוב הצר שמסול ביה"ח רוטשילד הוא רחוב החַבַּשים (הכושים
להם שיכים כל הבתים הגדולים שמצד ימין. ברחוב נמצאה כנסי
החבשים—בנין עגול ומכוסה כפה שחורה. על משקוף שער החצר כתב
כושית.

שפת החבשים היא שפה שמית, אלא שכתבה משמאל לימין, וכל א
קשורה עם התנועה שלה; בשפה זו נמצא „ספר היובלים".—מלך החבשים נג
(נוגֵש) מתיחס על זרעו של שלמה המלך, שילדה לו מלכת שבא.

הסמטא לימין, שבסוף רחוב החבשים, מובילה לשכונת מאה שערי
ולשמאל נמצאת החצר, שבה בית הספרים הלאומי (עיין תוספות).

ברחוב הקונסולים מענין הוא הבית שבנה לו הארדיכל שיק-
בסגנון עתיק, וקרא לו „תבור".

בהמשך הרחוב נמצא ליסין מנזר צרפתי על שם יוסף, שבו בי
לנערות, ולשמאל—בית החולים של הגרמנים, ביה"ח „בקור חולים" ההוי
ונבנה, כנסיה אמריקנית והבית שהיה שיך לקונסוליה הגרמנית.

מן המגרש שמסול הקונסוליה עוברים לשכונה החדשה „זכו
משה". בראשית הסמטא נמצא „בית העם", שנוסד בשנת תרס"ט. ש

מסדרים כפעם בפעם נשפים והרצאות לעם. בו נמצא גם אולם קריאה והספריה העממית היחידה בירושלים.

מאחורי בית העם נמצא קבר של קדוש מושלמי ועל ידו מנרה.

בהתחלת השכונה „זכרון משה" נמצא הבנין היפה של בי"ס לֶמֶל, שנוסד ע"י ד"ר פרנקל (עמוד 57), כעת בו בי"ס לבנות א'.

ביה"ס הזה, שהיה תחת חסות ה„עזרה", עבר אחרי כבוש ירושלים לידי ההסתדרות הציונית, ובמקום ילדים לומדות בו עכשיו ילדות.

ביחס לשאר השכונות היהודיות מצטינת השכונה הזאת בסדור הרחובות, הבתים והחצרות. יש בה מקום גם לגן קטן.

לשכונה זו מתחברים לצפון: בתי הורנשטין (בהם מרחץ יפה) ו„אחוה"; „יגיע כפים", „כרם" ו„פליטי רוסיה" לצפונית מערבית.

מהקונסוליה הגרמנית נמשך רחוב הקונסולים ועובר על פני בית החולים של המסיתים האנגלים עד התחברו עם רחוב יפו, מול ביה"ס למלאכה של כי"ח.

ביה"ס הזה נוסד בשנת תרמ"ב. בו מחלקות מיוחדות לנגרות, לחרטות, להתכת ברזל ולמכונות. לפני המלחמה היתה פה גם מחלקת אריגה, בית צביעה ובית מלאכת תחריב.

על יד ביה"ס למלאכה נמצאים גם בתי"ס לבנים ולבנות וגן-ילדים של כי"ח. הבנינים כלם מְרוּחים ומתאימים לתעודתם (עיין תוספות).

קרוב לביה"ס למלאכה, במורד הרחוב לצד שער יפו, נמצאות השכונות „אבן ישראל", „עזרת ישראל" וכו'.

למערב מבית המלאכה של כי"ח, במעלה דרך יפו, נמצאת השכונה הגדולה „מחנה יהודה" עם כל בנותיה הקטנות לימין ולשמאל. בראשית השכונה—ביה"ח של העיריה. קרוב לו בית כנסת קטן ולו מגדל ושעון-שמש למתפללי „ותיקין" (המראה מהמגדל בבקר השכם יפה ונהדר!).

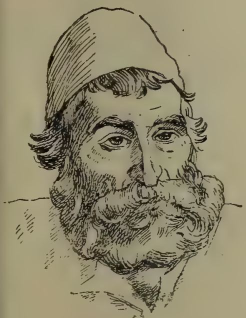
הדרך נמשכת ועוברת על פני שכונות קטנות וצרות עד שכונת „שערי צדק", שבו נמצא ביה"ח של יהודי פרנקפורט, המצטיין בבנינו היפה והמְרֻוָּח.

גם מסביב ל„שערי צדק“ ישנן שכונות יהודיות קטנות. הבית האחרון לשכונות האלה הוא „מושב זקנים של הספרדים“.

מאחורי הבנינים של כי״ח, לדרום, נמצאות: שכונת הפרסים ויהודי בבל, „זכרון טוביה“, „שֶׁבֶת צדק“, „מזכרת משה“, „סכת שלום“ וכו׳.

בין שכונות אלו נמצא המנזר „טַליתא קומי“, שבו גם בי״ס לבנות.

לדרום השכונות האלה נמצא ביה״ס „בצלאל“.

יהודי פרסי.

יהודי בבלי.

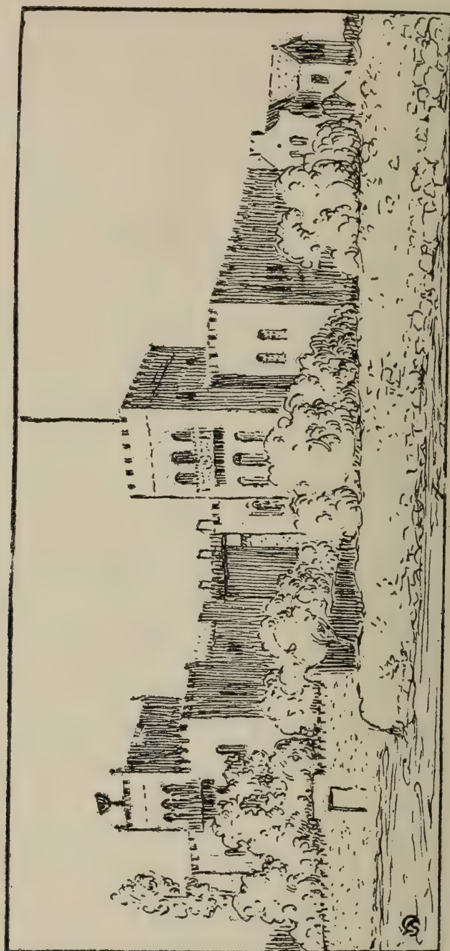
ביה״ס הזה נוסד בשנת תרס״ז ע״י הפרופ. ב. שץ ונמצא בבנין גדול ויפה השיך לקרן הקימת. מטרת ביה״ס — „להפיץ אמנות ומלאכת אמנות בתור עבודות בית בא״י“.

בביה״ס נלמדים, חוץ מאמנות טהורה, כל מיני עבודות דקורטיביות: מקשה, חטוב בשן, פסול באבן ובעץ, ציור מיניאַטורות על אמַיל, חרסינה ושן, שִׁבּוּץ, דפוס אבן, צָרבת, עבודת שטיחיב, חריתה בעץ, חתוך בפלדה ויציקת גֶבס. ביה״ס מכין גם מורים לציור בבתיה״ס.

על ידו גם בית נכאת (עיין תוספות).

בבנין הזה נמצאים בתי המלאכה „בצלאל“, שנוסדו גם הם ע״י הפרופ. ב. שץ, שבהם נעשים כלי אמנות שונים.

קרוב לבצלאל, נמצא הבנין הגדול של בֵּטיסבון, המכיל בתוכו בי״ס ובתי מלאכה לערבים נוצרים; לצד מערב—השכונות החדשות „נחלת צדוק“ וכו׳.

בניני "בצלאל".

קרוב לשער שכם, לצפון, נמצאת השכונה „שער שכם" (בתי ניסן), שרובה מיושבת ע"י יהודים גורגים.

משם עולה הדרך לרחוב הקונסולים. הרחוב לימין מוביל למאה שערים, לשמאל לדאר ולרחוב יפו.

בבית הפנה שלצד שמאל נמצא המוזיאום החקלאי שעל יד ועד הצירים (עיין תוספות).

בדרך לדואר, בסמטא הראשונה שלצד ימין, נמצא ההיכל של מלכת החבשים — בנין נאה ומרוח מאוד. בו נמצא עכשיו ביה"ס לבנות ישראל ע"ש אולינה דה-רוטשילד, שעד היום שפת הלמודים בו אנגלית.

על פרשת הדרכים עומד בית הכנסת אורחים ובית חולים אטלקי, אחד הבנינים היותר מפארים שבירושלים, בנוי כלו מאבני המקום.

למעלה ממנו—בנין מוקף גן, שבו היתה הגמנסיה הגרמנית. המגרש נִתַּן במתנה מאת עבדול חמיד למי שהיה קיסר גרמניה, ולהלם, בשהותו בירושלים בשנת תרנ"ט.

שכונת „מ א ה ש ע ר י ם" היא הגדולה שבשכונות היהודיות ועושה רשם של אחת העירות הקטנות שבליטא: הדלות והלכלוך נראים בכל. באמצע השכונה, בשוק הרחב, נמצא בית הישיבה ועל ידו בית תפלה ובו „היכל" מרווח ויפה. השכונה עצמה מוקפה חומה ובה שערים. לפני כעשרים שנה היו השערים נסגרים בלילות. לכל צדי השכונה נמצאים בנינים בנויים בלי סדר, שנטפלו לה.

קרוב „למאה שערים" נמצאים „בתי הונגריה"—בתים גבוהים בעלי שתים-שלש קומות מחוסרי טעם וסדר. הם קנין כולל הונגריה, בשביל בני הכולל.

מאחורי הבתים האלה, בדרך המובילה להר הזיתים, נמצאו עוד לפני זמן מה גלי עפר, שמראיהם ירקרק כהה. הערבים קוראים למקום הזה „תל עושי הסבון". לפי מסרת היהודים היו מוציאים לכאן את אפר הקרבנות שנשרפו, והוא מקום ש פ ך ה ד ש ן, שנמצא, לפי התלמוד, בצפונה של ירושלים.

דוגמה מעפר התל הזה נשלחה לפרופ. ל י ב י ג במינכן ונמצאו בו חלקים רבים מיסוד החי ושירי עצמות.

משכונת „מאה שערים" מגיעים לשכונה היותר צפונית, היא „רחובות", שנוסדה בשנת תרנ"ג ע"י יהודי בוכרה, השכונה היחידה המרווחה ברחובותיה, חצרותיה ובתיה. בה בנינים אחדים יפים. שכונה זו עמדה להתרחב יותר לצפון. רק ע"י המלחמה שהרסה את מעמד יהודי בוכרה נפסקה התפתחותה.

לצדי השכונה הזאת נמצאות השכונות הקטנות „בית ישראל", „נחלת צבי" וכו'; וממולה — לדרום על יד הדרך — שורה ישרה של „בתי ורשה".

שכונת הבוכרים גובלת ב„כרם אברהם", שנוסד ע"י אשה נוצרית אנגלית לשם עזרה ליהודי ירושלים ע"י עבודה, בלי מטרות של הסתה דתית. בורות רבים חצובים בחצר, שהיו מספיקים מים חנם לעניי ירושלים בשנים שחונות. מאחורי הבית נמצא יקב עתיק חצוב בסלע. כעת משמש הבית לבית-אסורים לילדים פושעים.

יש מוצאים במקום הזה את גבעת גרב (ירמיהו ל"א, ל"ח), שעל ארותיה נבא הנביא, „ונבנתה העיר ממגדל חננאל עד שער הפנה ויצאה עוד קו המדה נגדו על גבעת גרב".

למערב „כרם אברהם", לא רחוק מהשכונות „אחוה" ו„כרם", נמצאת קבוצת הבנינים של בית היתומים הסורי, הנקרא ע"ש מיסדו שְׁנֶלֶר. מוסד זה נתרחב לאט-לאט במשך ששים שנות קיומו ורכש לו קרקעות רבות סביבו, שנוטעו כרמים וחרשות עצי ארן, שדות תבואה וגני ירק.

בית היתומים הסורי מכיל בתוכו בתי מלאכה שונים, בית חנוך עורים, בית ספר וגם סמינר. כל העבודות בבית ובשדה נעשות ע"י החניכים עצמם. מסביב לביה"ס ישנה שורת בתים יפים לפקידים ולמורים.

המוסד נבנה ונשתכלל ע"י כספים שנתקבלו מגרמניה ומגרמנים בארצות אחרות, ומנהליו ידעו להשתמש כראוי באמצעים האלה והביאוהו למדרגה של מוסד נושא את עצמו.

ז. נחל קדרון, גיא בן הנם ועתיקותיהם.

א. נחל קדרון. — מוצא הנחל — חלקיו ושמותם — קברי הסנהדרין — קבר שמעון הצדיק — קברי סנהדריה קטנה — „נחלת שמעון" — המשך הנחל — קבר מרים — הגשר העליון — „גת שמנים" — „יד אבשלום" — „בית החפשית" — קבר זכריהו — הגשר התחתון — קבר ר' קלונימוס — כפר השלוח — קבר „בת פרעה" — הר המשחית — גנות המלך — הגיחון — הַנִקבה — כתבת השלח — ברכות השלח — חפירות רוטשילד — עין רוגל (בארו של נחמיה).

ב. גיא בן-הנֹם. — מוצאו — ברכת ממילא — ברכת שולטן — קברי בית הורדוס — מורדי הגיא — חקלא דמא — התֹפת.

א. נחל קדרון.

נחל קדרון — מוצאו צפונית-מערבית לעיר, על יד קו פרשת המים שבין השפלה וערבת הירדן. בתחלה הוא פונה מזרחית-דרומית ומפריד בין הצופים ובין ירושלים, אח"כ הוא נוטה בזוית ישרה לדרום ומפריד בין הר הזיתים ובין העיר והולך ומתעמק עד התאחדו עם גיא בן-הנֹם ומשם ימשך עד ים המלח. (במוצאו הוא בגֹבה 763 מ. מעל פני הים, מול „שערי רחמים" — 664 מ. ואצל עין רוגל, מקום התאחדו עם גיא הנֹם, — 603 מ.)

החלקים השונים של הנחל נקראים אצל הערבים בשמות שונים: וַדי-אל-ג'וז, ודי אל-עקבה, ודי סיטי מרים, ודי סילוון וודי נַר.

חלק הנחל המקיף את הר הבית נקרא גם „עמק יהושפט". פה ראו את המקום, שבו יביא אלהים למשפט את כל הגויים, כפי הכתוב ביואל ד':
„יֵעוֹרוּ וְיַעֲלוּ הַגּוֹיִם אֶל עֵמֶק יְהוֹשָׁפָט, כִּי שָׁם אֵשֵׁב לִשְׁפֹּט אֶת כָּל־הַגּוֹיִם מִסָּבִיב".
היהודים נוהגים עד היום לקבור את מתיהם במורדי הר הזיתים, מזרחה לעמק,

והמושלמים—במורד הר הבית, למערב עמק יהושפט. בימי הבינים היו נוהגים הנוצרים העולים לירושלים לזרוק אבן באחד המקומות שבנחל, בהאמינם לקנות בזה את המקום בעדם ליום-הדין הגדול. ואלה שלא זכו לעלות ירושלימה, בקשו מאת חבריהם העולים לזרוק בעדם אבן במקום שהוא לפי כבודם.

עוד מזמן קדום נהגו לחצוב פה מערות קברים. כנראה, משום הסלע הרך הנמצא בחלקים שונים של הנחל ובגלל זה נחשב הנחל למקום טומאה.

קברות היהודים העתיקים נחלקים לארבעה סוגים:

א) ה כ ו כ י ם. — תאים מרובעים—1,8 מ. הארך בערך, 0,45 מ. הרחב והגבה, חצובים בסלע לארכם, שבהם הושם המת באופן מאוזן, כשראשו פנימה (בקברות אחדים נמצאו אבנים מתחת למראשותיו); ב) א צ ט ב א ו ת בקירות המערה, 0,60 מ. מעל לקרקע המערה, לרוב חצובים בסלע לרחבן ומעליהן כעין כפה. על האצטבאות הניחו את המת; ג) ב ו ר ו ת חצובים בסלע כקברים דהאידנא, שנסגרו בלוח אבן; ד) ש ק ת ו ת חצובות בקיר הסלע בארך גוף אדם, 0,75 מ. בערך מעל לקרקע, 0,45 מ. רחבם. סוג זה הוא בעצם צרוף סוג ב׳ וג׳.
ובמערות יש להבדיל:

א) מערה פשוטה עם בור קבר בקרקעה; ב) מערה יחידה המכילה בתוכה קברות אחדים, קברי-משפחה (אצטבאות וכוכים); ג) מערה בעלת תאים אחדים, שלפעמים תכיל גם מסדרון, ובפתח המערה פתוחי פירות ופרחים שונים. נמצאים גם עמודים המראים על השפעה יונית, או פירמידות תחת השפעת מצרים.

אחרי שכלה הגוף היו אוספים את העצמות לתוך ארונות-אבן קטנים—לפנות מקום לבני המשפחה האחרים. ארונות כאלה נמצאים הרבה—ועליהם חקוקים שמות המתים. בכלל לא הרבו העברים לרשם את שמות המתים על הקברים.

בהתחלת הנחל נמצאת מערת קברים עתיקה, הידועה בשם „ק ב ר י ה ס נ ה ד ר י ן" (בערבית „קובר אל-קודאת"—קברי השופטים).

המבוא החצוב בסלע מוביל לאכסדרה חיצונית שארכה 4,10 מ. ורחבה 2,70 מטרים. מעל המשקף פתוחי ציצים ועלים. הכניסה למערה דרך פתח נמוך, שהיה נסגר מבפנים. החדר הראשון מרובע 6×6 מ. וגבהו 2,45 מ. בעברו השמאלי נמצאים שבעה כוכים, כל אחד 1,10 מ. ארכו. מעליהם שלש אצטבאות מקורות. מעל כל אצטבה שני כוכים. מספר כל הקברים שבחדר הזה 13. מלבדם נמצאים עוד שני כוכים קטנים. מהחדר

הזה נכנסים לשני חדרים אחרים, האחד לצד מזרח והשני—לצד דרום. בחדר המזרחי שלשה כוכים בכל אחד משלש רוחותיו ועליהם, בגובה מטר אחד מעל הקרקע, עוד ארבעה כוכים בכל צד. בס״ה נמצאים בחדר זה 21 כוך. גם בחדר הדרומי שלשה כוכים בכל אחד משלש רוחותיו, ובכל צד אצטבה אחת.

קברי הסנהדרין.

בחדר הראשון יש גם מבוא לצד צפוני-מזרחי של המערה. גם שם נמצאים שלשה כוכים. ממנו יורדים במדרגה אחת למערה אחרת, החצובה בצד המזרחי ובה שלשה עשר כוכים. חדר כזה נמצא גם בצד דרומי-מערבי, הסתום באבנים ואי אפשר להכנס לתוכו. בס״ה מונים במערה זו שבעים ואחד קבר, כמספר חברי סנהדריה גדולה.

כבר בסוף האלף החמישי נזכרת המסורה, כי מערה זו היא מקום קברי סנהדרין. ר׳ יחיאל מפריז (ד׳ תתקע״א) הוא הראשון המזכיר מערה שבה „קברות חכמים הרבה, בנין נאה מאד, מערה בתוך מערה“. הרע״ב מברטנורא (ה׳ רמ״ח) מזכירה בשם „מערת שבעים הזקנים, הרחוקה מירושלם כאלפים אמה ומפארה ביותר“. בספר „אגרת משנת תליו“ מסופר ע״ד „מערה אחת גדולה מאד ושם קבורים שבעים הסנהדרים בכוכים של שיש, מחולקים ויפים מאד ולכל המערות דלתות מפותחות של אבני שיש“.

מסביב למקום הזה נמצאות עוד מערות עתיקות, קברי יחידים ומשפחות. מענינת היא מערת הקברים הנמצאת כחמשה רגעים צפונית-מזרחית לקברי הסנהדרין, וגם גת עתיקה ועל ידה ברכה קטנה שנשתמרו היטב.

הנחל נמשך מזרחה. הדרך מלאה שברי אבנים מהמחצבים המרובים שנמצאו פה. הבתים הגדולים שלצד ימין הם שכונת יהודי בוכרה „רחבות“.

הנחל הולך וצר, עובר על פני שכונת היהודים הפרסים „נחלת שמעון".

על יד שכונה זו נמצאת ברכה עתיקה, שאליה היו נקוים מי הגשמים שנגרו ממורדי הגבעות הקרובות ומהנחל. ממנה היו חמים הולכים, כנראה, דרך צנורות לברכות שבצפון העיר. ברכה זו ארכה 60, רחבה 55 ועמקה עד 5 מ. היא מלאה עכשיו עפר וכתליה אינם נכרים, ומים נמצאים בה רק בימי החרף.

הנחל נפסק ע"י הגשר, שעליו עוברת הדרך להר הזיתים ולשכם. מעבר לגשר נמצא קבר שמעון הצדיק. הקבר גדור וסגור בדלת ברזל. בצד דרום נמצאות מדרגות אחדות, שבהן יורדים אל הקבר. סורג ברזל מחלק את המערה לשנים. בקיר המזרחי חלון ובצפוני בור. בכפת המערה תלויות מנורות אחדות. בחלק הדרומי-מערבי — קברו של שמעון הצדיק ושנים מתלמידיו.

מי הוא שמעון הצדיק הזה ואם זהו המתיחס לאחד מ„שירי כנסת הגדולה" — לא ידוע. ראשונה נזכר הקבר בשנת רמ"א. הרע"ב מברטנורא אינו מזכירו, אעפ"י שיתאר את הקברים בסביבות ירושלם. נתקנאו כנראה תושבי ירושלם בתושבי צפת החוגגים ביום זה „הילולא דרשב"י", וסדרו להם חגיגה לעצמם.

בל"ג בעמר ובאסרו חג של שבועות מתאספים לכאן יהודי ירושלם, בני העדות השונות, מגלחים את שערות בניהם, מדליקים נרות על קבר הצדיק ומבלים את היום בחגיגות. בזמן האחרון התחיל הדור הצעיר לסדר בימים הנ"ל במקום זה חגיגות עממיות.

מצפון לקבר שמעון הצדיק נמצאת מערת קברים, הנקראת בפי העם „מערת סנהדריה קטנה". בפרוזדור שני פתחים: אחד מול הכניסה והשני לצד שמאל. מימין לכניסה מקוה מים. בחדרים השונים אצטבאות ומתחתן כוכים. בתקופות שונות יחסו את הקברים האלה לחגי ומלאכי ובני הנביאים.

מעל לקברים — השכונה היהודית שע"ש שמעון הצדיק.

בצלעי ההרים שמסביב לעמק נמצאות מערות רבות, ביניהן מערה אחת גדולה, שלפי אגדה עממית התפלל בה הרמב"ן.

הנחל מתעסק ויורד מזרחה. לצדי העמק שכונות שונות של ערבים.

במקום שהנחל פונה בזוית ישרה לדרום נראה מצד שמאל הר הצופים, שעליו מתרומם המקום המיועד לאוניברסיטה העברית (עמוד 158).

מכאן מתחיל חלק העמק הנקרא קִדרוֹן (בערבית — וַדִי מרים). בצלע ההר לצד ימין נמצאים בתי המטבחים החדשים. הכביש העובר על פניהם מוביל לשערי העיר, שער הורדוס, שער שכם וכו׳; לצד שמאל נראים מחצבים. ולצד ימין עולה דרך לשער האריות.

הדרך למטה מובילה עד גשר-הקדרון העליון, שעליו עוברת דרך יריחו.

על יד הגשר מצד שמאל נמצאת „כנסית מרים", שבה קבורה, לפי מסרת נוצרית, מרים אמו של ישו. כבר במאה החמשית למספרם נזכר בית תפלה הבנוי על קברה. הבנין הנוכחי נבנה במאה ה XII, ע"י בתו של „מלך ירושלים" בַלדואין.

מצד השני לגשר, על יד השביל המוביל להר הזיתים, נמצא גן מוקף חומה גבוהה, המכיל בתוכו עצי זית עתיקים המיוחסים לתקופתו של ישו. הנוצרים קוראים למקום זה „גת שמנים", הנזכרת בברית החדשה. הזיתים עתיקים, אבל אינם מגיעים לשנות אלפים. המקום מתאים בערך למסופר.

מעל לגת שמנים זו, השיכת לקתולים, נמצאת במעלה ההר עוד גת שמנים השיכת לרוסים ובה בית תפלה בעל כפות מזהבות, בנוי בסגנון הרוסים.

במקום זה העמק פורה מאד. היונים רכשו להם את המקום הזה ויהפכוהו לגן נאה. הם הדריגו את מורדי הר הבית עד לַקברים ונטעו עליו עצי פרי שונים; גם סדרו תעלה למי הנחל, הזורמים בחזק בימי החרף.

מצד ימין לדרך יריחו יורדים, על פני בתי הקברות של היהודים, אל ערש נחל קדרון. ההר זרוע קברים. בכל מקום מושלכות אבני מצבות עתיקות, שרבות מהן נעתקו ממקומן וכתבתן נטשטשה.

בתי הקברות של היהודים מחולקים לפי העדות והכוללים. עוד מלפני מאות בשנים התחילו היהודים קוברים את מתיהם במורדות הללו (עמוד 137). בין הקברים של מאות השנים האחרונות יש לציין את קברו של ר׳ עובדיה מברטנורא.

על יד גשר-הקדרון התחתון נמצאת המצבה העתיקה, הנקראת בפי העם בשם „יד אבשלום" (הערבים יקראו לה „כבע פרעה", על

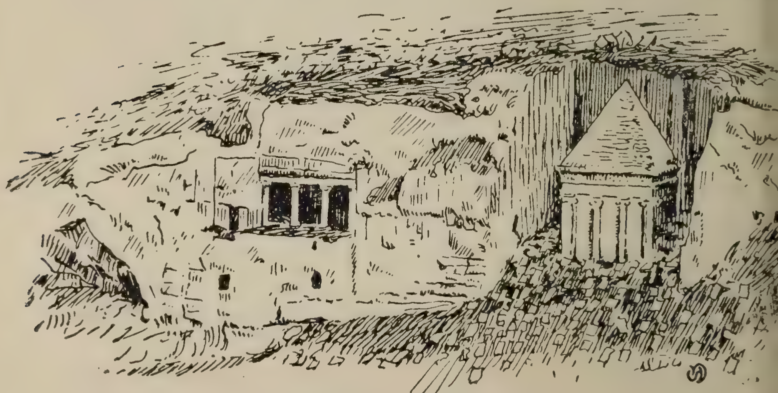
ם תבניתה). גובה המצבה 14.6 מ. מעל לשֶפך העפר שלרגלה. ביסודה—מִגְרה
גובה בסלע, שצלעותיה 6 מ. וגבהה 6.5 מ.
חלק העליון ב נ ו י כמגדל ההולך ומתחדד, ובקצהו
ניץ נצן המתפתח מתוך הסלע. לארבע רוחות
מצבה ובאמצעה, חצובים עמודים ומעליהם כרכב.

„יד אבשלום“

רֶ י נ ן וחוקרים אחרים מיחסים את המצבה הזאת
ן גם את שתי המצבות שעל ידה לתקופת החשמונאים
אחרונים. ואמנם סגנון הפתוחים והעמודים מראה על
שפעה יונית רומאית, אבל אפשר שמערת הקברים
סתומה היא מזמן קדום יותר ורק הקשוטים הם מתקופה
אוחרת. תירי הנוצרים מזכירים את המצבה הזאת כבר
מאה ה IV למספרם. השם „יד אבשלום“ (ע״ש הפסוק
ויצב לו אבשלום יד בעמק המלך“ שמואל ב׳—י״ח)
תן לה בזמן מאוחר יותר. היהודים היו נוהגים בשביל זה לזרוק אבן בעברם על פני
בר הבן שמרד באביו.

ממזרח ל„יד אבשלום“ נמצאה מערה גדולה המכוסה כעת עפר, הנקראת
ב ר י ה ו ש פ ט. באולם המערה הזאת נכרים שרידי מלט על הקירות וגם ציורים יפים.
מה שמשה מערה זו—לא ידוע.

המצבה שאצל יד אבשלום, הנקראת „ב י ת ה ח פ ש י ת“, גם היא חצובה
סלע ובנויה בסגנון יוני-רומאי.

„קבר זכריהו“ ו„בית החפשית“.

אל המערה נכנסים דרך שער בית הקברות מצפון. פרוזדור המערה פתוח אל העמק בפתח רחב של 5 מטרים. שני עמודים נושאים עליהם את המשקוף ושני עמודים מחוברים לקירות משני צדי הפרוזדור. מעליהם כרכב בסגנון דורי, ועליו כתבת עברית (כתב מרובע), המעידה שהיא

זה קבר והנפש דל אלעזר חניה יועזר יהודה שמעון יוחנן
בני יוסף בן עזר ואלעזר בני חניה
מבני חזיר.

שיכת למשפחת הכהנים לבית חֵזיר (דבה"י א' כ"ד). מהפרוזדור נכנסים אל אולם, שבו שלשה פתחים לתאים, שנמצאים בהם כוכים ואצטבאות לארונות מתים.

בפי ההמון נקראת המערה הזאת „בית החפשית", שבו ישב המלך עוזיה אחרי שנוגע בצרעת. הנוצרים קוראים אותה „מערת יעקב הקדוש".

מהפרוזדור של „בית החפשית" אפשר לעבור דרך פתח צר למצבה השלישית הנקראת „ק ב ר ז כ ר י ה ו ה נ ב י א".

המצבה חצובה בסלע בצורת מנסרה, שעליה מתרוממת פירמידה. גבהה 9 מטרים. מצד דרום נמצאים שְקָעים, כנראה, לכלי הסתתים. בין עמודי הפנה המרובעים נמצאים עמודים קטנים, הנושאים עליהם צֶפֶת יונית, וגם הם מראים על תקופה מאוחרת. פתח המבוא למצבה לא נמצא.

לפי האגדה נמצא פה מקום קברו של הנביא זכריה בן יהוידע, שנהרג במצות המלך יואש (מלכים ב', י"ד).

כל החלקה שמסביב למצבה מלאה קברים מזמנים שונים.

במורד הנחל מצד מערב, לא רחוק מגשר-הקדרון התחתון, המוביל למעלה אל העפל, נמצא גל אבנים, שהוא, לפי המסורה העממית, קברו של ר' קלונימוס.

אגדה עממית מספרת, כי למען הציל את יהודי ירושלים מעלילת שוא אשר העלילו עליהם הערבים, בדבר הריגת ילד נכרי, חלל ר' קלונימוס את השבת. לפני מותו צוה, שלא יֵעָשה לו כל כבוד בהלויתו ושיקברוהו בעבר השני של הנחל

ובמשך מאה שנה משנת מותו יזרק כל איש יהודי אבן על קברו, למען יכופר לו בבזיון הזה חטא חלול שבת.

מי הוא ר' קלונימוס זה ומתי חי — לא ידוע.

הנחל מֻדרים ומתעמק, וקרקע הסלע נראה. לצד ימין מתרומם העופל, שהוא המשך הר הבית ומכוסה שפך עפר מרובה, ומצד שמאל יתרומם על ההר כפר השלח. בתי הכפר נראים כדבוקים בסלעי ההר. מערות-קברים רבות נהפכו ע"י הפלחים למעונות לאנשים, לרפתים ולארוות. פתחי המערות נראים עד היום בכל ההר.

חלק מכפר השלח.

תושבי הכפר מתפרנסים בעקר מגנות הירק שבנחל („גנות המלך") וידועים בתור אנשים קשים, שגזלו חלקות גדולות מבתי הקברות של היהודים וממצבותיהם. אחד הקברים הגזולים שנמצא ברשותם היא גם מערת קברו של הרע"ב מברטנורא.

במבוא הכפר נמצאת מצבה חצובה בסלע הנקראת בפי הערבים „קבר בת פרעה". מעל לפתח המצבה נכרים שרידי כתבת עברית עתיקה. לפי דעת החוקרים היא המצבה היותר עתיקה שבנחל. מוצאה, כנראה, מתקופה שלפני חרבן בית ראשון. בסגנון בנינה נכרת השפעה מצרית.

לאחד הסלעים הזקופים שבהתחלת הכפר קוראים חוקרים אחדים „אבן הזוחלת", כי שמו בערבית זַחוּלֶה, מזכיר את המלה זוחלת ולפי זה צריך לחפש את עין רוגל בקרוב מקום (מלכים א' א').

ההר שמעל לכפר נקרא „הר המשחית", אחד משלוחות הר הזיתים, ההר שלפי המסרת בנה עליו שלמה המלך במות ומזבחות לאלילי נשיו (מלכים ב'—כ"ג, י"ג). הבית הגדול שעל פסגתו הוא מנזר לכנופית

הבנדיקטים. מגגו מראה יפה: הנחל שבמזרח הוא ודי קַטוּן, במערב ובדרום נראה נחל קדרון.

מעבר השני של הנחל, מול הקצה הצפוני של הכפר, נמצא המעין היחידי הקרוב לירושלים, הנקרא בערבית „עין המעלות" או „עין מרים", הוא הגיחון, שאצלו המליכו את שלמה המלך. (עכשיו קוראים לו היהודים טבילת ישמעאל כה"ג, ומאמינים הם, כי במים יש סגולה לרפא כל מחלה. לשתיה אין המים עֲרֵבים).

שש עשרה מעלות מובילות לפרוזדור המערה המקורה של הגיחון ומשם יורדות 14 מדרגות חצובות בסלע אל פני המים. מקוה המים—3,5 מ' ארכו, 1,60 מ' רחבו. קרקע המעין מלא חצץ. המים נובעים מתחת למעלה התחתונה בהפסקות קבועות—בימי הגשמים 3—5 פעמים ביום, בימות הקיץ—פַּעֲמַים ובסתיו רק פעם ביום. המים נוזלים דרך תעלה (נִקְבָּה) חצובה בהר אל ברכת השלח, ומשם ל„גנות המלך".

נביעת המים בהפסקות מתבארת ע"י כך, שכנראה נִקְוִים המים תחלת במחילה טבעית שבפנים ההר, הקשורה עם פי המעון בצנור עשוי בצורת דיופי. כאשר ימלא האגן מים עד השוק העליונה של הצנור יִשָּׁפכו כל המים הנקוים בבת אחת. על אודות המעין הזה מספר התלמוד: „שילוח היה מקלח מים בכאיסר, צוה המלך והרחיבוהו כדי שיתרבו מימיו, ונתמעט; וחזרו ומעטוהו, והיה מקלח מים".

מימים קדומים השתדלו להפיק ממעין זה את התועלת האפשרית לעיר. המעין נמצא מחוץ לחומות העיר, וכדי להפריע בשעת מצור בעד האויב להשתמש במי המעין, נחצבה נִקְבָּה מתחת לאדמה, שדרכה עברו המים מן הגיחון אל ברכת השלח, שהיתה בעיר פנימה, ואת המעין הסתירו מעין אדם. עשית התעלה מיחסים לתקופתו של חזקיהו, שעליו מסופר במלכים ב'—כ': „אשר עשה את הברכה ואת התעלה ויבא המים העירה". ובדה"י ב', ל"ב נאמר: „וחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון ויישרם למטה מערבה לעיר דוד". גם בן סירא מספר (פרק מ"ח): „חזקיה החזיק חומות הקריה ויכלכל אותה במים, בָּקַע בַּצוּר תְּעָלָה ויבא מימיו העירה".

הנִקְבָּה עשויה באפן פרימיטיבי. כנראה חסרו להם אמצעי כִּוּון
[ק]ו ישר בתוך הסלע, וזה הכריחם לשנות פעמים אחדות את מהלכה.
[ה]חוקר גוּשֶׁה משער, כי ההיקף הגדול של הנִקְבָּה נעשה בכונה, כדי
[ל]הקיף את מקום קברות מלכי בית דוד, שנמצאו, כנראה, במקום הזה.
[ה]נקבה—533 מ. ארכה (במקום 335 מ. שבקו ישר). רחבה כרוחב
[א]יש וגבהה אינו שוה בכל המקומות. יש מקומות, שאפשר לעבור בהם
[ב]קומה זקופה, ויש—שעל העובר לזחול על ידיו ועל רגליו. (מענין מאד
[ל]עבור דרך הנקבה, אבל מפני שהמים נחים פתאום [גיחון!] יש לעשות
[ז]את בסוף ימי הסתו).

החוקר וָרֶן מצא בתקרת הנקבה מבוא, ההולך ומשתרע למערב
[ה]הר ובסופו חדר מקורה ברחב של 12 מטר. בו נמצאו כדי חרס, מנורות
[ז]כוכית, פחמים ואפר. משערים, כי במקום הזה נתחבאו יהודים בימי
[מ]לחמת הרומאים. בשנת תרנ"א מצא הארדיכל שיק תעלה שניה מגולה,
[ה]הולכת מהגיחון אל ברכת השלח התחתונה. כפי שהוא משער קָדמה
[ת]עלה זו לנקבה. ואפשר שאליה כִּוֵּן הנביא במשלו: „מֵי הַשִּׁלֹחַ הַהֹלְכִים
[ל]אַט".

על יד מוצא הנקבה הדרומי נמצאה בשנת תר"ם הכתבת העברית
[ה]יותר קדומה, הידועה בשם „כתבת השלה", חקוקה בסלע בכתב
[ע]ברי עתיק. הכתבת מספרת על-דבר ארך התעלה, קשי מלאכתה וחציבתה,
[ו]התהילה משני צדי ההר, ע"ד העובדים שנפגשו איש ברעהו „גרזן מול גרזן",
[ו]אז פרצו המים דרך התעלה אל הברכה. ואכן, באמצע הנִקְבָּה נִכָּר המקום
[ש]בו נפגשו החוצבים.

כתֹבת יקרת-ערך זו, המכילה שש שורות, נמצאת כעת בבית הנכאת
[ה]עתיקות בקושטא. מלים אחדות חסרות בה ואותיות רבות מטושטשות.

דרומה לגיחון, במוצא הנקבה, נמצאת ברכת השלח. הברכה
[ה]יתה לפנים בתוך חומת העיר ועל ידה נמצא „שער העין". ארכה
1[?] מטר ורחבה 5,8 מ. החפירות שנעשו במקום זה גלו בית מרחץ עתיק
[ו]שרידי כנסיה נוצרית (השרידים נראים עד היום). המרחץ הוא, כנראה,
[ע]וד מימי הורדוס והכנסיה נזכרת ראשונה בסוף המאה הששית לסה"נ.

כתבת „השלח"

כהבת השלח מנֻקדת.

הַנְּקְבָה · וְזֶה · הָיָה · דְּבַר · הַנְּקְבָה · בְּעוֹד . . . .
הַגַּרְזֶן · אִישׁ · אֶל · רֵעוֹ · וּבְעֹד · שָׁלֹשׁ · אַמֹּת · לְהכ . . . ע · קֹל · אִשׁ · קָ
רָא · אֶל · רֵעוֹ · כִּי · הָיְתָ · זדה · (?) בַּצֻּר · מִימִן ··· אֶלֵ · וּבְיוֹם · הַ
נְּקְבָה · הִכּוּ · הַחֹצְבִם · אִישׁ · לִקְרַאת · רֵעוֹ · גַּרְזֶן · עַל · גַּרְזֶן · וַיֵּלְכוּ
הַמַּיִם · מִן · הַמּוֹצָא · אֶל · הַבְּרֵכָה · כְּמָאתַיִם · וְאֶלֶף · אַמָּה · וּמְ(אַ)
ת · אַמָּה · הָיָה · גֹּבַהּ · הַצֻּר · עַל · רֹאשׁ · הַחֹצְב(ם)

החפירות גלו גם מרצפת רחוב, מדרגות חצובות בהר („מעלות עיר דוד במעלה לחומה״(?) — נחמיה י״ב) ושרידי החומה העתיקה. בזמן האחרון בנו המושלמים מסגד ליד הברכה.

דרומית-מזרחית לברכה הזאת נמצאת הברכה התחתונה של השלח (בערבית — ברכת-אל חמרא). כנראה, „ברכת המלך״. היא שיכת כעת ליונים שמלאוה עפר ויהפכוה לגנת ירק.

במעלה ההר, בשטח שבין הגיחון ובין ברכת השלח, נעשו בשנת תרע״ג חפירות ע״י הקפיטן ויל בהוצאות הברון רוטשילד. החפירות הוכיחו את אמתות ההשערה של החוקרים, כי על ההר הזה נמצאה עיר היבוסי, היא ציון, היא עיר דוד. השטח כלו היה מוקף חומה ובראשה עמדה מצודה. ע״י החפירות נגלו שרידי החומות העתיקות של עיר היבוסי, תעלת מים עתיקה, חרבות בנין גדול מזמן מאחר יותר שבו אולמים רבים. באחד החדרים שבבנין נמצאה אבן ועליה כתבת יונית: „תודוסיוס בנה את בית הכנסת הזה לעברים, לקרא בו את התורה ולפרש את חוקיה, וסמוך לה בנה בית מרחץ לטובת העולים-הזרים בכסף אבותיו ובכסף סימונידס״. אפשר שתודוסיוס זה הוא תודוס איש רומי, הנזכר בתלמוד, שהיה תומך בחכמי ישראל וחי בתקופה שבין חרבן בית שני וחרבן ביתר. נמצאו פה גם מערות אחדות מלאות עצמות ושלדי אדם במספר גדול מאד.

בין שברי החרס שנמצאו בעפר היתה ידית של כד ועליה חקוקה צפור וכתבת עברית עתיקה: „למלך חברון״.

החפירות נפסקו לרגלי המלחמה, ולפי תוצאות החפירות שנעשו יש לקוות לתגליות חשובות.

דרומה לבְּרֵכָה עומד עץ תות עתיק, הנסמך ע״י גלי אבנים. המסורת הנוצרית רואה בו את העץ שעליו תספר האגדה העברית בדבר מותו של ישעיהו הנביא:

המלך מנשה רצה להרג את ישעיהו על תוכחותיו ומוסרו. נמלט הנביא וברח ליער. אמר „שֵׁם״ ונבלע בארז, והיו ציציות טליתו נראות בחוץ. באו ואמרו למנשה. הביא חרשים ונסרו את הארז והיה הדם שותת. כשהגיע המַשּׂור לפיו של ישעיהו יצאה נשמתו, משום שהטא בפיו ואמר: „בתוך עַם טְמֵא שְׂפָתַיִם אָנֹכִי יוֹשֵׁב״.

הנחל מתרחב ונמשך דרומה עד התחברו עם גיא בן הנם, 106
מטרים מתחת לפני הר הבית.

ערש הנחל במקום זה פורה מאד, וירקות נדלים כאן כמעט במש
כל השנה. המקום כלו משקה ע"י מי השלח וע"י צנורות השופכין ש
העיר. כנראה, „שגנות המלך" נמצאו כאן.

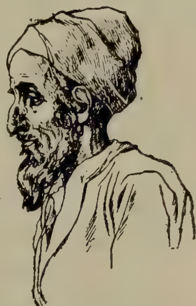
במקום חבור העמקים, על יד חרבת מסגד ישן, נמצאת הבא
הנקראת בפי הערביים „ביר איובּ" — הוא ע י ן ר ו ג ל, הנזכר ביהוש
ט"ו, בתור גבול בין יהודה ובנימין.

התרגום הארמי של עין רוגל הוא „עין קצרא" — עין כובס (לפי שה
משפשפים את הבגדים ברגלים בשעת כביסה), ולפיכך יש לראות במקום הזה א
„מסלת שדה כובס" (מלכים ב' י"ח, ישעיה ז').

עמק הבאר ל"ח מטר ומימיה כמעט שאינם פוסקים במשך כ
השנה. היא בנויה מבפנים אבנים ושוחה בטיט. אליה יִקָּוו בימי החר
מי הגשמים היורדים מההרים ומשני העמקים. בשנה נשומה יעברו המי
על נדות הבאר וישטפו במשך שבוע-שבועים בזרם חזק לנַדי נַר עד י
המלח. תושבי ירושלם היו נוהגים לצאת לראות בשעת עלית המים בבאו
והממשלה היתה שולחת הנה לכבוד המארע הזה את התזמרת הצבאי
לנגן, כי הדבר שמש לאות, שהשנה לא יחסרו המים בעיר. המנהג הז
נזכר כבר ב„מכתב מסע" משנת ת"ב.

במאה החמש-עשרה לסה"נ קראו הנוצרי
לבאר זו „בארו של נחמיה" ע"ש אש התמיד
שנטמנה פה ביום חרבן בית המקדש ונמצאה ע
ידו.

האגדה ע"ד האש הקדושה נמצאת בס
חשמונאים ב-ב"ג: כאשר הגלו היהודים מארצם, צו
ירמיהו לגולים לקחת בסתר את האש מעל המזב
ולטמנה ולא ידע איש מקומה. וכאשר שלח המ
את נחמיה ירושלימה, לקח אתו מבני הכהנים א
טמנו את האש לבקשה וימצאו במקומה מים קפואים

יהודי מתימן.

וכאשר זרקו מן המים על הקרבן, והנה אש אלהים התלקחה בקרבּן.

בשפולי „הר המשחית“, מול עין רוגל, נמצאת שכונת השלח ליהודי תימן. הבתים נִכָּרים בבנינם מיתר בתי הכפר.

ב. גיא־בן־הנם.

גֵי הנם — גֵיא בן-הנֹם — נזכר בתור גבול בין יהודה ובנימין, על יד „כתף היבוסי מנגד, היא ירושלם“. הערבים קוראים לו וָדִי א-רַבַּבָּה. בתקופות שונות קראו לו גם הערבים גֵי הנם.

מוצא הגיא ממערב לעיר על יד ברכת ממילא, לדרום דרך יפו. משם יפנה מזרחית-דרומית עד מול שער יפו שמשם ירד דרומה בשורה מקבילה לחומה המערבית ויסוב את הר „ציון“. משם יתעקם וירד מזרחה עד התחברו עם נחל קדרון על יד עין רוגל.

ברכת ממילא חצובה ובנויה בסלע. ארכה 89 מ., רחבה 59 מ. ועמקה 6 מטר ותוכל להכיל בתוכה שלשים ושנים מליון ליטר מים. בדרומית-מערבית נמצאות מדרגות לרדת לפני המים ובצד המזרחי תְּעָלָה אשר

ברכת ממילא והסביבה.

דרכה יבואו המים ל„ברכת חזקיהו“ והמצודה (עמוד 25). מי הברכה יָקוו מהסביבה, ובשנה נשומה תמָּלא מים על כל גדותיה.

מקום הברכה אינו מסוגל ביותר למקוה מים באשר הוא נמצא קרוב מאד לקו פרשת המים, אבל לרגלי גבה המקום השתמשו בברכה להמציא על ידה מים

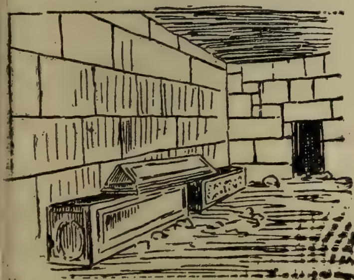
לַבְּרֵכוֹת אשר בעיר. השם מַמִּילַא אינו מחוור. רגילים לסמנה בשם „בְּרֵכָה העליונה“ (ישעיהו ז׳).

מברכת ממילא עובר הגיא על פני שער יפו. שתי סוללות עפר מפסיקות את הגיא באמצע ומשמשות למעבר מֵעֵבֶר האחד לשני. משם פונה הגיא דרומה ועובר על פני חלק העיר החדשה, „משכנות“ ו„ימין משה“ והולך ומתעמק יותר ויותר עד „ברכת שולטן“.

ב ר כ ת ש ו ל ט ן (ע״ש סולימן המפואר, שתִקנה אחרי כבשו את ירושלם) נמצאת על יד הגשר שעליו עוברת הדרך לתחנת הרכבת, לבית לחם ולחברון. ארך הבריכה 169 מ., רחבה 67 מ. ועמקה 10.90 מטר ותוכל להכיל בתוכה 68 מיליון ליטרים מים בערך. הבריכה נעשתה ע״י זה שסָכרו את העמק בחומות משני הצדדים והוציאו את העפר המכסה את הסלע. בחלקה הצפוני היא מלאה עכשיו עפר ובה גנות ירק. ביום ששי בשבוע נמצא פה שוק של בהמות.

החלק הזה של הגיא, הנמצא לפני הפניה למזרח והסגור בין ההרים, שִׁמֵּשׁ, כנראה, עוד מזמן קדום למקוה מים. יש מהחוקרים החושבים אותו ל„ברכה התחתונה“ לעומת „ברכת ממילא“ הנמצאת בראשית הגיא, שהיא „הברכה העליונה“. ויש משערים, כי זהו „ע י ן ה ת נ י ן“ הנזכר בספר נחמיה ב׳.

על ההר מלמעלה, מאחורי בתי ימין משה, נמצאת מערת קברים חצובה בתוך גוש-סלע מרובע. עוד לפני שנים אחדות נמצאו סביב המקום הזה שרידי עמודים וכתרות, המראים על בנינים יפים, שעמדו במקום הזה. מצד מזרח ישנן מדרגות המובילות למערה שהיתה נסגרת בגולל (אבן גולל נמצאת רק ב„קברי המלכים“, עמוד 154). באחד התאים נמצאים שני ארונות אבן של מתים; האחד מהם מצטין ביפיו ובעבודו האמנותי.

קבר בית הורדוס.

משערים כי במקום הזה עמדה מצבת הזכרון, שהעמיד הורדוס, והארון היפה — אפשר שהוא ארונו של מרים אשתו, שנהרגה על ידו.

צנור המים הנמצא על הגשר מוביל מים מ„ברכות שלמה" למקום המקדש.

השכונה שנמצאת בגיא, אחרי הגשר, היא „שכונת שמוע", בתי פח דלים ליהודי תימן.

הגיא הולך ומתעמק ומיצר. אדמתו פוריה מאד. מקומות אחדים נשועים עצי זית בין שדות תבואה. מצד דרום מתרוממים קירות סלעים ובנקיקיהם יציצו בחרף ובאביב פרחים לסכביר, המוצאים להם פה רטיבות וחום דים. הדרך בגיא מלאה אבנים, וההליכה קשה בה.

מורדות ההר הדרומי מלאים מערות קברים שעל פתחיהן ותקרותיהן פתוחים שונים. המערות האלה שמשו כנראה לקברי משפחות שלמות.

לפני עשרות שנים אחדות אפשר היה לקרא על מערה אחת את המלים: „שנת... ביום ממשלת אדונינו המלך... ש..."

בזמנים שונים השתמשו נזירים בודדים במערות בתור דירות. כעת משמשות הן דירי צאן לפלחים.

הגדולה במערות היא הנקראת אצל הנוצרים „מ ע ר ת ה ש ל י ח י ם" הנמצאת במנזר היוני במורד ההר „אבו תור" ואצל הנוצרים — „הר העצה הרעה". במנזר נמצאים קברים רבים ומערות, הדומים בבנינם ל„קברי המלכים".

מחומת המנזר מראה יפה על מקום חבורם של גיא בן-הנם ונחל קדרון.

על יד המנזר נמצאת חורבה גדולה ישנה, מקורה ופתוחה משני צדיה. היא שמשה כנראה בימי הבינים לקבורות נוצרים. מתחת לעפר נמצאים הרבה שלדי אדם בגובה של שני מטרים בערך. הנוצרים מוצאים בקברות הללו את „חקלא דמא" הנזכר בברית החדשה.

במאה הי"ג למספרם היו הנוצרים מעבירים באניות את עפר המקום הזה לאירופה כדי לכסות בו את בתי הקברות שלהם. הערבים קוראים למקום הזה „פרדס".

ביחוד מענינות הן המערות הנמצאות בחלקה השיכת ליונים, לדרו
עין רוגל—בהן פתוחים נאים שנשתמרו היטב.

קרוב למקום התחבר הגיא עם הנחל הוא המקום שנקרא תֹּפֶת
ששם לפי דברי ירמיהו „בָּנוּ בָמוֹת הַתֹּפֶת בְּגֵיא בֶן הִנֹּם" ומזה, כנראה, ב
השם הערבי ודי נַר לכל העמק, שפירושו: גיא האש, גיא התפת.

יקינטון.

ח. הר הצופים והר הזיתים.

קברי המלכים (כלבא שבוע) — הר הצופים — בית הקברות של החילים הבריטים — מקום האוניברסיטה — הר הזיתים — ארמון הנציב — המנזרים — הכפר — קבר חולדה — קברי הנביאים.

הדרך היוצאת מלפני שער שכם לצפון מובילה להר הצופים ולהר הזיתים.

מאחורי הבנין הגדול של הגרמנים (עמוד 124) לצד ימין בממשא, בחצר הראשונה, נמצא הקבר, שהאנגלי נורדון חושב אותו לקבר ישו, ולגבעה הנמצאת מעל לקבר (עמוד 124) הוא קורא גלגלתא.

הבנינים הגדולים שאחורי זה, הגדורים בחומה משוננת הם מנזר של כנופית הדומיניקנים. בחצר נמצאת מערת קברים. המנזר נבנה על יסודות כנסיה עתיקה ע"ש שטיפן. בחפירת יסודותיו נמצאו שרידי משכית ועמודים.

בבנין הזה ישנה ספריה חשובה וגם בי"ס לחקירת הארץ ועתיקותיה. המורים הם כמרים מלומדים.

השביל שלצד שמאל מוביל אל „קברי הסנהדרין" (עמוד 138).

אחרי הכנסיה האנגלית שבקצה הרחוב, בממשא שלצד ימין, נכנסים דרך שער קטן לקברי המלכים.

עשרים וארבע מדרגות ברחב 8 מטר, חצובות בסלע, מובילות אל פתח החצר הרחבה. במדרגה העשירית והעשרים חצובים

הכניסה לקברי המלכים.

מַתָּבים, הנמשכים על פני הקיר הדרומי, שדרכם ילכו המים הנקוים בחצו העליונה ועל המדרגות, אל תוך שני הבורות שלמטה, שפתחם מן הצד.

הבור שמצד ימין—קטן, והבור שמשמאל הכניסה הוא גדול ושנ פתחים לו, תקרתו נשענת על אומנת החצובה מתוך הסלע. בשני הבורו נמצאות מדרגות עד פני המים.

פתח החצר הצוב בקיר הסלע, שעביו 2,75 מטרים. בשלש מדרגות יורדים אל החצר הרחבה החצובה בסלע. ארך החצר 26,5 מ. רחבה—24,5 מ. וגובה קירותיה 8 מטרים. הכניסה לקברים—במערב החצר.

לפני הפרוזדור החיצוני (ל) מצד ימין נמצאת שקערורית מעוגלת, שתפקידו בלתי ידוע. משערים כי דרכה יוצאים מי הגשמים הנקוים בחצר. לפי זה יוצא, כ השקערורית מחוברת עם תעלה או עם צנור שמתחת לקרקע החצר.

ארך הפרוזדור החיצוני 12 מטר ורחבו 5,2 מטר. לפנים היו פה שנ עמודים, שהמשקוף היה נשען עליהם (כמו ב„בית החפשית‟, עמוד 141)

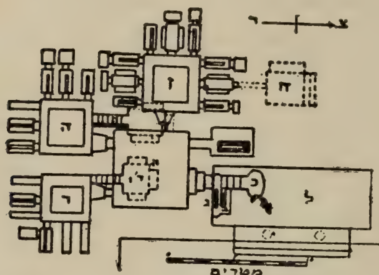

שרידי עמודים וכותרות.

מעל לכרכב נמצאים פתוחי אשכלות ענבים, תמורות, פטורי ציצים ועִגולים חלק מהם נשתמר יפה. בפרוזדור נמצאים שרידי עמודים וכותרות ושבר ארונות מתים. באמצע הפרוזדור נמצא בור ענול (כ) המלא כעת שבר אבנים ועפר. על ידו מדרגות אחדות למבוא המערה. על יד המבוא נמצאר אבן ענולה—הגולל (ג), שבה היו סוגרים את פתח המערה.

כדי לשים את האבן הכבדה על מבוא המערה חצבו נִקְבָּה קטנה מן הצד, שדרכה היה נכנס אדם לגול את האבן. ולמען לא תשוב האבן מעצמה שמו עליה מן הצד טבלא של אבן, הדופק, שמסגרתה נִכֶּרֶת עדין.

דרך פתח המבוא הצר מאד—80×70 ס״מ. נכנסים אל הפרוזדור הפנימי, הוא חדר מרובע של 6×6 מ. ובו 4 פתחים אל חדרי הכוכים, שנים לדרום, אחד למערב ואחד לצפון. החדרים היו נסגרים מבפנים בדלתות אבן חלקות.

מצד שמאל, מול הכניסה, יורדים בשתי מדרגות לחדר מרובע (ד), שגבהו כגובה הפרוזדור. עבי הקיר 3,5 מטרים. לארך שלשת צדי החדר חצובות אצטבאות ובצד מזרח ודרום נמצאים כוכים, שבהם היו מניחים את המתים. מעל לכל אצטבא נמצא משקע, שבו היו מעמידים מנורת חרס.

הכוך השלישי שבכתל השמאלי רחב יותר מהכוכים האחרים ובאמצע קרקעיתו עובר חריץ, אפשר כדי לשים בו יתד ולהכביד בזה על הוצאת הארון ממקומו. בקיר הימני של הכוך נמצא תא קטן, שתפקידו לא ידוע. מיני כוכים כאלה עם תאים נמצאים גם בחדרים האחרים של המערה.

על יד הפתח נמצא מבוא לקומה תחתונה (ד), שבה שלש אצטבאות בלי כוכים.

דרך הפתח ה י מ נ י שבפרוזדור באותו קיר נכנסים לחדר שני (ה). גם הוא רבוע. באמצעו נמצא משקע. לשני רוחותיו—שלשה, שלשה כוכים, שאחדים מהם בעלי חריץ ותאים. גם בחדר הזה על יד הפתח יש מבוא לקומה תחתונה וגם בה אצטבאות.

החדר שבצד מ ע ר ב הפרוזדור הוא היותר יפה בכל החדרים (ז). משלשת רוחותיו ישנן שלש אצטבאות. מעל כל אצטבא שני כוכים

זביניהם תא. גם פה הכוכים בעלי חריץ ובסופם תאים, ואצטבא אחת רחבה נכנכת לתוך עבי הכתל ויכולה לשמש גם לאצטבא וגם לכוך.

מהחדר הזה יש מבוא לחדר יותר נמוך (ח), שבו רק שתי אצטבאות מבלי כוכים.

מצד צפון של הפרוזדור—חדר קטן מבלי כוכים ומבלי אצטבאות.

מערת קברים זו נקראת בפי היהודים „מערת כלבא שבוע" ע״ש העשיר הנדבן, חותנו של ר׳ עקיבא. לפי יוסף הכהן ב„קדמוניות" כ׳ אין ספק, שמערה זו היא קברי משפחת המלכה הילני לבית חדיב, שעלתה עם בניה לירושלים ונתגירה. לפי דבריו נמצאו הקברים במרחק שלשה ריסים צפונה לירושלים, מה שמתאים למציאות. צאצאי הילני המלכה היו מרובים ולכן הרחיבו את המערה. גם הירונימוס ויתר הנוסעים מהזמן הראשון שאחרי החרבן מזכירים את קבר הילני המלכה ובזמנם עמד עוד מגדל, כעין פירמידה, מעל לחצר המערה. בשם „כלבא שבוע" נזכרת המערה בראשונה בשנת תט״ו במכתב הנוסע הקראי. בשנת חרכ״ג מצא החוקר הצרפתי דה-סולסי בחדר הצפוני ארון מתים שעליו פתוחים יפים, שהכיל בתוכו שלד אשה, ועל הארון כתבת סורית ועברית בכתב מרובע: „צידן מלכתה". הארון נמצא עכשיו בלובר בפריז.

את החצר קנתה משפחה יהודית ובשנת תרמ״ג מסרה אותה לממשלה הצרפתית.

קרוב למקום הזה נמצאת השכונה של האחוה האמריקאית, שחבריה הם לרוב בני אמריקה ושְׁוֵדִיָה ששאפו לחיות חיים טהורים משותפים בארץ הנביאים.

הדרך עוברת על הגשר שעל נחל קדרון (עמוד 139) ומגיעה לפרשת הדרכים: לצד שמאל מובילה הדרך לשכם והדרך העולה מזרחה—להר הצופים ולהר הזיתים.

הר הצופים היא השלוחה הצפונית-מערבית של הר הזיתים. אצל יוסף הכהן נקרא בשם סקופוס, תרגום המלה צופים; בערבית מַשַאריף. עליו רכז טיטוס את צבאו בהלחמו על ירושלים. על אחת הגבעות שאצל הדרך לשכם, בערבית רַס-אל-משאריף, נמצאים עדין שרידי בנינים של מחנה טיטוס.

האגדה מספרת על „רבן גמליאל, ר׳ אליעזר בן עזריה, ר׳ יהושע ור׳ עקיבא שעלו לירושלים, כיון שהגיעו להר הצופים וראו את העיר בחרבנה, קרעו בגדיהם". ואכן מראש הצופים נראית כל העיר.

בית הקברות הנמצא משמאל הדרך הוא בית הקברות של גבורי הצבא הבריטי שהשתתפו בכבוש הארץ. מקום מיוחד הוקצע בו לחילים היהודים.

הדרך עוברת על פני הבנינים, שרכשה לה ההסתדרות הציונית ביום כִּבּוּש ירושלים, מאת יורשי סיר יוהן גְרֵיי הִיל בשביל בניני האוניברסיטה העברית.

מקום האוניברסיטה הוא על מרומי הר הצופים ומגג הבית מראה מפליא על הסביבה.

למערבית-דרומית נראית ירושלים העתיקה וחומתה, החדשה ושכונותיה, הר הבית ו„כפת האבן" שעליו ומסגד אקצה. מתוך הבתים המתלכדים מתבלטות כפות בתי התפלה לבני הדתות השונות: הכפה השחורה שמעל לקבר הנוצרי, הכפות האדמדמות של בתי הכנסת ליהודים והמְגָרות המרובות של מסגדי המושלמים וכו׳. צפונית-מערבית לעיר העתיקה משתרעת העיר החדשה ושכונותיה המרובות. לצפון מתרוממת מצפה („הנביא שמואל") עם שרידי המסגד שנהרס בימי המלחמה, גבע, שעפת, רמה וכו׳. —

מרהיב עין ונשגב הוא המחזה לצד מזרח — לככר הירדן, המורד ספה לים המלח — 1200 מטר, והמרחק בקו ישר רק כעשרים וחמשה קילומטר. הודות לאויר השקוף של הארץ נראית כל הסביבה הרחוקה ברורה לעין. מזרחית-דרומית נשקפים פני ים המלח עטופים אדים כחלחלים. ביום בהיר אפשר לראות על הרי מואב בְּקָצה הדרומי-מזרחי את הגבעה שעליה משתרעת קיר מואב (קֶרַק). במורדות ההרים שבצדו המזרחי של ים המלח נראים שני חריצים עמוקים: הדרומי הוא ערוץ נחל אַרְנוֹן והצפוני — זֶרְקָא מַעִין. ההרים שלצפון הרי מואב הם הרי גלעד, הרי הָעֲבָרים, שמאחוריהם נמצא הר נבו. בערבת הככר מסתמנת רצועה ירוקה־כהה, היא ערש הירדן. המורדות הקרובים הם הרי בנימין, גבעות אפורות והשופות היורדות ועולות, וערוצי נחלים יפרידו ביניהן, דרומית-מזרחית

סלבינה הדרך ליריחו, נראים הכפרים אבו-דיס, בית-עניא, בית פַּגֵי, הגבעה הקטועה כעין וָלקן כבֶה של הר הפרדס, רמות בית לחם, הסנזר מר אליהו והר המשחית.

מענין להתבונן למראה הזה לפנות ערב, כאשר יוארו כל גבנוני הרי העֲבָרים באור אדמדם וכל קפוליהם השונים מתבלטים, ובבקר, בשעה שהשמש מאירה על העיר ועל ההרים אשר סביבה.

בט"ו באב תרע"ח הונח במקום הזה היסוד לבנין האוניברסיטה העברית ע"י הפרופ' ד"ר חיים ויצמן.

ביסוד הונחו, ע"י באי כח הדתות וההסתדרויות השונות, שתים עשרה אבנים מהוקצעות. בפנת היסוד הושמה מגלה כתובה על קלף, וזה תכנה:

„ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, שהחיינו וקימנו והגיענו ליום
„הזה, יום רביעי בשבת בחמשה עשר לחדש החמשי, חדש מנחם אב,
„בשנת חמשת אלפים, שש מאות שבעים ושמונה לבריאת העולם, שנת
„אלף ושמונה מאות ארבעים ותשע לחרבן בית מקדשנו השני, השנה
„העשרים ואחת לכנסיה הראשונה שאסף הד"ר בנימין זאב בן יעקב
„הרצל את הציונים, בשנה הראשונה להכרזת הממשלה הבריטית ע"י מר
„בלפור, בהשתדלותם של ראשי ההסתדרות הציונית, על אודות מתן בית
„לאומי לעם ישראל בארץ ישראל. ביום הזה הונחה אבן הפנה הזאת
„לבנין האוניברסיטה העברית הראשונה בירושלים ובאנו על החתום".

(פה באו חתימות מניחי האבנים).

מכאן עולה הדרך אל מרומי הר הזיתים.

הר הזיתים, הר הַמִּשְׁחָה, משתרע בקו מקביל להר המוריה וגבוה ממנו. אליו יצטרפו גם החלק הצפוני, הר הצופים, והדרומי — הר המשחית. הר הזיתים עצמו שלש רמות לו, הגבוהה אצל מנזר היונים, ,כרם אבי הציד", 818 מ. מעל לפני הים, גבוהה מהר הבית בשבעים וארבעה מטר. חלק ממורדות ההר מעובדים ונטועים עצי פרי ואילני סרק. לפנים היה ההר נטוע זיתים מרובים, כאשר יעיד עליו שמו. בימי הבית השני נמצאו עליו ארזים שהצטינו בגדלם.

בפעם הראשונה נזכר הר הזיתים בכתבי הקדש בשעת בריחתו של דוד מפני אבשלום („ודוד עולה במעלה הזיתים, ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחוה

לאלהים" — (שמואל ב׳, ט״ו). בזמן הרעש שבימי עוזיהו מלך יהודה נבקע ההר, כנראה, „מחציו מזרחה וימה". על המקרה הזה מספר גם יוסף הכהן (קדמוניות ט׳, ו׳, ד׳). בימי הבית השני היו שוחטים את הפרה האדומה על חלק ההר המכוון כנגד ההיכל, וגשר עץ חבר אותו עם הר המוריה. ממנו היו משיאין משואות להודיע לכל הגולה את יום קדוש החורש.

ההר הזה קדוש לנוצרים, כי בו קשורים מאורעות מחיי ישו. כבר במאות הראשונות לספירתם נבנו עליו בתי תפלה שונים. גם המושלמים בנו עליו בתי מסגד. מורדות החלק הדרומי של ההר מכוסים כלם בתי קברות של היהודים, מלפני ארבע מאות שנה ועד היום.

הדרך עוברת על פני הבנינים המוצקים של המַבְרָאָה הגרמנית, המשמשים כיום לארמון הנציב. מהמגדל, המתרומם עד לגובה 60 מטר, יפה המחזה על כל הסביבה.

לימין הדרך נמצא מנזר גדול של היונים. בו נמצאו שרידי חומה עתיקה, מערות קברות עתיקות מתקופת היהודים. בבית ראש הכמרים נמצאות עתיקות שונות.

הדרך נמשכת עד הכפר הקטן, העומד על ראש הר הזיתים, בערבית „כפר טורי והחמון היהודי יקרא לו „טור מלכא". לפני הככר הרחבה נמצאים עצי זית עתיקים מאד.

סמטאות הכפר צרות, עקומות ומלוכלכות. הבתים צפופים וכמעט שאין בהם חלונות.

המגדל הגבוה והבנינים אשר סביבו, ממזרח הכפר, שיכים לרוסים. באחד הבנינים נמצאת רצפת משכית יפה מאד וכתבת ארמנית סביבה, מהמאה ה IX או ה X לסה״נ — שרידי בית תפלה לארמנים שעמד במקום זה. מהמגדל הגבוה יפה המראה על כל הסביבה.

ממערב לכפר נמצא מסגד מושלמי, שנבנה על יסודות בית תפלה נוצרי, שעמד, לפי מסורתם, במקום שמשם עלה ישו השמימה.

דרך שער יפה נכנסים לחצר, שבאמצעיתה עומד בנין בעל שמונה צלעות המקורה כפה יפה. עמודי הבנין וכתרותיהם הנם שיש לבן, שרידי בנין עתיק. מהמנרה שאצל המסגד מראה יפה על הר הבית.

דרומית מערבית למסגד נמצאת מערת קברים, שמיחסים אותה לקבר חולדה הנביאה (מה שמתנגד לדברי חז"ל: "קברי מלכות דוד וקבר חולדה הנביאה היו בירושלם ולא פִנה אותם מעולם").

הנוצרים רואים פה את קבר אחת מקדושותיהם פלגיה, והערבים קוראים לו קבר בת חַסן.

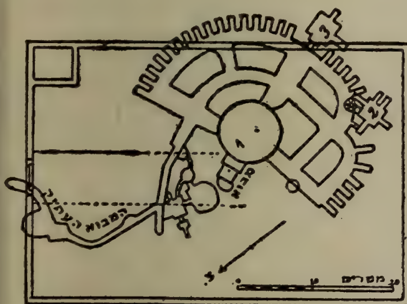
מכאן מתחיל מדרון ההר.

השביל היורד ישר מערבה מגיע עד "לגת שמנים" ונשר-קדרון העליון, ודרך המלך נמשכת לדרום הר הזיתים.

במורד הדרומי של ההר נמצאים מנזרים רבים של העדות הנוצריות השונות. מענין הוא המנזר של הלטינים במקום בית תפלה עתיק, שנמצא עכשו כלו באדמה ושנבנה, לפי מסורתם, ע"י הילינה מלכת ביצנץ במקום שהשליחים הברו את תפלת "אבינו שבשמים" ועקרי הדת הנוצרית.

הבנין החדש נבנה בשנת תרכ"ח ע"י נסיכה צרפתית שארון קברה נמצא במנזר פנימה. בשלשת כתלי האולם הפתוח קבועים לוחות שעליהם חרותה תפלת "אבינו שבשמים" בשלשים ושתים לשונות. במבוא ישנן עתיקות שנמצאו בשעת הבנין, ביניהם ארון מתים של עופרת.

במורד ההר, בפנה הדרומית-מערבית, מעל לבתי הקברות של היהודים נמצאת מערת "קברי הנביאים". המערה הצובה בסלע ההר. הפתח הנמוך מוביל למסדרון רחב ועגול (1), שאור חלש יהדור לתוכו דרך התקרה; מהפרוזדור יסתעפו שלשה מבואות, המחוברים ע"י מעבר אחד. את המעבר הזה יקיף עוד מעבר ובו כוכים רבים. דרומית מערבית נמצא חדר (2) ובו חמשה כוכים. חדר סמוך לו (3) לא נשלם.

המערה הזאת נקראת אצל היהודים "קברי חגי, זכריה ומלאכי". הרע"ב מברטנורא, משנת רמ"ח, והנוסע

האלמוני משנת רפ״ב, יזכירוה בשם „מערת חגי״.¹ הנוסעים הקראים הם שקראוה בשם „מערת חגי, זכריה ומלאכי״. החוקרים הנוצרים² משערים, כי תבנית בנין המערה, כחצי גורן עגולה, מוכיחה שהיא מתקופה מאוחרת לתקופת היהודים.

מכאן יורדת הדרך ל„יד אבשלום״ ולנחל קדרון (עמוד 140).

ט. תוספות.

1. וַעַד הַצִּירִים.

בתור צעד ראשון להגשמת הצהרת בלפור הרשתה ממשלת אנגליה להסתדרות הציונית לשלח לא"י ועד צירים, בנשיאות הד"ר ויצמן, שיסדר את תכנית העבודה להקמת הבית הלאומי היהודי.

מטרות הועד היו:

א) יצירת קשר בין הממשלה הבריטית המקומית והישוב היהודי בא"י;

ב) אחוד עבודת הסיוע בא"י ועזרה לשיבת הגולים לבתיהם;

ג) עזרה להקמת המושבות הנהרסות וארגון הישוב היהודי בכלל;

ד) עזרה לחברות יהודיות ולמוסדות יהודים לשוב לעבודתם ולמצבם הרגיל;

ה) אספת חמר ע"ד אפשריות התפתחות הישוב והארץ בכלל;

ו) הכנות ליסוד מכללה עברית בירושלים.

עד חשון תרפ"ט היה מרכז ועד הצירים ביפו וסניף לו בירושלים. משעלה מ. אוסישקין לא"י, בתור יו"ר ועד הצירים, העביר את המרכז לירושלים ופה אחד את כל העבודה וירכזנה.

כעת נמצא המשרד הראשי בירושלים וסניפים לו ביפו ובחיפה. בטבריה, צפת, נמל-סעיד, קהירו ואלכסנדריה נמצאים באי-כח ועה"צ.

מחלקות ועה"צ.

א) מחלקה לחקלאות ולהתישבות, העוסקת ביסוד ישובים חדשים, בארגון קבוצות חקלאיות, ביעור ובחקירה מדעית;

ב) מחלקה לסטטיסטיקה;

ג) מחלקה לחנוך, המנהלת את עניני החנוך ובתי הספר בארץ;

ד) מחלקה מדינית, המנהלת את היחוסים בין ועה"צ ובין הישוב היהודי והממשלה המקומית;

ה) מחלקת הסיוע, שבה נכללת לשכת העבודה, סדור התמיכה לאלמנות, זקנים ויתומים, סדור בתי מלאכה לילדות, תמיכת תלמידי ישיבות ומחלקה מיוחדת להלואות. ועד היתומים עובד יד ביד עם מחלקת הסיוע של ועה״צ. הקבוצה המדיצינית של ציוני אמריקה עובדת בקשר עם ועה״צ;

ו) מחלקה טכנית, המכילה מחלקה לבנין, לעבודה צבורית, לתעשיה ולחנוך טכני;

ז) מחלקה למסחר ותעשיה, המאמצת עבודות מסחריות, יוצרת יחוסים מסחריים, ממציאה ידיעות לכל הפונה אליה, ביחוד ללשכה המרכזית של ההסתדרות הציונית בלונדון;

ח) מחלקה להגירה — תפקידה לקבל את המהגרים ולסדרם;

ט) מחלקה משפטית—מסדרת בתי המשפט העברים וממציאה ידיעות משפטיות;

י) המחלקה הכספית מנהלת את חשבונות המחלקות השונות של ועה״צ, מאשרת את התקציבים ומבקרת את החשבונות של כל מחלקה ומחלקה;

יא) לשכת העתונות ממציאה לעתונות המקומית את הידיעות הרשמיות של ועה״צ ומחלקותיו, הידיעות הרשמיות מן העולם הציוני ומודיעה למרכזי ההסתדרות הציונית באירופה ובאמריקה כל המתרחש בעולם העברי והערבי בא״י.

2. החנוך.

בתי הספר הראשונים לילדי ישראל בירושלים נוסדו ע״י חברות יהודיות מארצות אירופה, שמטרתן היתה להפיץ השכלה אירופית בשפת מדינתן. ורק עם יסוד הגמנסיה העברית (תרס״ט), שנתמכה ע״י חובבי-ציון, הונח היסוד העברי-הלאומי החדיש בחנוך ילדי ירושלים. בגמנסיה היתה העברית לשפת כל מקצעות הלמוד. כעת מתחנכים רוב ילדי ירושלים בבתיה״ס העברים, הנמצאים ברשות ההסתדרות הציונית, תחת הנהלת מחלקת החנוך.

מלבד בתיה״ס האלה נמצאים בירושלים עוד בתיים של „כי״ח" ו„אגדת אחים" באנגליה, שהעברית אינה עדין בהם שפת כל הלמודים.

ברוב הישיבות והחדרים עדין לומדים בשפה היהודית, אבל השפה העברית הולכת וכובשת לה מקום גם ביניהם. יש ישיבות, כמו „דורש ציון" ששפת הלמודים היא עברית.

בתיה״ס של ועד החנוך בירושלם בשנת תר״ף.

	מוסדות	חניכים	מחלקות	מורים	משכרת חדשית בלי״מ
גני ילדים	12	1126	39	46	457,292
בתי״ס עממיים	10	2511	74	100	1167,670
בתי״ס למלאכה	2	227	9	2	29,701
בתי״ס תיכוניים (בי״מ למורים, גמנסיות לבנים ולבנות, בי״ס לאמנות, בי״ס לנגינה)	5	242	17	36	746,572
שעורי ערב	10	572	26	29	105,760
	39	4678	165	213	2506,995

בתיה״ס של כי״ח בירושלם בשנת תר״ף:

	מוסדות	חניכים	מחלקות	מורים
גני ילדים	1	106	3	3
בתי״ס עממיים	2	525	17	22
בתי מלאכה	1	28	2	2
	4	659	22	27

בתיה״ס של אגדת אחים (ע״ש אולינה רוטשילד).

	מוסדות	חניכים	מחלקות	מורים
גני ילדים	1	250	4	4
בתי״ס עממיים	1	276	7	8
	2	526	11	12

ישיבות ותלמודי תורה.

תלמודי תורה — 11, מספר המורים 120 ותלמידים — 1825.

ישיבות בירושלים 17 ומספר הלומדים בהן 550.

לרגלי המלחמה נתרבו היתומים והעזובים בירושלים, ומחלקת הסיוע (ועד היתומים) שע״י ועה״צ הוסיפה על בתי היתומים הקימים גם בתי יתומים חדשים. בסיה ישנם 3 בתים ליתומים ושנים ליתומות, וחניכיהם — 236. מלבד אלה שבבתי היתומים נמצאים עוד 2370 יתומים המתחנכים בבתים פרטיים; 200 מהם, מהגדולים, נמסרו לבעלי מלאכה, ובערב הם לומדים שעה-שעתים.

למושלמים יש בירושלים 8 בתי״ס, בהם גן-ילדים אחד, 6 בתיים עממיים וביי״ס למורים אחד.

לנוצרים יש בתי״ס לסיעותיהם וללאומיהם השונים, שלכלם מטרה דתית. מספר בתיה״ס 17, רובם בתי״ס עממיים, שני בתי״ס תיכונים וביי״ס להכנת מורות. בבתיה״ס האלה לומדים גם מושלמים וגם מספר מועט של יהודים.

ספירת התלמידים לפי חלוקתם לעדות בבתי הספר

	אשכנזים			ספרדים			תימנים			גורג׳ים			פרסי		
	בנים	בנות	ביחד	בנים	בנות	ביחד	בנים	בנות	ביחד	בנים	בנות	ביחד	בנים	בנות	ביחד
גני ילדים	10	303	313	15	456	471	—	97	97	3	21	24	—	30	0
בתי״ם עממיים	359	653	1012	374	271	645	26	54	80	37	7	44	37	19	6
בתי״ם תיכונים	160	36	196	56	15	71	13	—	13	1	—	1	—	—	-
שעורי ערב	140	132	272	126	111	237	9	—	9	1	—	1	102	—	2
בתי מלאכה	—	160	160	—	186	186	—	32	32	—	16	16	—	39	9
ס״ה	669	1284	1953	571	1039	1610	48	183	231	42	44	86	139	88	7

3. מוסדות תרבותיים.

א. מדרש הלשון העברית („ועד הלשון").

תפקידו — חקירה מדעית של הלשון העברית בכל מקצועותיה; הכשרת הלשון לשמוש בתור לשון מדוברת בכל עניני החיים; שמירת תכונתה המזרחית של הלשון וצורתה המיוחדת במבטא ובסגנון.

מוסד זה מוציא מזמן לזמן קבצים—זכרונות דברים על עבודתו.

ב. החברה העברית לחקירת הארץ.

תפקידה—חקירת הארץ בכל הנוגע לידיעת עברה ולמצבה בהוה. החברה שואפת להקים בירושלים מכון לחקירת הארץ, שיכיל בתוכו ספריה ובית נכאת מקצועיים, לעסוק בחפירות מדעיות, לשמור את המקומות ההיסטוריים ולהוציא לעתים קרובות קובץ מדעי בעניני חקירת הארץ.

ג. החברה הכללית לחקירת הארץ.

ל ועד החנוך בירושלם, תרע״ט.

בוכרים			חלבים			מערבים			בבלים			כרדים			שונים			סך הכל		
בנים	בנות	ביחד	בנים	בנות	ביחד	בנים	בנות	ביחד	בנים	בנות	ביחד	בנים	בנות	ביחד	בנים	בנות	ביחד	בנים	בנות	ביחד
	34	34	—	14	14	—	11	11	—	11	11	—	—	—	—	3	3	28	980	1008
	21	115	10	19	29	53	27	80	12	4	16	5	1	6	3	—	3	1010	1076	2086
	—	1	—	1	1	—	—	—	1	—	1	—	—	—	1	—	1	233	52	285
	—	8	—	13	13	12	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	398	256	654
	24	24	—	15	15	—	39	39	—	13	13	—	2	2	—	2	2	—	528	528
1	79	182	10	62	72	65	77	142	13	28	41	5	3	8	4	5	9	1669	2892	4561

תפקידה לשמש בית ועד לחכמי א״י, המתענינים בחקירת המזרח, להועד יחד מעת לעת ולדרוש בכל מה שנתחדש בחקירת המזרח ולהפיץ את הידיעות הללו בקהל ע״י הרצאות מדעיות.

ד. בעד ירושלים (Pro Jerusalem).

ועד לתקנת ירושלים, לשמור על צורתה העתיקה ועל בניניה העתיקים וכ״כ ליפות את העיר ולתקנה.

ה. מכון לחקירת כתבי הקדש (Ecole biblique), של האבות הדומיניקנים. מטרתו—חקירת כתבי הקדש, חקירת א״י ועתיקותיה וחקירת הדת הנוצרית ודברי ימיה, המוסד מוציא את הקבץ Revue biblique.

ו. מכון אמריקני לחקירת המזרח.

ז. מכון גרמני לחקירת הארץ הקדושה.

4. בתי־ספרים.

בית הספרים היחידי ליהודי ירושלים הוא ביה״ס הלאומי, שנוסד בשנת תרנ״ב ונוספו עליו בשנת תרנ״ו ספרי הד״ר יוסף חזנוביץ. במשך הזמן נוספו ספרים מעזבונות אנשים שונים. כעת מונה הספריה 32000 כרכים וכתבי יד בעברית ובשפות שונות. רוב הספרים העברים הם של הספרות העברית העתיקה וימי הבינים.

על יד בית הספרים יש גם אולם קריאה.

לנוצרים ישנן ספריות אחדות חשובות, העשירות ביחוד במקצוע ספרות א״י וכתבי הקדש.

החשובות ביניהן הן:

א. בית-הספרים שבמנזר הדומיניקנים, לא רחוק משער שכם.
ב. " במכון הארכיאולוגי האמריקני.
ג. " של הכמריה היונית, העשיר בכתבי-יד עתיקים.
ד. " שעל יד המכון הארכיאולוגי הגרמני (סגור כעת).

5. בתי נכאת.

א. בית הנכאת לאמנות ולעתיקות „בצלאל".

נוסד בשנת תרס״ז ע״י פרופ׳ ב. שץ. הבית מכיל תמונות מעשי ידי אמנים עברים, ביניהם של ישראלס, הירשנברג גליצנשטין וכו׳, קבוצת מעשי אמנות יפנית וכו׳.

בין העתיקות נמצאים כלי חרס, מטבעות, חפצי קדש של בתי כנסיות. מקום מיוחד הוקצע בו לזכר השתתפות הגדודים היהודים במלחמת שחרור הארץ.

ב. בית נכאת פדגוגי. נוסד לפני המלחמה ע״י הסתדרות המורים סניף ירושלים, שע״פ תכניתו מכיל בקרבו שלש מחלקות: א. מחלקה היסטורית ב. מחלקה מעשית, ג. מחלקה היגינית.

המחלקה ההיסטורית מכילה חמר למחקר דברי ימי החנוך בארץ, ספרי הוראה ולמוד לפי התפתחות ההוראה; המחלקה המעשית — מכשיר הוראה ולמוד היותר חדשים, תכניות הלמודים של בתיה״ס בא״י, ודוגמאות של תכניות בתי״ס משוכללים בחו״ל, עבודות התלמידים במקצעות שונים, ספריה לילדים ולמורים. המחלקה ההיגינית — כל הדברים הנוגעים להתפתחות הגופניה של התלמידים וכל השיך לשמירת הבריאות בביה״ס.

המוסד הזה נהרס בימי המלחמה והולך ומתחדש כעת.

ג. מוזיאום ארץ-ישראלי לחקלאות ולטבע.

מיוסד ע"י המחלקה לחקלאות ולהתישבות של ועד הצירים בשנת תרע"ט.
(נמצא בבית „מחנים", בדירה הקודמת של ועד-הצירים).

ס נ י פ י ה מ ו ז י א ו ם .

1. ח ק ל א ו ת .

א) מיני קרקעות. ב) מיני דגן. ג) מיני עצי-יער. ד) מיני עצי פרי ה) מיני ענבים. ו) תעשית השמורים מפירות וירקות. ז) צמחים המזיקים בשדה ובגן. ח) חרקים המזיקים בשדה ובגן. ט) תמונות, דיאגרמות וטבלאות הנוגעות להתפתחות החקלאות. י) דיאפוזיטיבים. יא) ספריה חקלאית.

2. ה צ ו מ ח .

א) צמחי החולות. ב) צמחי הבצות. ג) צמחי ההרים. ד) צמחי התנ"ך. ה) צמחי דבש. ו) צמחי שמן. ז) צמחי מטוה. ח) צמחים נותני ריח. ט) צמחי רפואה. י) צמחי מספוא.

3. ה ח י .

א) יונקים. ב) צפרים. ג) זוחלים. ד) דגים. ה) חרקים. ו) חסרי-כנפים.

4. ה ד ו מ ם .

א) אבנים. ב) מאבנים ג) מחצבים.

5. חמר לתערוכות חקלאיות בחוץ-לארץ.

6. חמר בשביל בתי-הספר בארץ ובחוץ-לארץ.

ד. אסף עתיקות פרטי של מר ש. רפאלי.

מטבעות מתקופת המכבים עד תקופת בר-כוכבא; חותמות עברים ובתוכם החותם המיוחס „לחלם בן אדניהו גר", אחד מעולי הגולה בימי זרובבל; משקלים עברים ובתוכם המשקל הידוע „פים" (שמואל א' י"ג); קמיעות שונות ובתוכן קמיעה שומרונית מהמאה השלישית לחרבן בית שני; כלי חרס, נחשת וזכוכית מתקופות הכנענים והרומאים וכו'.

ה. אסף צמחים פרטי של מר א. רובינוביץ.

עשביה מחלקים שונים של הארץ; צמחי המקרא, הצמחים הנזכרים במשנה ובתלמוד; צמחי רפואה, קבוצות צמחים מסודרות לפי אזורי הארץ ותקופת השנה וכו'.

בתי נכאת של הנוצרים.

א. מוזיאום בבלי של „האבות הלבנים“ במנזר צלחיה קרוב לשער האריות (עמוד 113). שם נמצא „ככר הקודש“, מטבעות עתיקות, תכנית גדולה בולטת של ירושלים, כתבות צוריות, חיות וצמחים שבכתבי הקדש וכו׳.

ב. במנזר Notre Dame de France מול השער החדש, בחצר המנזר נמצאים שרידי צנורות מים עתיקים ועמודים וכתבות עליהם. המוזיאום מכיל בתוכו אסף עשיר של כלי צור עתיקים מתקופות שונות.

ג. אסף אטנוגרפי מחיי בני הארץ ועתיקות שונות של המכון הארכיאולוגי של הגרמנים (כעת סגור).

ד. אסף עתיקות במנזר Dormition של הר „ציון“. בין העתיקות יש ארונות מתים שעליהם כתובות בכתב מרובע, שמות מתים ממשפחת „קלון“.

ה. תבנית המשכן וכל כליו, היכל שלמה, בית הורדוס, וכל הבנינים שנבנו בתקופה יותר מאוחרה על הר הבית — עשוי ע״י האדריכל שיק. נמצא בבית המסחר של המושבה האמריקנית על יד שער יפו.

6. העתונות.

העתונות בירושלים מונה תקופה של ששים שנה.

העתון הראשון שיצא לאור הוא „הלבנון“, שהופיע בשנת תרכ״ג, אחריו ה„אריאל“ ועוד.

העתונים האלה הופיעו בצורת מחברות קטנות בעלות תכן דל וקלוש, שלא נשקפו בהם לא חיי העיר ולא עניני תושביה. הסגנון היה מליצי וגבוב פסוקים, כדרך הימים ההם.

„יהודה וירושלים“, ה„חבצלת“ והאחרים, שהופיעו בשנות הישוב החדש, עסקו הרבה בשבח המלאכה ועבודת האדמה ובעניני התושבים היהודים, אך מלאים היו דברי קטטה ומריבה, בוז ולעג, ששפכו „חכמי ירושלים“ אחד על השני.

עם „הצבי“-„האור“ של בן יהודה, שבזמן הראשון נערך ע״י י. מ. פינס, מתחילה תקופה חדשה של עתונות, במובן האירופי: מאמרים ראשיים שעסקו בענינים העומדים על הפרק, עניני השכלה, ישוב הארץ, תרגומים משפות אירופיות בסגנון עברי מחודש. מקום מיוחד הוקצע בעתון למלים מחודשות הנצרכות לדבור העברי.

הופיעו גם מאספים לחכמה: „המסדרונה — „כללים לדקדוק, הגיון ולשון", „מאסף לדברי הלכה ופלפול", „ירושלים — „מאסף ספרותי לחקירת הארץ", „המעמר" ועוד.

עם התגברות העליה לא"י בחמש עשרה השנים האחרונות ועם רבוי הפועלים העברים הופיע בירושלים גם „הפועל הצעיר" והעתון „אחדות"—העתון הסוציאליסטי העברי היחידי בעולם.

בשנים האחרונות למלחמה העולמית נפסקה העתונות מחמת הצנזורה התרכית („האור", „החרות" ו„האחדות").

כעת מופיעים בירושלים שני עתונים יומיים: „הארץ", ו„דאר היום" (מופיע גם בערבית ואנגלית), שבועון „הבמה", ירחון „השלח", שהעבר מרוסיה, „מזרח ומערב" — פעם בשני חדשים, „גננו" — חוברות לחנוך התינוקות בגני הילדים ובבית האם; „המכבי" — כלי מבטאה של הסתדרות המכבי; רבעון „הרפואה" — הוצאת הסתדרות הרופאים בא"י, זכרונות „ועד הלשון" — קבצים מקדשים לחקירת השפה.

לערבים ישנם 4 עתונים.

7. מוסדות הבריאות.

א. „הדסה".

בסוף שנת תרע"ה הגיעה לא"י המשלחת הרפואית של ציוני אמריקה „הדסה", שלה נמסר ביה"ח של רותשילד שנסגר בימי המלחמה. קבוצת הרופאים הכניסה תקונים רבים בביה"ח והרחיבה את פעולותיו בירושלים.

ביה"ח מכיל בתוכו מחלקות שונות: למחלות פנימיות, עינים, נתוחים, מחלות ילדים ונשים, מחלות העור, יולדות ומחלקה מיוחדת לתינוקות הנולדים בביה"ח. בביה"ח 120 מטה. בכל חדש מתקבלים בו 230 חולים בערך.

על יד ביה"ח נמצאות גם קליניקות למחלות שונות ובכל יום מתקבלים 500—600 חולים.

בביה"ח נמצאות גם מעבדות לפתולוגיה ולבחינות בקרני רֶנטגֶן, גם בית רפואות ובית כביסה משוכלל, וגם מכונה חשמלית להארה.

מספר הרופאים 15 והרוקחים שנים, מלבד 10 אחיות מלומדות וארבעים תלמידות העובדים בבית החולים. מספר הפקידים והפועלים—70.

הקבוצה המדיצינית פתחה גם בי"ס להכנת אחיות רחמניות בקורס של שנתים.

ב. יתר בתי החולים העברים.

	זמן הוסדם	מטות	חולים בחדש	מספר חולים חצוניים ביום	רופאים ורוקחים	שמשים ואחיות	מחלקות מיוחדות
„משגב לדך" (בעיר העתיקה במורד הר „ציון")	תרי"ד	30	40	30	2	9	—
„בקור חולים" (בעיר העתיקה אצל רחוב חב"ד)	תרי"ח	40	75	60	3	9	—
„שערי צדק" (בקצה רחוב יפו)	תרס"א	53	60	60 ג' פעמים בשבוע	2	9	מחלות מתדבק.

ג. תחנת הבריאות.

תחנת הבריאות העברית, הנמצאת בין שער שכם והשער החדש, נוסדה בשנת תרע"ב, ע"י ה' נ. שטרויס, לשם מלחמה במחלות האנדמיות ובעיקר במחלות הארץ: מַלַריה וַגרענת.

מחלקותיה הן:

I. מחלקת המלריה.

מחלקה זו עוסקת כעת בעיקר:

א) בחקירת הגורמים המַלֶריולוגיים, בה נערכות תכניות הבראה ונעשים נסיונות מדעיים.

ב) בהפצת ידיעות בעם ע"ד המחלות האנדֶמיות.

למטרה זו נמצאים בה:

1. מחלקת ציור לשם הכנת טבלאות-הוראה למחלות הארץ;
2. אסף של דיאפוזיטיבים לפנסי קסם;
3. מודֶלים היגיניים;
4. עשבית צמחי רפואה.

בשנת תר"פ, הרחיבה התחנה את עבודתה במושבה חדרה, ע"י פתיחת תחנה נסיונית לחקירת המלריולוגיה מצדה הרפואי, הטכני והחקלאי.

(בבתי המרפא נעשו במשך תרע"ה—תר"פ 37,662 בדיקות. מלבד 5641 בדיקות, שנעשו בבתי הספר.

במעבדת המכון נעשו 66,835 בדיקות מקרוסקופיות של דם).

II. מחלקה בקטריולוגית.

מחלקה זו עסוקה, בעיקר, במלחמה נגד המגפות.

1. ע"י פרופלקטיקה, הכנת זרקים נגד חולי-רע וטיפוס וגם נגד מזיקי החקלאות. [בשנות תרע"ו-תרע"ז, הכינה זרק חולי-רע בכמות של 1491,962 סמ"מ (מלבד הזריקות נגד חולי-רע, שנעשו בירושלים ל30750 איש) וזרק נגד טיפוס בכמות של 238,800 סמ"מ; כמו כן הכינה 300 לטרה מתג להשמדת העכברים, 550 לטרה להשמדת הארבה].

2. ע"י בדיקות, לשם קביעת הדיאגנוזה וגלוין של המחלות האנדמיות בארץ. (בשנות תרע"ד-תרע"ט נעשו 17866 בדיקות שונות.)

III. מחלקת עינים.

מחלקה זו עסוקה במלחמה נגד מחלות מדבקות של העינים.

עבודתה נעשתה:

1. בבתי הספר ביפו, ירושלים ובמושבות אחדות.
2. בשלשה בתי מרפא לעינים בעיר.
3. בבית חולי עינים, הנתמך ע"י ועד הצירים ומתנהל ע"י תחנת הבריאות העברית.

(מספר בקורי החולים, בבתי המרפא, היה בשנות תרע"ד-תרע"ט 580,292 מלבד 17,391 בבתי הספר.

בבית החולים היו, מתמוז תרע"ח עד סוף כסלו תר"פ, 769 חולים ב9055 ימי טפול ובו נעשו 627 נתוחים).

התקציב השנתי של המכון הוא 5500 ל"מ.

ד. מכון פסטר.

מכון פסטר בירושלים נוסד באביב תרע"ג בעזרת הועד הפועל המצומצם של ההסתדרות הציונית העולמית על ידי אגדת רופאים וטבעונים עברים לעניני הבריאות בא"י.

מחלקות המכון הן:

I. מ ח ל ק ה ל כ ַ ל ֶ ב ת (Hydrophobium, rabies). במחלקה מקבלים את רפוים כל הנשוכים ע"י חיות שוטות או חשודות בכלֶבת.

במשך כל זמן קיום המחלקה עד סיון תר"פ פנו אל המכון 2024 נשוכי מכל קצות א"י וגם מסוריה ואנטוליה, יהודים, נוצרים ומושלמים.

במחלקה זו נעשות גם בדיקות המח של החיות שנשכו.

II. מ ח ל ק ה נ ס י ו ב י ת (סֶרודיאגנוסטית). במחלקה זו נעשות בדיקות נסיוביות של דם החולים לשם קביעת המחלה המדבקת (טיפוס המעים, טיפוס הכתמים, קדחת מַלטה, עגבת וכו') ולשם קביעת כתמי-דם (בדיקה משפטית); בס"ה נעשו במחלקה זו 3635 בדיקות.

III. מ ח ל ק ה ל ו ַ ק צ י נ ו ת ר פ י ה. מחלקה זו עסוקה ברפוי החולים במחלות בקטריות (ביחוד מחלות העור) ע"י זריקות זרק של המיקרובים, המחוללים אצל החולים את המחלה.

מספר החולים, שבאו ממקומות שונים שבא"י, הגיע עד 377.

IV. מ ח ל ק ה ל א ב ע ב ו ע ו ת. מחלקה זו נפתחה ע"י המכון בסוף שנת תרע"ד לשם סיוע למלחמה נגד מחלת האבעבועות (Pelite verole, small-pox, Varida). את עבודתה התחילה מהרכבת הזרק של אבעבועות. במשך כל הזמן הרכבו במכון ובבתי ספר 7430 איש.

באביב שנת תרע"ה נפתחה גם מחלקה להכנת הזרק של האבעבועות—צעד חשוב מאד במלחמה נגד מחלת האבעבועות בארץ חמה כארצנו. מאז מכינה המחלקה גם זרק של אבעבועות ומספיקה את הזרק לכל הארץ וגם לערים הסמוכות לא"י (דמשק ועוד). עד היום הוכן במחלקה זרק של אבעבועות ל 521,870 איש.

המכון משתדל לבאר לעם את מהות המחלות המִדַבקות בכלל ובארצנו בפרט. לשם זה מפרסם תמיד בעתונות המקומית אזהרות, הוראות ועצות ביחס למחלות מדבקות וגם הוציא חוברות אחדות בשאלות אלה.

המכון מתקים בקשי ובגרעון מתשלומים בעד הרפויים מצד החולים עצמם (אמידים) ומצד ההנהלה הסניטרית של הנהלת השטח הנכבש O.E.T.A. (בעד העניים).

8. ה מ ס ח ר ו ה ת ע ש י ה.

ירושלים נחשבת למרכז המסחר לדרום ארץ ישראל, לנגב יהודה ולעבר הירדן, קרק מידבא וסלט. בשעה שהדרכים כתקונן מורגשת תנועה מסחרית רבה

ירושלים, ובזמן הנוכחי כשדרכי החבור עם עבר הירדן כמעט שנפסקו, מורגש קפאון מסחר בעיר. משום זה לא נתוספו בירושלים במשך השנים שאחרי כבוש העיר י אם בתי מסחר אחדים, מה שאין כן בערים אחרות בארץ.

כאשר דרכי החבור יתוקנו ותושבי המקומות האלה יתפתחו אף הם נרכיהם יתרבו, אז נשקפת גם תקוה גדולה למסחר הכללי שבירושלים, שתהיה א רק שוק מרכזי להוצאת סחורות למקומות ההם, אלא תקבל משם גם את יבול רמת הנגב ועבר הירדן.

לפני המלחמה היה רוב הסחורות שנכנסו מחו"ל באות מגרמניה ואוסטריה יק חלק קטן בערך היה בא מאנגליה. עכשיו נשתנה הדבר לגמרה. כמעט כל סחורות מובאות רק מאנגליה וחלק גדול מצרכי המכלת מובא ממצרים.

לפני המלחמה היו הסחורות מגיעות לירושלים דרך חוף יפו. הפריקה המעינה והמכס שהיה נפרע ש ם היו מכבידים על הסוחרים, ביחוד על אלה שהיו מביאים את סחורותיהם בכמויות גדולות. עם הבנות המסלה המצרית כדאי סוחרים להביא את סחורותיהם ל נ מ ל ס ע י ד ומשם במסלת הברזל י שר ירושלימה, י הוצאות ההובלה באניה ליפו וממנה ברכבת לירושלים מרובות הן. המכס יכול עת להפרע בירושלים.

עד המלחמה היתה ירושלים קונה את רוב חמרי ה א ר י ג מבירות. כעת תקבל ישר מאנגליה או ע"י סוכנים ממצרים. גם ב ג ד י ם מוכנים היו מכניסים עיר במדה מרובה, מארצות אחרות. בזמן האחרון מתפתחת תעשית בגדים ירושלים גופא. ובמקום שהיו מביאים במשך שתי השנים האחרונות את הבגדים מוכנים ממצרים, שעבודתה איננה נקיה ואינה זולה התחילו לעשותם בעיר ע"י עלי מלאכה מומחים לדבר. העבודה נעשית רק ע"י יהודים.

תעשית הבגדים תוכל להתפתח רק אם קשרי המסחר עם א ו ס ט ר י ה לא תחילו במהרה, כי אוסטריה היא המקור הראשי לתעשית הבגדים המוכנים בשביל המזרח, וגם באי היו מקבלים בגדים מוכנים בעיקר מאוסטריה.

גם תעשית נ ע ל י ם מתחילה להתפתח בירושלים, גם כן ע"י יהודים.

לעומת זאת סחר המ כ ל ת נמצא רובו בידי הנכרים ורק לאט לאט התחילו יהודים להתחרות בענף מסחרי זה. המסחר ב ח ט ה גם הוא נמצא כמעט כלו ידי הנוצרים ורק אם הסוחרים היהודים ימצאו דרכים לבוא בקשר מסחרי י ש ר ים עבר הירדן ישתנה המצב לטובתם.

מסחר הקמח שהיה לפני המלחמה עם רומניה פסק. במקום זה מכניסי עכשיו קמח לבן מאוסטרליה. הקמח מהמין הפשוט נעשה בירושלים עצמה, וכי הטחנות שרובן בידי יהודים, מלאות עבודה ויש תקוה, כי ענף תעשיה זה יתפתו וישתבח.

ענף חדש בתעשיה היא הכנת טבק וסיגריות בעד חברת הרג"י תעשיה זו החלה בעיר לפני שנה בקירוב ועובדים בה כעת כמאה איש. מספו היהודים העובדים בה מעט.

תעשית כלי עצי זית, שהיתה לפני המלחמה כמעט כלה בידי היהודים מצאה לה עכשיו מתחרים חרוצים מבין הנכרים, והמסחר עובר אליהם לאט-לאט הסבה היא כנראה עבודתם הפשוטה והזולה.

מלאכת האמנות, שהתחילה להתפתח לפני המלחמה ע"י „בצלאל" כגון עבודת השטיחים, כלי מתכת שונים, חטוב בשן ועבודת אמיל, מעשי התחרי וכו'—שמצאה לה שוק רחב בחו"ל, ובזמן המלחמה גם בארץ עצמה, ע"י הצבאו השונים שחנו בה, עמדה כעת בהתפתחותה.אבל יש לקוות כי עם שיבת החיי לסדריהם ועלית תירים שתגדל בארץ ע"י המסלה המצרית תנתן דחיפה חדשו גם להתפתחות הענף הזה.

עתיד גדול נשקף גם לבתי דפוס בירושלים. עם חורבן בתי הדפוס הגדולי שבליטה ופולין ועם התפתחות החיים החדשים בארץ יעבור ודאי לירושלים מרכ הדפסת הספרים העברים, ספרי קדש וספרי חול. בתי הדפוס הנמצאים כעת בירושל רובם בידי היהודים, אבל בתי הדפוס המשוכללים נמצאים בידי הנכרים, במנז הפרנציסקנים (פה יש גם בית יציקת אותיות) ובבית היתומים הסורי. בבתי הדפו היהודים מרגש חסרון באותיות חדשות, שהיו עד כה מובאות מאוסטריה ומפולניה ובידיעת עבודה מודרנית ומשוכללה.

בזמן האחרון מתפתח בירושלים גם ענף הטרנספורט. מכוניות רבו עוברות בין ירושלים ושאר חלקי הארץ, וביחוד בין ירושלים ויפו. ואעפ"י שהרו הגדול של הנוסעים הם יהודים נמצא העסק הזה כמעט כלו בידי הערבים.

הרבה תועיל להתפתחות המסחר רשת הטיליפונים, שעברה עכשי מהרשות הצבאית לשמוש האזרחים בעיר עצמה ועם הערים הקרובות.

בירושלים ישנם חמשה בנקים: האפ"ק (הבנק העברי), האנגלו-מצרי קרדיט ליאונה, בנק עותומן, בנקו די רומה. האפ"ק מתפתח באופן רצוי. לקוחותי רובם מבין היהודים. הבנק האנגלו-מצרי תפס בשוק המסחרי את מקום הדויטשה

פלשתינה בנק ומצליח בעסקיו. בו הרבה פקידים יהודים. הבנק העותומני שלפני המלחמה היתה השפעתו גדולה, בתור בנק ממשלתי, הפסיד עכשיו כמעט את ערכו, אבל עד היום יש בו תנועה ע"י ההמחאות המרובות הנשלחות על ידו מאמריקה. בנקו די רומא וקרדיט ליאונה עושים עסקיהם עפ"י רוב עם הכמרים ועם הנוצרים, המקבלים כספים מאירופה.

לתועלת המסחר נוסדה בירושלים לשכת מסחר, המקיפה את ירושלים וסביבותיה.

מטרות הלשכה הן:

א) פקוח על עניני המסחר הכלליים של ירושלם וסביבותיה וההגנה עליהם; ב) אסף ידיעות נחוצות להתפתחות המסחר והתעשיה מבעלי התעשיה והסוחרים שבחו"ל; ג) יצירת אמצעים שיקלו על מהלך המסחר; ד) הפצת מקצועות מסחר ותעשיה חדשים בסביבה; ה) התווך בין הממשלה המקומית ובין הסוחרים בכל הענינים הנוגעים לעניני מסחר ותעשיה; ו) יצירת קשרי מסחר בין הסוחרים המקומיים ובין סוחרי בריטניה וחו"ל; ז) חליפת ידיעות עם לשכות מסחר בערים ובארצות אחרות, המצאת ידיעות על מצב הסוחרים וכו'.

הלשכה מונה בתוכה 207 חבר, מהם 103 יהודים, 30 מושלמים והשאר נוצרים. בועד נמצאים ארבעה יהודים, שני מושלמים ושני נוצרים. השפה הרשמית היא האנגלית ואולם כל הדו"ח צריך להכתב גם בעברית ובערבית.

9. ירושלים הבנויה.

ועד הצירים הזמין את הפרופ. גדס, אחד המומחים לבנין ערים במזרח, לסדר תכנית לבנין ירושלים והאוניברסיטה העברית.

עד הנה הספיק הפרופ. לסדר תכנית מפורטה של בניני האוניברסיטה. בנוגע לירושלים לא יכול עדיין להמציא תכנית מפורטת, מפני חסר מפה מדויקת של שטח פני העיר וסביבותיה הקרובות, ומסר לועה"צ רק השקפה כללית על בנין העיר.

משום שרוב האורחים הבאים ירושלימה מטרתם אינה מעשית, כי אם רוחנית—לראות את העיר, הקדושה לבני שלש הדתות החשובות—וכדי שהרושם הראשון של העיר יהיה חזק, מציע גדס לבנות על הגבעה, שאצל הרכבת, בסיליקה יפה נשענת על עמודים ופתוחה לכל רוחותיה, שממנה יראה הבא את חומות ירושלים, הר הזיתים, הרי עבר הירדן וכו'. בסיליקה זו תהיה אולם ה„שלום": ממנה יאמר העולה „שלום" לירושלים בהביטו עליה בפעם הראשונה, וממנה יתבונן אליה בעזבו אותה.

תחנת הרכבת, לדעת הפרופ', צריכה להעתק יותר לדרום, לעמק רפאים, כדי שישאר מקום יותר מרווח לבאים.

על יד הרכבת צריכים להבנות שני בתי מלון גדולים, אחד לתירים בינונים ואחד לעשירים, שבודי ירבו לבוא ירושלימה.

הדרך מהרכבת לשער יפו אינה צריכה לרדת אל גיא בן הנם, אלא תלך ישר על יד השכונות „משכנות" ו„ימין משה", על מרומי ההר, למען יראה הנוסע במשך כל הזמן את החומה העתיקה ואת כל הסביבה.

את ברכת השלטן (הברכה התחתונה) צריך לנקות ולתקן את בדקיה, למלאנה מים ולהרבות בה דגים, ואז אין לפחד גם מפני היתושים שידגרו בה. גדס מציע לעשות עוד ברכה אחרת מעל לברכה הזאת, מה שיוסיף חן גם לברכת שולטן.

הפרופ' גדס חושב לעוון פלילי את מלוא הברכות בעפר, שנעשה בזמן שלטון התורכים. בעיר כירושלים, העניה במעינות, צריכות כל הברכות להיות מנוקות ומלאות מים, ויכולות הן לשמש בתור ברכות ללמוד השחיה לצעירים. סביבות של ברכות אחדות שמחוץ לעיר יכולות להיות מקום מנוחה בימי הקיץ החמים. בכל ערי המזרח מרובות הברכות, ואם רק תהיה עליהן השגחה סניטרית, כי אז אין לפחד מפני המַלריה שתבוא על ידן.

בנוגע לבנינים העתיקים חושב הפרופ' כי אסור להרוס איזה חלק מהם. כל העתיקות צריכים להשאר. במקום שאפשר צריך לחפור ולגלות את החלקים העתיקים של העיר, ראוי לגלות את חלקי עיר דוד העתיקה, את העפל, חלקים מהככר וכו' ולהשאירם בתור שרידי העבר. בתוך העיר צריך לנקות את המפלות הרבות ולפתוח את הרחובות הבלתי מפלשים, ובמקום שאפשר—לנטוע גנות פרחים ועצי נוי שונים, מה שיוסיף חן לכל המקום.

העיר החדשה צריכה להתפשט לכל צדדיה. על יד תחנת הרכבת, במגרש „תלפיות" וכוי תבנינה שכונות בשביל אנשי המסחר והתעשיה שעסקיהם תלויים ברכבת. לצד מערב של העיר, החל מהמנזר „מצלבה" והלאה, צריכות להבנות שכונות גנים לפועלים ולבעלי מלאכה, בית-בית למשפחה. מלבד זה יתפתח צפון העיר, משכונת הבוכרים עד מרומי הר הצופים והאוניברסיטה. השכונות היהודיות שנבנו בלי תכנית ובלי סדר, מכיון שאי אפשר להרסן, צריך להשתדל ליפותן עד כמה שאפשר.

הבתים צריכים להבנות בגגות שטוחים, כדי שלא יפסיד הבית ע"י הגג המשופע „את החדר היותר טוב שלו — הגג".

במקומות שונים של העיר צריכים לטעת גנים שיהיו מקומות טיול לקטנים ולגדולים.

ג.

סביבות ירושלים.

(טיולים)

א) לקבר רחל, לבית לחם, לבית ג׳לה וכו׳.

ב) להר הפרדס (הרודיום), „מערת עדולם", תקע.

ג) לברכות שלמה וארטס.

ד) לביתר.

ה) למוצא, קסטל, דילב (קרית יערים), צובא (צוף) ועין כרם.

ו) לגבע שאול, רמה, בארות, רם-אלה ובית אל.

ז) לבית עזמות, גבע ומכמש.

ח) למצפה, גבעון, רם-אלה.

ט) לענתות, עין פרה, ודי קלט.

י) לג׳בל מונטר, מר סבה.

א. לקבר רחל, לבית לחם וכו׳ (דרומית מערבית).

עמק רפאים — קַטַמון — בית סַפַּפה — שַׁרַפַת — „תלפיות" — מר אליהו — טנטורה — „שדה הקטניות" — קבר רחל — בית לחם — בארו שלְדוד — „כנסית הלידה" — בית גילה—ודי אחמד—עין אילון—נחל וַרְד—מַלחה (מַנַחת)—מנזר ה„מצלבה".

(מהלך יום—19־22 ק״מ).

עד בית גילה כביש, מכאן והלאה שבילים.

משער יפו יורדת הדרך (דרך הברון) אל הגשר שמעל גיא בן הִנֹם, עוברת על פני בתי השכונות „ימין משה" ו„משכנות" (עמוד 128), על יד בית מרפא העינים האנגלי שלשמאל ותחנת הרכבת לימין.

הדרך עוברת על פני מנזר גדול מוקף חומה, העומד לשמאל הדרך, הוא המנזר של ה„אחיות" הצרפתיות (קלריסיות).

לפנינו משתרע בכל רחבו עמק רפאים, ההולך ויורד לצד ימין ובו המושבה הגרמנית „רפאים" (עמוד 128).

עמק רפאים היה הגבול הדרומי שבין יהודה ובנימין. בו היתה מלחמתו הראשונה של המלך דוד בפלשתים ומאז ג׳רשו לאט-לאט מארץ העברים.

על גבעה לא גבוהה לצד ימין נראה מעון הקיץ של הכסריה היונית קַטַמון ומסביבו חורשה יפה של עצי אורן.

דרומה לו נראה הכפר בית סַפַּפה וקרוב לו הכפר שַׁרַפַת.

המישור שלשמאל הדרך הוא המקום המיועד לפרבר היהודי החדש „תלפיות".

הדרך עוברת על קו פרשת המים: לים התיכון מימין ולים המלח משמאל.

במרחק של 5 ק״מ מהעיר, לימין הדרך, מתרומם המנזר היוני מר אליהו (798 מ. מעל פני הים). ככל המנזרים העתיקים בנוי הוא כעין מבצר, מאימת הבֶדוים, שהיו מתנפלים לפנים על המנזרים הבודדים לבוז בז.

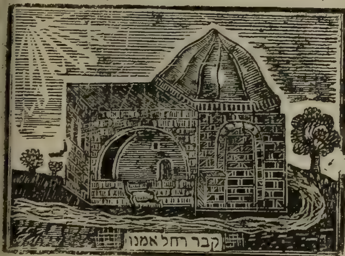
זמן הוסד המנזר ומיסדו אינם ידועים בברור. כנראה נמצא במקום הזה מנזר עוד במאה השביעית לסה״נ. משערים שמיסדו היה בישוף ששמו אליהו. אגדה נוצרית מאוחרת קושרת את המקום הזה בחיי אליהו הנביא ומספרת, כי בברחו מפני איזבל המרשעת ובלכתו לבאר שבע עבר במקום הזה (מלכים א׳ י״ט).

הדרך יורדת (העמק שלשמאל נמשך עד ים המלח), וסביבות בית לחם מתגלות. על ההרים שבצד ימין נראה בית ג׳לה ויערות עצי הזית המקיפים אותו. דרומית מזרחית — העיר בית לחם; אחריה מתבלט הר הפרדס, המתנשא מתוך כפות ההרים שלסביבו. למזרח, מעבר לים המלח, נמשכים הרי העברים.

אחרי רגעים אחדים עוברים על פני הגבעה טַנטורה, שעליה בית מנזר לקתולים אוסטרים ובו בית חולים.

מענין בסביבה זו, מהצד הגיאולוגי, „שדה הקטניות“ — שדה מלא אבנים קטנות סגלגלות, כעין קטניות. אבנים כאלה בצורות שונות נמצאות במקומות רבים של הארץ. לפי דעת הגיאולוגים הם בעלי חיים מאובנים מתקופה קדומה. הנוצרים תולים בזה אגדות שונות.

אחרי כחצי שעה, במרחק 7 ק״מ מירושלים, נמצא קבר רחל אמנו (756 מ.).

ציור עממי

הבנין שעל הקבר בנוי עפ״י תבנית קברי המושלמים. הכניסה למסדרון הקבר היא מצד צפון. דרך הפתח הנמוך הנסגר בדלת ברזל נכנסים לחדר מרובע, אפל למחצה. באמצע החדר, סמוך לקיר המערבי, נמצאת מצבה גבוהה כקומת איש. ארכה $1^1/_2$ מטר בערך ועביה — כחצי מטר ומתקצרת למעלה. כולה טוחה בטיח ומסוידת. כתלי החדר מכוסים פרכות יקרות, חדשות וישנות — נדבות המבקרים בזמנים שונים. נר תמיד דולק פה. על יד הכניסה נמצא בור מים.

כל ערב ר״ח, במשך כל חדש אלול וביום י״ד בחשון (יום פטירת רחל אמנו, לפי המסרת) יבקרו רבים מהיהודים את הקבר עד שעה מאוחרת בלילה.

כפי המסופר בבראשית ל"ו „מתה רחל ותקבר בדרך בעוד כברת ארץ לבוא אפרתה, היא בית לחם". ושם „הציב יעקב מצבה על קבורתה עד היום". יוסף בן מתתיהו הכהן אינו מזכיר בספריו את המצבה הזאת. גם באגדה אין זכר למקום קבר רחל. ורק הסופרים הנוצרים הראשונים מזכירים, שמצבת קבורת רחל נמצאת במקום לא רחוק מבית לחם.

קבר רחל.

יש חוקרים שעל יסוד המסופר בשמואל א' י' „עם קבורת רחל בגבול בנימין" ועפ"י דברי ירמיהו (פרק ל"א) „קול ב ר מ ה נשמע: רחל מבכה על בניה" — מחליטים שקבר רחל היה לא רחוק מרמה, בקרבת גבע, מהלך חמש שעות בערך צ פ ו נ ה מהמקום הזה.

ר' בנימין מטודילא (ד' תתקל"א) מספר על המצבה: "קרוב לבית לחם, כחצי מיל, מצבת קבורת רחל על אם הדרך. והמצבה עשויה מאחת עשרה אבנים, למנין בני יעקב. ועליה כפה בנויה על ד' עמודים. וכל היהודים העוברים חותמים שמם על אבני המצבה".

ר' פתחיה מרגנשבורג (ד' תתקל"ח) מספר אגדה זו על המצבה: „אחת עשרה אבנים על קבר רחל, כנגד אחד עשר שבטים (בנימין לא נולד עדין, אלא בצאת נפשה). כל אותן האבנים הן של שיש, ואבן של יעקב מונחת על כולן והיא גדולה מאד — משא הרבה בני אדם. והנוצרים שהיו רחוק משם מיל לקחו

את האבן הזאת מעל הקבר וקבעו אותה בבנין עבודה זרה. אך למחר ראו אותה על הקבר, כאשר היתה בתחלה. כן עשו פעמים הרבה, עד שנמנעו מלקחתה עוד. ועל האבן הזאת חקוק השם של יעקב".

גם סופרי הגויים מעידים, כי במשך ימי הבינים עמדה כאן מצבה של שתים עשרה אבנים, כמספר שבטי ישראל. בתבניתה הנוכחית נבנתה המצבה, כנראה, במאה השניה לאלף הששי. מהזמן ההוא תוקנה פעמים אחדות ובפעם האחרונה ע"י משה מונטיפיורי (תק"ץ).

כל המגרש שמסביב מלא קברי מושלמים בֶּדוים, שגם להם וגם לנוצרים קדוש המקום הזה.

מהעבר השני של הדרך קנו היהודים לפני עשרות בשנים מקום רחב על שם ר' צבי הירש קלישר ואמרו לבנות פה בית סלון, הכנסת אורחים וישיבה. מסבות שונות לא יצאה מחשבה זו לפעל, וחלק גדול מהקרקע נגזל על ידי הערבים השכנים.

אחרי קבר רחל מגיעים לפרשת דרכים: ישר לדרום נמשך הכביש לחברון, לימין — הדרך לבית גילה, ולשמאל מובילה הדרך לבית לחם.

הסביבה כלה מצטינת בפוריותה. עצי זית למכביר, תאנים, שדות בר ותבואה. ביחוד יפים הם חרשי הזית מסביב לבית גילה והכרמים במורדי הרי בית לחם.

לפני הכניסה לעיר נמצאת באר עתיקה, הנקראת „בארו של דוד", שלפי המסרת היא הבאר שעליה מסופר בספר שמואל ב', כ"ג, כי בזמן שהיה דוד במצודה ומצב פלשתים בבית לחם. „התאוה דוד למים מבאר בית לחם אשר בשער, ויבקעו שלשה מגבוריו במחנה פלשתים וישאבו מים מבאר בית לחם ויביאו לדוד, ולא אבה דוד לשתותם, כי בנפשותם הביאום".

לפי מסורת זאת נמצא שער העיר גם אז במקום זה.

בית לחם (777 מ.) משתרעת על שתי גבעות שביניהן עמק. כיום עיר נוצרית שתושביה מתיהסים על צאצאי הצלבנים (ואמנם מראה פניהם יעיד בהם שאינם מגזע ערבי טהור!).

לפני המלחמה הגיע מספר התושבים לאחד עשר אלף נפש. בה נוצרים מכל הסיעות, והעיר מלאה מנזרים, בתי תפלה, בתי הכנסת-אורחים בתי ספר, בתי יתומים ויתומות וכו'.

בית לחם יהודה (להבדילה מבית לחם שבנחלת זבולון שבגליל התחתון) — עיר עתיקה מאד. נזכרת ראשונה בתור עיר שעל יד קבורת רחל. (שמה לא נשתנה במשך הזמן ונקראת גם בפי הערבים בית לחם, אלא שהמלה לחם פירושה בערבית בשר). נקראה גם אפרת, אפרתה על שם פוריות הסביבה. הספור האידילי שבמגלת רות קשור במקום זה, והערבים מראים עד היום בקרבת מקום את שדה בועז. בדברי ימינו חשובה העיר כמקום מולדתם של רבים מגבורי יהודה, ביחוד — כמולדת דוד מלך ישראל והאחים יואב ואבישי בני צרויה. רחבעם בצר אותה. בין שבי גלות בבל נזכרים גם אנשי בית לחם.

לפי אגדת הנוצרים נולד ישו בבית-לחם, וכבר במאה ה-II למספרם הראו פה את האבוס, שבו מצאו הרועים את הילד ישו. למען הכעים את הנוצרים צוה אדריגנוס קיסר לנטוע במקום זה גן על שם האליל אדונים. הקיסר קונסטנטין צוה לבנות במקום זה בסיליקה, שחלק גדול ממנה נשאר, כנראה, עד היום. (אחרים מאחרים את בנינה לזמנו של יוסטיניגוס קיסר, שבנה חומה סביב לעיר, בתי תפלה ומנזרים). הירונימוס, אחד מאבות הכנסיה, ישב בבית לחם ולמד מחכמי ישראל את השפה העברית ותרגם את התורה לרומית (התרגום ידוע בשם ולגטה). לפני כניסת הצלבנים לא״י הרסו הערבים את העיר אבל לא נגעו בכנסיה. הצלבנים בנו מחדש את העיר ויפארוה.

ר׳ בנימין מטודילא (ד׳ תתקל״א) מצא בבית-לחם שתים עשרה משפחות של צבעים יהודים ומשבח אותה ואומר, כי היא „ארץ נחלי מים, בורות ומעינות“.

פעמים רבות היו התנפלויות של הבדוים על העיר ויחריבוה, כי „הכנסיה היתה עשירה מאד ומלכים רבים פארוה בזהב ובכסף ובמשכית יקרה“, אבל העיר נבנתה כפעם בפעם שוב. בשנת 1831 גרשו הנוצרים את המושלמים מהעיר. כעת נמצאים בה מושלמים במספר מועט ויהודים אינם בה כלל.

העיר נחלקת לשמונה חלקים. המושלמים יושבים בחלק מיוחד של העיר. בחלקה המזרחי נמצאת „כנסית הלידה“, הנחשבת להיותר עתיקה שבין בתי התפלה של הנצרות בעולם.

יפה מאד הוא אולם הכניסה, המחולק לחמשה מעבריו, ע״י ארבע שורות של עמודי שיש אדמדמים עתיקים. על הקירות נראים עוד שרידי משכית זהב וקשוטים עתיקים, כתבות מהחלטות אספות הכמרים בקושטא וכו׳. הגג היה לפנים מצופה עופרת ובסוף המאה ה XVII קצצוה התורכים ויעשו ממנה כדורי מלחמה.

מהאולם השני שבמזרח יורדים במדרגות אל „מערת הלידה", המוארה בהרבה נברשות, השיכות לסיעות שונות של הנוצרים. קירות המערה ורצפתה מכוסים לוחות שיש. בשקע למזרח, מתחת לבימה, ברצפה תקוע כוכב כסף ועליו כתבת ברומית: „פה נולד ישו מהבתולה מרים". נכרים גם פה שרידי משכית.

ממול המערה הזאת יורדים אל המערה, שבה נשמרת העריסה של הילד ישו, העשויה שיש, ובה בובת דונג, לשם הַמְחָשַׁת הספור על הילד ישו. (את עריסתו מראים גם באחת הכנסיות שברומא). בכנסיה זו נמצאים עוד מקומות רבים הקשורים באגדות ע"ד לידתו של ישו.

רֵינן וחוקרים חפשים אחרים של הנצרות מבארים את אגדת הולדת ישו מ נ צ ר ת בבית לחם יהודה בזה, שהנצרות רואה בו „חוטר מגזע ישי" והגשמת הנבואה של הכתוב במיכה ה׳: „ואתה בית לחם אפרתה, צעיר להיות באלפי יהודה, ממך לי יצא להיות מושל בישראל".

בשנת 1674 כבשה לה סיעת היונים את הכנסיה, ורק בשנת 1852 הקציעו בה בקשי חלק לקתולים, עפ"י דרישתו הנמרצה של נפוליון השלישי.

המריבות בין הסיעות הדתיות בדבר השלטון על „כנסית הלידה" עצומות הן. לפעמים קרובות הגיעו הדברים לידי שפיכות דמים. ביחוד רבו ההתנגשויות ביום לידתו של ישו. והממשלה התרכית היתה מוכרחת לקבל עליה את השמירה על קדשי הנוצרים בעזרת צבא תרכי-משלמי.

חלק מהתושבים עוסק בעבודת אדמה ובגדול צאן וחלק גדול עוסק בתעשית הצדף והכנת חפצי קדושה וכלים שונים למזכרת מאבן-חמר שבסביבות ים המלח, הנמכרים בכל העולם הנוצרי בכמות גדולה ומביאים ריוח רב לבעליהם. רבים מהתושבים נודדים לאמריקה ואחרי עשותם שם עושר שבים למולדתם, מרחיבים עסקיהם ובונים להם בתים יפים.

הדרך מפה לבית ג׳לה חוצה את דרך חברון ויורדת מערבה אל העמק הנטוע כלו עצי זית.

צנור הברזל העובר בעמק מוביל מים מעין ערוב לירושלם.

בית ג׳ילה (אפשר גִלֹה, מולדתו של יועץ דוד הערום—אחיתופל הגלוני, שמואל ב׳—ט״ז) נמצא על ראש הר ועל מורדותיו שלמערב ולמזרח. הכפר גדול ומונה בתוכו כארבעת אלפים נפש. הרוב הגדול הם נוצרים יונים; נמצאות פה גם כנסיות לסיעות אחרות. במעלה ההר מתנשאים בית התפלה והבנינים של הרוסים, שלפני המלחמה החזיקו פה בי״ס לילדים ובית ספר למורות. (המראה מבניני הרוסים לצד מזרח יפה מאד!).

התושבים עוסקים בעקר בגִדול עצי פרי שונים, וביחוד הזית ותעשית השמן. קודם היה הכפר מפורסם גם ביינו הטוב.

מאחורי מגרש הרוסים יורדים בַשביל למטה, למערבית צפונית, ובאים אחרי 25 דקה בערך למוצא ודי אַחמֶד, על יד עין עַנְתַש. את המקום הזה רכשו להם הגרמנִים לפני המלחמה ובמשך זמן מועט הדריגו את ההרים מדרגות יפות ונטעו עליהם עצי פרי שונים. במי המעין הקטן משתמשים להשקאת גנות ירק שבעמק.

אחרי כרבע שעה מוביל השביל, בצלע ההר, אל מנזר איטלקי, שסביבו נטועים עצי פרי שונים, כרמי גפן וזית. לא רחוק מהמנזר נמצא יקב בשביל עשית היין.

מענין להשוות את צלעות ההרים שלשני עברי העמק. בשעה שהצד האחר, השיך לגרמנים ואיטלקים, נטוע וזרוע כלו, הנה הצד השני, חשוף כלו מבלי כל עץ ומבלי כל עקבות ישוב.

השביל מוביל בצלעי ההרים, מעל לודי אחמד, עובר על פני חורשות של עצי אורן צעירים ויורד אל העמק, עד פסי הרכבת שבין ירושלים לביתר.

במקום זה מתחבר ודי אחמד אל נחל וֶרֶד (וַדי אל וֶרד).

השביל במעלה ההרים, למערב, מוביל לעין כרם (עמוד 203); לשמאל, בדרך פסי הברזל — לעין חניָה ולביתר (עמוד 197) והדרך לימין — לעין אילון ולירושלים.

עֵין אַיָלוֹן (עין יַלו) — (כנראה אינו זה שעליו נאמר: „שמש בגבעון דם וירח בעמק אילון״)—מעין גדול, שבמימיו משקים גנות ירק יפות. הסביבה פוריה ונטוּעה עצי פרי שונים ושיחי ורד, הנמכרים בשוקי ירושלם.

לא רחוק מהמעין נמצאים שברי עמודי שיש, לצפונם גבעות מלאכותיות מענינות („מַרְגְּמוֹת״).

מעין א י ל ו ן עוברים את פסי הרכבת והולכים לארך נחל ורד. אחרי חצי שעה נראה מלמעלה הכפר מַלְחה.

מַ לְ חַ ה (יש משערים, שזוהי מָנחת שבספר דה״י א׳—ח׳. ר׳ יהוסף שוַרץ קורא לו מלחיא, הנזכר בויקרא רבא כ״ו)—כפר קטן על ראש ההר. מסלת הברזל סובבת אותו משלשת צדדיו. סביבו כרמים רבים ושדות תבואה. בקרבתו נמצאות הרבה מערות קברים עתיקות, בורות וגבעות מלאכותיות שונות. המחזה מהמסגד על הסביבה יפה מאד.

ממלחה סלולה דרך בוַדי עמאר עד לירושלים.

כעשרים דקה לפני ירושלים מגיעים למנזר היוני מַ צ לֵ ב ה, הנמצא בעמק יפה ופורה.

המנזר בנוי כעין מצודה. חלונותיו קטנים וצרים ונשקפים מלמעלה. נכנסים אליו דרך פתח נמוך, הנסגר על ידי דלת ברזל.

לפני המלחמה נמצא בו בי״ס לכמרים וגם ספריה חשובה.

המנזר נבנה במקום שצמח, לפי מסורת הנוצרים, העץ שעליו נ צ ל ב ישו (מצלבה!). ושטח קטן במזרח בית התפלה הרצוף אבני שיש, מסמן את מקום צמיחתו של העץ.

את בנין המנזר מיחסים למאה הרביעית לסה״נ, ע״י הילינה או קונסטנטין. יש שמקדימים את בנינו. בכל אופן נבנה המנזר לפני הכבש הארץ ע״י הערבים. פעמים אחדות תוקן הבנין. הנזירים סבלו הרבה מההתנפליות התכופות של הערבים, שבזזו את אוצרות המנזר והרגו את יושביו. (מראים דם קרוש של הנזירים שנהרגו). בבית התפלה נמצאת רצפת משכית עתיקה.

מפה עולים למעלה לעיר, לצד מזרח—ל„בצלאל״, ברכת ממילא ולשער יפו, צפונית מערבית — לשכונות „מחנה יהודה״ ו„שערי צדק״.

ב. להר הפרדס (הֶרודיום), „מערת עדולם" ולתקוע (דרומית מזרחית).

קבר רחל — בית לחם — בית תעמיר — הר הפרדס — חרבות המצודה — מערת עדולם (מערת חריטון) — המערות — תקוע.

(טיול על חמורים. מהלך יום ארוך. 36 — 40 ק"מ).

עד בית לחם כביש, מכאן והלאה שבילים. רצוי לקחת מורה דרך מערבי בית לחם. במערת עדולם צריכים לחבלים ולנרות.

מירושלים לבית לחם — (עמוד 181).

מהמעין שבמזרחית-דרומית לבית לחם יורד שביל למטה. אחרי שעה נראה על גבעה הכפר החרב בית תעמיר (670 מ.) שתושביו הבדוים עזבוהו. המקום מסביב שומם ללא עצים וללא מים. יש מוצאים בו את „בעל תמר" (שופטים כ').

משם יורד השביל למזרח על פני בְּרֵכַת אום נְתִשֶׁה ומגיעים אחרי כשעה בערך להר הפרדס (7 ק"מ בערך מבית לחם).

הר הפרדס (בערבית ג'בל פורדיס, אפשר שבוש השם הורדוס) נמצא 759 מ. מעל פני הים ומתרומם כמאה מטר מעל הסביבה ודומה לוולקן כָּבֶה (פסגתו כאלו קטועה). הנוצרים יקראוהו הר הפרנקים, משום שפה התבצרו הצלבנים במלחמתם האחרונה.

לפי יוסף בן מתתיהו בנה המלך הורדוס במרחק של ששים ריס מירושלים בקרבת תקוע את המבצר הרודיום. המבצר נבנה על הר זקוף שפסגתו נמלאה בידי אדם. המקום והמרחק מתאימים למסופר. אל ראש המבצר החזק הובילו מאתים מדרגות רחבות חצובות בסלע. מעין עיטם שאצל ארטס (עמוד 195) הובלו מים למצודות על ידי תעלות.

לרגלי הגבעה נבנו מעונות לפקידי הצבא והממשלה. המקום היה מוסב גנים, ומעליהם התנוססה המצודה, שאחרי מותו היתה למקום קבורתו של הורדוס.

מבצר הרודיום היה אחד משלשת המבצרים שהחזיקו זמן מה מעמד נגד הרומאים אחרי חרבן ירושלים. בכל ימי הבינים היה המקום חרב וגם במאה ה 15 לסה״נ מזכירים אותו התירים כמקום חרב.

מהמצודה לא נשאר כלום. נראים רק שרידי החומה שמסביבה. בשרידי המגדל לצד מזרח (אחד מארבעת המגדלים העגולים, שאודותיהם מספר יוסף בן מתתיהו) נמצאת מערה מקורה, שברצפתה נראים שרידי משכית. האבנים מסותתות כאבני הבנינים שבזמן הורדוס.

מצד דרום נראות עוד המדרגות העתיקות. העליה קשה בשפוע של 35^0.

לרגלי ההר לצד מערב נמצאות חרבות, הנקראות בפי הערבים שטַבל [כנראה סירוס המלה Stabulum (אורוה ברומית)]. על ידם גם ברכה עתיקה חרבה (74 מ. ארכה, 45 מ. רחבה). באמצעיתה שרידי בנין מרובע. נכרים עוד שרידי הצנורות שבהם הובאו המים מעין עיטם.

יפה המחזה מראש ההר:

מצד מזרח נראים ראשי ההרים, ההולכים ומשתפלים מדרגות מדרגות עד לים המלח, שחלק גדול ממנו נראה כאן. מאחורי ים המלח מתרוממת שלשלת הרי מואב וביום בהיר אפשר לראות גם את קיר מואב (קֶרק). מזרחית-דרומית נראות חרבות תקוע, ודי חריטון, גבעת אבו נגֶ׳ם. צפונית-מערבית — בית לחם, בית סוחרה, בית תעמיר; מעליהן, על ההר, המנזר מר אליהו, לימינו הכפר אבו דיס ולשמאלו — מצפה. ירושלים איננה נראית, רק ההרים שלצפונה.

מראש הגבעה יורדים בשבילים מפותלים וצרים דרומית מערבית אל הנחל, הוא ודי חַריטון, שבו נמצאת „מערת עדולם״ (במרחק 4 ק״מ בערך).

הוד פראי מרחף על העמק. משני צדדיו מתרוממים גושי סלע ענקיים הנערמים זה על גבי זה. הנחל מלא אבנים גדולות, החוסמים את השבילים הצרים ומכבידים על ההליכה. מצדו הדרומי ימָצא מעין קטן שמימיו נוטפים מלמעלה (נקרא בערבית עין נטיף — מעין הטפות).

חמש דקות צפונה מהמעין נמצאת המערה הנקראת „מ ע ר ת ע ד ו ל ם" (בערבית „מערת חריטון").

בשם עדולם נקראת המערה מימי הצלבנים, על שם המסופר בשמואל א'—כ"ב, כי דוד בברחו מפני שאול התחבא במערת עדולם; ואמנם אין מקום בטוח יותר למבקשי מפלט כמערה זו. ואם יכין לו אדם צידה מספיקה, יוכל לשבת בה זמן רב, מבלי שירגיש בו איש.

במאה ה 5 לסה"נ גרו פה נזירים נוצרים מתבודדים וביניהם הנזיר חריטון. על שמו מכַנים הערבים גם את הנחל, את המעין וגם את החרבות שאצלם. גם אחריו ישבו פה נזירים בזמנים שונים.

החוקר קלרמון-גנו מוכיח, כי מערת עדולם הוא המקום הנקרא עכשיו איד-אל-מיא בעמק האלה, לדרום שוכו. הוכחות טופוגרפיות וגם השם איד-אל-מיא שנשתמרו בו ההברות של „עדולם" הביאוהו לידי מסקנא זו.

ה כ נ י ס ה למערה קשה מפני הצורים הרבים, המסתירים את מבואה ובזהירות צריך העולה לטפס עד בואו לאמצע ההר, אל פתח המערה.

המערה היא כעין מָבוֹך, שנתהוה ע"י נחלי המים ששטפו בתוך ההרים והֵמַסו את אבני הגיר הרכות. המערה נמשכת לארך ולרחב, לעמקו ולגבהו של ההר ובה תאים רבים ומבואות עקומים ונפתולים שונים וקל מאד לתעות בהם. מבואות אחדים צרים מאד ורק בזחילה אפשר לעבור דרכם. בין המערות יש גדולות וענקיות עד שאי אפשר לראות את תקרתן באפלולית השוררת (מערה אחת ארכה 43 מ' בערך ורחבה כשלשה-עשר מ'). במקומות אחדים נשמע קול עמום מתחת, המראה כי המקום חלול. במבואות הרחוקים מצא החוקר ט ו ב ל ר כתבות רבות בכתב בלתי ידוע, ובמקומות אחרים היה צבען חום. מלבד זה נמצאו כאן שברי כדים, שהכילו בתוכם אפר של נופות ושברי ארונות של מתים. עפ"י סמני רטיבות שמצא ט. במקום אחד, משער הוא, כי בחרף מחלחלים מי הגשמים דרך סלע ההר שמעל למערה. עוד משער הוא, כי דרך המבואות הרבים העולים ויורדים אפשר להגיע עד מרומי ההר למעלה ועד הנחל למטה.—נרות דולקים יפה במערה והאויר אינו מחניק בה ואפשר לשהות כאן שעות

אחדות, מה שמוכיח כי אויר צח חודר ממקומות שונים לתוך המערה. מדרגת החם במערה — 26° ריאומיור.

בשעה מ,מערת עדולם", במעלה ההרים לדרומית-מערבית, בין „עמק ברכה" למערב ו„מדבר תקוע" למזרח נמצאות חרבות העיר תקוע (850 מ' מעל פני הים).

תקוע — עיר מולדת הנביא עמוס, שנבא על ישראל בימי ירבעם השני. רחבעם בצר אותה. יהושפט ערך במדבר תקוע מלחמה עם בני מואב ועמון, שעלו להלחם על יהודה מעבר לירדן ונצחם נצחון גדול. תושבי תקוע עזרו לנחמיה בבנין חומות ירושלים.

בזמן מלחמת החשמונאים, היה מדבר תקוע מפלט לשמעון ויהונתן החשמונאים, שברחו מפני בכחידס. בימי התקוממות בר כוכבא חנה פה מחנה גדול של צבאו.

במשנה מהללים את השמן של תקוע, שהוא הטוב בכל הארץ. בתקופה אחרת מהללים הערבים את הדבש שלה. בימי הצלבנים היה פה ישוב גדול של נוצרים שעזרו לצלבנים. גם נבנו כנסיות ע"ש הנביא עמוס. עד היום נמצאים פה שרידי עמודים ואבנים מסותתות של בנין וביניהם אגן טבילה של כנסיה נוצרית.

במאה השתים עשרה לסה"נ היו מראים כאן את קברו של עמוס. גם ר' יצחק חילו (ה' צ"ג) מספר ע"ד קברו של עמוס שנמצא במערה.

הסביבה כלה שוממה ורק בדוים רועי צאן ימצאו פה. יש פה הרבה מערות טבעיות ובורות מים רבים הנסתמים באבנים. במי הבורות ישקו הרועים את עדריהם.

ממרומי תקוע יפה המראה על הסביבה: לצפון—וַדי ארטאס והמשכו וַדי חריטון היורד ומעמיק עד לים המלח; נראים הר הפרדס ובית לחם. את ירושלים אין רואים, אבל נראה היטב הר הזיתים. דרומית-מזרחית נראה נחל עמוק ודי גַ'הר, היורד גם הוא לים המלח. לצד מזרח משתפלים ההרים למדבר יהודה. ממערב ומדרום סגור האפק ע"י ההרים.

החזרה מפה לירושלים — דרך בית לחם לצפונית-מערבית.

יורדים תחלה אל הנחל. לימין נראה הר הפרדס, עוברים את ודי אבו נֻגֻ'ם ועל פני הגבעה אבו נג'ם; אח"כ נראה לימין בית תעמיר ובשבילים שונים מגיעים (אחרי 2 שעות בערך) לבית לחם.

ג. לברכות שלמה ואַרטס (דרומה).

קבר רחל — אל חדר — מצודת הברכות — „מעין חתום" — הברכות — עין עיטם — חרבות עיטם — ארטס.

(26 ק"מ—כל הדרך כביש טוב).

מירושלים לקבר רחל (עמוד 181).

אחרי קבר רחל בדרך להברון, נמצא מצד ימין הכפר בית ג'לה (עמוד 187) וחרשי הזיתים שסביבו. ומצד שמאל, על גבעה גבוהה, בית יתומים לילדים ארמנים.

הכביש עובר בצלע ההר, קרוב לנחל, שהוא התחלת ודי אַחמר. לשני צדי הדרך כרמי זיתים וגפנים ורק ראשי ההרים חשופים.

אחרי כשלשת רבעי שעה בערך נוטה מן הדרך לימין כביש לכפר א ל ח ד ר, שבו מנזר יוני ע"ש גיאורג ובית מרפא לחולי רוח.

הדרך סובבת ויורדת ומגיעה למצודת הברכות (קלעת אל-בוראק) [798 מ.].

המצודה, שעכשיו היא הרוסה למחצה, נבנתה במאה השבע עשרה לסה"נ למטרת הגנה על הברכות והמעינות מפני הבדוים.

כמאה מ. לצד מערב נמצא עין סליה, שהנוצרים קוראים לו „מעין חתום". בעשרים ושש מעלות יורדים אל המעין. פה נמצאים שני תאים זה לפנים מזה; באחרון פורצים המים מתוך קיר הסלע ונשפכים אל אגן, שממנו

יורדים הם דרך תעלה אל בור הנמצא מעל לברכה הראשונה (עין להלן). חלק מהמים יורדים מפה ישר לירושלים דרך הצנורות, העוברים על יד הברכות.

לדרום המצודה נמצא מעין שני, שגם מימיו נשפכים למקוה המים שמעל לברכה הראשונה.

מאחרי המצודה בעמק נמצאות שלש הברכות, הנקראות „ב ר כ ו ת ש ל מ ה".

השם הזה נתן להם, מפני שיחסו את זמן חציבתם לתקופת שלמה המלך על סמך הכתוב בקהלת ב': „עשיתי לי ברכות, גנות ופרדסים". ולכן חפשו קרוב להן גם את „גנות המלך" (אַרטס). הוכחות היסטוריות על זמן חציבתן של הברכות הללו אינן, אבל ידוע, כי ש מ ע ו ן ה צ ד י ק הביא בזמנו מים מעין עיטם, הקרוב למקום הזה וכרה ברכות (עמוד 36). גם בימי הורדוס נעשו במקומות הללו ברכות גדולות, שמהן הובלו מים למצודת הרדיום ולירושלים. יוסף בן מתתיהו מספר, כי הנציב פ י ל ט ו ס בנה, ואפשר רק תקן, ברכות ותעלות שהובלו בהן מים לירושלים (עמוד 27).

הברכות נמצאות במרחק של 48-49 מטר זו מזו וגבוהות הן 6 מטרים האחת מעל לשניה. קרקעיתה של העליונה נמצאת בגבה השפה של הנמוכה ממנה, כדי שאפשר יהיה בשעת הצרך להוריק את כל המים מהברכה העליונה לנמוכה ממנה. בפנות הברכות נמצאות מדרגות, שעליהן אפשר לרדת אל קרקעיתן.

ארך הברכה העליונה 116 מטר, רחבה — למעלה 69.70 מ. ולמטה—71.80 מ., עמקה—בצד הנוטה לברכה השניה—7.60 מ. חלק ממנה חצוב בסלע והנשאר בנוי אבנים. הקירות נתמכים על ידי אומנות. המדרגות נמצאות מצד דרומי-מערבי. ברכה זו יכולה להכיל בתוכה 620.000 היל מים.

הברכה האמצעית — 129 מ. ארכה; רחבה למעלה 48.8 מ. ולמטה — 76 מטר. עמקה 12 מטר. רובה חצוב בסלע. בקצה הצפוני-מזרחי והצפוני-מערבי נמצאות מדרגות. בקצה הצפוני-מזרחי נראה מוצא התעלה, המביאה מים מעין סליח. הקיר המזרחי עבה מאד ונתמך ע"י אומנות. הברכה יכולה להכיל בתוכה 765.000 היל מים.

בדרך, מול הברכה הזאת, נראים שרידי תעלת המים ה ע ת י ק ה.

הברכה התחתונה היא הגדולה והיפה שבברכות. ארכה 177 מ.; רחבה: למעלה 45 מ—ולמטה — 63 מ. עמקה 15 מטרים; חציה חצוב בסלע. בקצה הדרומי-מזרחי והצפוני-מזרחי מדרגות. הקירות נתמכים על ידי אומנות. מצד דרום — מקום לכניסת מי הגשמים. הברכה יכולה להכיל בתוכה 930.000 הי"ל מים.

מלבד עין סליח נמצאים קרוב לברכות עוד ארבעה מעינות, ואחד מהם — עין עיטם. שנים מהם מביאים מימיהם לברכות ואל התעלות הנמשכות בית-לחמה וירושלימה ושנים אחרים—נמוכים מהברכות, ומימיהם יורדים ישר אל הצנורות.

הברכות מקבלות מים עוד ממקומות רחוקים על ידי תעלות שונות: באחת התעלות באים המים מן ודי ביאר. התעלה עוברת דרך נחל עיטם ומגיעה לברכה העליונה. תעלה עתיקה שניה, שרחבה 0.70 מ., מקיפה את מורדי ההרים ובאה בנפתולים רבים מנחל ערוב (כנראה שזוהי התעלה, שעליה מספר יוסף בן מתתיהו שארכה 400 רים, שהם 75 ק"מ בערך). ממנה באים המים לברכה האמצעית.

מלבד מי המעינות והתעלות נקוים אל הברכות גם מי הגשמים, היורדים מההרים שלצדי הברכות.

למזרח הברכות, על פני שרידי התעלות, עוברים בכביש לכפר אַרטס.

אַרטס — כפר קטן שתושביו מושלמים. במאה שעברה התחילו להתישב פה נוצרים, גרמנים ואמריקנים, שנטעו פה כרמים ופרדסים יפים. לצרפתים יש פה מנזר נשים ובית תפלה.

בעברו השני של הנחל, על גבעה מעוגלה, נראות חרבות בנינים ומערות חצובות בסלע, שהן, כנראה, חרבות העיר עיטם (דה"י א׳-ו׳). בימי ר׳ יצחק חילו היתה העיר חרבה בלי כל תושבים „זולת אי אלה יהודים השומרים ביה"כ הישן—אחד משבעת בתי הכנסיות העתיקים הקימים עדין בא"י ומיוחסים לרבי שמעון בן יוחאי". שם העיר נשתמר עדין במעין הקרוב שנקרא עד היום עין עיטם.

החזרה לירושלים גם דרך בית לחם, עם מהלך תעלת המים. אחרי עשרה רגעים נראית העיר ואחרי רבע שעה מגיעים לבית לחם.

ד. מירושלים לביתר (למערב).

מצלבה — נחל ורד—עין אילון— עין חניה — ביתר.

(20-22 ק״מ, מהלך יום)

הליכה בשבילים, דרך קלה.

משכונת בצלאל יורדים אל ודי עמאר שבו המנזר מצלבה (עמוד 188) ואחרי חצי שעה לדרום מגיעים לנחל ורד (ודי ורד); ממנו — לפסי מסלת הברזל, אחרי רבע שעה רואים מימין את מלחא (עמוד 188) ומשמאל את שרפת, אחרי עוד רבע שעה מגיעים לעין אילון (עין ילו) [עמוד 187].

כחצי שעה מעין אילון, אחרי התאחד ודי אחמד עם נחל ורד נמצא מעין מרובה מים, עין חניה.

המים פורצים מתוך שקע שבקיר הסלע. הם זכים, קרים וערבים מאד לשתיה. מסביב למעין — שרידי בנינים, עמודים שבורים וכו׳. קרוב למעין נמצאת אבן גלילית החרוצה לארכה, ששמשה, כנראה, לבית בד עתיק. הסביבה כלה פוריה ומעובדה יפה.

הנוצרים קוראים את המעין הזה „בארו של פיליפוס" ע״ש הספור הנזכר במעשי השליחים. כנראה היה בנוי במקום זה בית תפלה נוצרי.

הדרך נמשכת בנחל ורד עד התאחדו עם נחל בתיר, שעליו עובר גשר מסלת הברזל (הנחל הזה בהמשכו למערב נקרא נחל שורק), ומגיעים לתחנת הרכבת של בתיר (633 מ.). הכפר נמצא במעלה ההר.

ביתר (בית-תר) עיר ידועה ומבוצרת במלחמת בר כוכבא, שעמדה שלש שנים וחצי (מן 63 עד 65 אחרי חרבן הבית) כנגד חילות רומא. ולבסוף נוצחה ע״י יוליוס סורוס בסבת בגידת השומרונים. מקום המבצר, כנראה, היא הפסגה שסמול הכפר, הנקראת אצל הערבים חרבת היהודים (כרבת אל-יהוד).

על אודות מקום ביתר של בר כוכבא יש חלוקי דעות רבים. יש מוצאים אותה בבית-צור, שהיא בדרך מירושלים לחברון, ויש מראים על מקום שהוא בצפון כפר סבא בשומרון, ואחרים הרחיקו לחפשה בגליל.

כפי המסופר בתלמוד היתה ביתר עיר גדולה מאד. בה היו בתי כנסיות מרובים ומקום מושב סנהדריה קטנה (כנראה היתה למרכז היהדות בתקופת גבורותיו של בר כוכבא) והיתה „רחוקה מן הים ארבעים מיל", מה שאינו מגביל בדיוק את מקומה.

איזביוס, אחד מאבות הכנסיה הנוצרית, שחי בא"י כמאה שנה אחרי חורבן ביתר, קורא אותה בית־תר (גם בספרותנו העתיקה, כמו ב„הלכות גדולות", נזכר שמה בצורה זו). ואומר עליה, שהיא קרובה לירושלים. התירים הנוצרים שעלו אח"כ לארץ אינם מזכירים את העיר הזאת כלל. מחוקרי היהודים היה ר' אישתורי הפרחי (ה' פ"ב) הראשון, שהעיר, כי „ביתר נמצאת מערבית-דרומית לירושלים כשלש שעות" (המרחק מתאים באמת לכפר בתיר).

בזמננו נתקבלה דעה זו אצל החוקרים כדבר שאין להרהר אחריו. הכתבת הרומאית, החקוקה עד היום באבנים שאצל מוצא המעין (עין להלן), החרבות הנקראות בפי הערבים כרבת אל-יהוד, המטבעות המרובות מתקופת בר כוכבא, שנמצאו פה, יחד עם מצב המקום המוכשר להיות נקודה תכסיסית חשובה — כל אלה מאמתים דעה זו.

העליה לכפר היא מעבר לפסי הרכבת, מצד שמאל.

אחרי עשרה רגעים מגיעים אל מסגד הבנוי על גבי חרבה מזמן הרומאים. על יד קשת שעליה עובר צנור מי המעין. בדרך הצנור אפשר להגיע עד מוצא המעין, שהוא אחד המעינות היותר מרובים במים בסביבות ירושלים (לפני שנים אחדות היו מביאים מפה בסוף הקיץ מים לירושלים בעגלות הרכבת).

המים היוצאים מתוך הסלע עוברים דרך תעלה מקורה, שגבהה כקומת איש, המסתעפת לצדדים שונים. הצנור הנמשך ישר מוקף אבנים גדולות מסותתות, שעליהן שרידי כתבת רומאית, המעידה, כי הלגיון החמשי המקדוני והאחד עשר הקלורי נמצאו פה — שני הלגיונות שנשלחו, כידוע, ע"י אדריינוס לדכא את המרד.

מהמעין עולה הדרך, צפונית-מערבית, אל החרבות במדרגות הצובות בסלע.

מקום החרבות—צור מישור (685 מ.) מוקף מסביב תעלה רחבה, שנעשתה, כנראה, בידי אדם. במקומות רבים נמצאים יקבים בעלי צורות שונות וגם מערות קברים חצובות בסלע. במרחק של 20 דקה לצפון נמצאת מערה חצובה בהר ובתוכה מספר גדול של כוכים קטנים, שכנראה שמשו לשובכי יונים (שובכים כאלה נמצאו גם במקומות אחרים). מעל לחרבות משתרע מישור רחב ידים, הנשוע כלו גפנים, זיתים וכו'. המקום כלו מלא שברי עמודים, אבנים מסותתות, ושרידי בנין רבוע נכרים עוד היטב. כנראה שבמקום זה עמד מגדל, שתעודתו היתה להגן על המבצר, שנמצא לדרום. הנחל מקיף את המקום הזה משלשה צדדים.

הערבים מוצאים פה כפעם בפעם מטבעות ועתיקות שונות. ע"י חפירות מסודרות של מומחים אפשר שהיו מתגלים פה הרבה דברים מענינים.

אנשי הכפר מרבים לגדל ירקות בעזרת המים המרובים של המעין. הם תקנו את המדרגות העתיקות ויטעו עליהן כרמים ועצי פרי אחרים.

החזרה מפה לירושלים:

א) דרך עין כרם (מהלך שלש שעות). מהתחנה עולים לצפון, אל הכפר אֶל וַלֶגַ'ה. תושבי הכפר הגדול הזה עוסקים בעשית הפחם.

אחרי הכפר עוברים על פני המעין דילב, אחריו מעין שני אֶס־סֶף וחוצים דרך עתיקה, ההולכת למלחא. לשמאל הדרך נראות חרבות קוסור ועל ידן מעין ואלנות עבותים יפים סביבו. אחרי זמן מה מגיעים לכפר נ׳ורה (מבתש) הנמצא בעמק.

מפה 15 דקה בערך עד הבנינים השיכים לרוסים בעין כרם (עמוד 203).

ב) דרך מסלת הברזל.

המסלה עוברת בנחל ורד ועולה ומתרוממת. לשמאל נראה הכפר אל וַלֶגַ'ה (עין לעיל), ליפין — המעינות עין חניה ועין אילון. מלמעלה, על ההר לשמאל, נראה הכפר מלחא (עמוד 188) וליפין—הכפרים שַרַפַת ובית ספפא.

לא רחוק מתחנת ירושלים נראה משמאל קטמון (עמוד 181).

המסלה חוצה את עמק רפאים, עוברת על יד בתים בודדים שונים ועל פני המושבה הגרמנית „רפאים", הקרובה לתחנה.

ה. למוצא, קסטל, דילב (קרית יערים), צובָא (צוף) ועין כרם (למערב).

מי נפתֹחַ -- נחל בית חנינא — מוצא — קסטל — דילב (קרית יערים) — צובא (צוף) — נחל שָׁמְרִין — צֻפַף — עין חבים — עין כרם — דיר יַסִין.

(28—30 ק״מ).

עד דילב כביש, מדילב לעין כרם שבילים בהרים. מעין כרם—כביש.

סן ביה״ח שערי צדק (עמוד 131) הולכים בדרך יפו ועוברים על פני מושב זקנים של הספרדים.

לצד ימין נמצאות הברכות הגדולות החדשות, שאליהן מובאים המים מעין ערוב ומהן יוצאים המים לכל חלקי העיר (עמוד 28). ארך כל ברכה 18,30 מ., רחבה 10,80 ועמקה 2,32 מטר. הברכות האלו מתמלאות מים הליפות במשך 7—8 שעות. כשהאחת מתמלאת מים מריקה השניה בינתים את מימיה לעיר.

קרוב לברכות—חורבה, שהיתה משמשת לפנים למגדל שומרים על דרך ירושלים-יפו.

הכביש הצר ההולך לימין מוביל ל״נביא שמואל״ (מצפה) [עמוד 216].

קבוצת הבתים האחרונה שלצד ימין הם בתי מושב זקנים הכללי ומסולם — בית חולים לנגועי הרוח.

ביסוד שני המוסדות החשובים האלה עסק הרבה הסופר המנוח י. מ. פינס.

הכביש הרחב לשמאל מוביל לעין כרם והדרך היורדת למטה (דרך יפו) — למוצא.

הכפר המשתרע במורד ההרים לימין הדרך הוא ל י פ ת א ובו מעין גדול, שממנו היו מביאים מים גם לירושלים. משערים שזהו מ י נ פ ת ו ח שעל גבול יהודה ובנימין (יהושע ט"ו).

הדרך העולה שמאלה מובילה אף היא למוצא ועוברת על פני מושב יהודי קטן „גבעת שאול" (על שם המיסד). הדרך הזאת היא העתיקה וקצרה מדרך המלך.

דרך המלך נמשכת מעל ל נ ח ל ב י ת - ח נ י נ א. אדמת הנחל פורה. במקומות אחדים נמצאים חרשות עצי זית וכרמים. בימי הגשמים זורמים בו המים בחזק.

הנחל הזה מוצאו קרוב לכפר בית חנינא מצד צפון, עובר על פני ליפתא, נמשך עד מוצא, ושם נקרא נחל מוצא (ודי קולוניא), אח"כ יעבור על יד עין כרם וצֹפָה, אצל דֵיר שֵךְ יתחבר אל נחל שורֵק (ודי צַרַר), שבו עוברת מסלת הברזל.

יפה המראה מפה על הסביבה ביחוד לפנות ערב: מערבית-צפונית מתרוססת פסגת „הנביא שמואל", במורדי ההרים נראה הכפר בית אִכסא, לצפון נראה הכפר בית חנינא. ההרים החשופים מבלי כל עץ ושיח מבליטים עוד יותר את ירק העצים שבנחל.

הכביש מתפתל ויורד אל העמק.

על יד תוצאות הנחל ודי סוריק, הבא מצפון ונופל אל נחל בית חנינא, נמצא בנין שבו היה בית חרשת לתעשית בורית ושמן. עכשו נמצאת פה קבוצה חקלאית של פועלים עברים.

כשעה בערך מירושלים נראים בעמק בתי המושבה מוֹצא (מוצה), היא קולוניא (644 מ.).

מוצה נזכרת ביהושע י"ח בין הערים שבגבול בנימין. במשנה יסופר על „מקום שהיה למטה מירושלים ונקרא מוצא", בערב הושענה רבה „היו יורדים לשם ומלקטים מורביות של ערבה". הרע"ב מברטנורא בפירושו מעיר: „בגמרא אומר ששמה קלניא ועוד היום כך שמה, וערבה מצויה שם, והמקום רחוק מירושלם אך מעט".

יש מוכיחים, כי השם קולֹן נזכר כבר ביהושע ט"ו בתרגום השבעים. אחרים משערים, כי במקום זה הושיב טיטוס מושב (Colonia) של החילים הרומאים המשוחררים לשמור על הארץ.

הכפר קולוניא הערבי נמצא על ההר, והמושבה העברית מ ו צ א — למטה. המושבה נוסדה בשנת תרנ"ט. שטח אדמתה כאלף וארבע מאות דונם. בשנת תרע"ף הגיע מספר תושביה לחמשים ותשע נפש. האכרים עוסקים בגדול כרמים, תעשית היין ומעשי החלב. מסבות שונות לא הצליחה המושבה בראשונה. הרבה מאכריה יצאוה, ובתים רבים במושבה עזובים מבעליהם. המקום עשיר במעינות מים ואוירו טוב ומבריא ומסוגל הוא לסדור מעונות קיץ בשביל אנשי ירושלים. עפ"י קרבתו לעיר אפשר היה לפתח בו גדול ירקות וגם מחלבות.

בזמן האחרון שבו למושבה אחדים מתושביה ונוסד בית חרשת לרעפים. החומר הדרוש לזה נמצא בקרבת מקום.

יש רואים במקום הזה את עמק האלה, שבו חנו ישראל בהלחמם בפלשתים בימי שאול (שמואל א'-י"ז). השערה זו אין לה יסוד, כי המקום שוכה, שבו חנו הפלשתים במלחמה זו נמצא דרומית מערבית לירושלים, בדרך לעזה, במרחק של שעות רבות מפה.

אחרי הגשר שמעל ל נ ח ל מ ו צ א מתחילה עליה. הדרך מתפתלת לכאן ולכאן, עולה ועוברת בין כרמים.

העמק וההרים שלצד שמאל מכוסים עצי זית מרובים וביניהם נראים בתי ע י ן כ ר ם וכנסיותיה.

על יד הק"מ 54 ½ (בדרך מיפו לירושלים) נמצא המקום שבו צמח הברוש שנטע הד"ר הרצל בהיותו בירושלים. כעת שיך המקום לקרן-הקימת ונטעה פה חרשה של עצי ארז.

הדרך עולה עד קסטל (752 מ.) קצור השם Castellum — מבצר. על ראש ההר נמצא כפר ערבי דל ובו קבר אחד קדושיהם. כנראה עמד במקום זה מבצר ששלט על כל הסביבה.

מראש ההר מתגלה מראה יפה: בין ההרים שבמזרח מלבינות שתי הדרכים הנמשכות ממוצא לירושלים: הימנית — העתיקה, והשמאלית — החדשה. נראית שלשלת הרי הצופים והר הזיתים עם מגדליו. למזרחית צפונית — גבע שאול והכפר שַעַפת לרגליו. הלאה לצפון נראה הכפר הגדול רם-אלה, פסגת הנביא שמואל והכפר בית-נַקובא. מול קסטל למערב מתרוממת פסגת צובא (צוף) ולמערבית-צפונית — עין כרם וכו'.

מקסטל יורדת הדרך לודי עין ג'פיה, שעליו גשר, ומשם רגעים אחדים לדילב.

במקום זה נמצא מעין יפה ועל ידו ברכה וחרשה של עצים שונים. חלק מאדמת המקום הזה (יותר מאלפים דונם) שיך ליהודים ובו עובדת קבוצת פועלים עברים, שקראו למקום „קרית יערים".

קרית יערים, העיר הנזכרת בספר שופטים (י"ח) גם בשם „מחנה דן" ונקראה גם „קרית בעל" ו„בעלה" ובה עמד ארון ד' אחרי חרבן שלה, נמצאת, לפי דעת החוקרים, קרוב למקום הזה על ההר למערב (קרית אל-עֶנָב, אבו ג'וש).

הכפר שליםין הדרך, מעל לבתי הקבוצה, נקרא בית נַקובא.

מפה לצובא יורדים לנחל עין רפיא. מעבר לנחל, מצד ימין מתרוממת חורבה יפה, שרידי מנזר נוצרי מהמאה ה XII. סביבה עצים ובית-קברות מושלמי.

החורבה הזאת נקראת בפי הערבים כרבת אקבאלא, סירוס שם המקום Aqua bella, שנקרא בפי הצלבנים ע"ש מימיו ה„יפים".

בשביל צר המתפתל בין ההרים באים לפסגת צובא (783 מ.). הסביבה כולה פורה, בה שדות בר, חרשות עצי זית, עצי תאנה ונפן.

על ראש ההר נמצא כפר דל ומלוכלך, הבנוי בתוך חרבות מבצר ובנינים עתיקים. בסביבה נמצאות מערות קברים.

בתקופת הצלבנים חשבו למצא פה את מודעית, מולדת בית החשמונאים, ולזכרם בנו פה הנוצרים בית תפלה. אבל לפי המסופר בחשמונאים א'-י"ג נמצאת מודעית לא רחוק מלוד, הוא הכפר הנקרא בערבית מדיה, ששם ישנם גם קברים עתיקים ויפים.

יש משערים, כי השם צובא נשאר מהשם ארץ צוף, הנזכרת בשמואל ט'. ואמנם השם צוף מתאים לפסגה גבוהה זו, הצופה על כל הסביבה.

הכפר נחרב ע"י אברהים פחה, שהתנקם בתושביו, על שלא קבלו את מרותו.

המחזה מכאן מרהיב את העין. למערב נראית השפלה עד החולות הצהבים שעל חופי הים הגדול. נראים כל הכפרים שבסביבה.

מראש ההר יורדים לעין צובא. לשני הצדדים כרמים ופרדסים יפים. משם הולכים ומקיפים את נחל שֶׂמָרִין, עמק פורה ויפה מאד ומגיעים אל צֻטָף, כפר יפה בצלע ההרים.

מהכפר יורדים אל נחל שורֵק (ודי צרר) ומתרוממים אל מקום גָדור מסביב סמול הכפר, שבו נמצא עין הבים.

עין כרם.

(מן צסף לעין חבים מלאה הדרך אבנים, והעליה קשה).

מסרת נוצרית מהמאה השתים עשרה מיחסת לעין חבים את המקום, שבו נמצא יוחנן המטבל והמערה שישב בה. הסביבה נקראת אצלם „מדבר יוחנן". בימי הצלבנים היתה פה כנסיה נוצרית, ששרידיה נשארו עדין. כעת שיך המקום לקתולים.

מי המעין הקטן זכים ונוזלים מנקיק הסלע.

מפה מגיעים בשביל טוב על מרומי ההרים בשעה וחצי לעין כָּרם (באמצע הדרך נמצא עין חֲנַדַק).

עין כרם (בית הַכֶּרם (ירמיהו ו׳)?)—כפר גדול ויפה. מספר תושביו לפני המלחמה הגיע ליותר מאלפים נפש והחלק הרביעי, בערך, הם נוצרים. התושבים מתעסקים בגדול ירקות ופירות המובאים לירושלים.

המקום קדוש לנוצרים. לפי מסרת מהמאה התשיעית נולד פה יוחנן המטבל. על סמך מסרת זו נבנה פה בית תפלה על שמו ועל שם זכריהו אביו. הערבים הרסו את בית התפלה הזה ויהפכוהו לדיר צאן. ורק בימי לואי הXIV החזירתהו הממשלה התורכית לסיעת הפרנציסקים.

עכשיו נמצא פה מנזר גדול ע״ש יוחנן. במנזר ישנה משכית עתיקה יפה, אולי עוד מהמאה הששית לסה״נ, ועל ידה מערת קברים. לנזירות הצרפתיות „אחיות ציון" יש מנזר גדול ויפה ובו גם בי״ס לנערות.

הבנינים המרובים המשתרעים על ההר בין חורשת העצים שיכים לרוסים וגם להם בית תפלה ע״ש יוחנן ומגדל על ידו.

מראש ההר, וביחוד מהבתים העליונים של הרוסים מראה יפה על כל הסביבה.

על יד המעין מרובה המים נמצא מסגד מושלמי. המים יורדים אל העמק ומשקים את הגנות היפות אשר בו.

מהכפר מובילה דרך בנחל במשך שעה קצרה למוצא.

מעין כרם כביש טוב (7 ק״מ) לירושלים.

הדרך לירושלים עולה למעלה, לגבה ההר. בחצי הדרך נראה, לצד שמאל, שביל המוביל לכפר דיר יַסין.

בכפר הזה נמצאים מחצבים של לוחות אבן. האבנים האלו נקראות על שם הכפר ומשמשות לרצפות.

סביב הכפר חפירות הגנה רבות, שנשארו מימי המלחמה.

במשך כל זמן ההליכה נראית היטב כל הסביבה.

הכביש מביא עד מושב זקנים הכללי.

ו. לגבע שאול, רמה, בארות רם-אַלַה ובית אל (צפונית).

הצופים (רַס אל-מַשארִיף) — שַעפת (נ״ב) — גבע שאול — רמה — עטָרות — קלנדיה — תל נצבה — בארות — רם-אלה — בית-אל.

(36 קים בערך).

עד בארות דרך המלך, משם לבית־אל שביל.

מעל לשכונה „נחלת שמעון״ (עמוד 139) מתפלגת הדרך, עולה שמאלה לצפון ונמשכת והולכת על גבה הקו של פרשת המים שבין ים המלח וים התיכון.

הדרך עוברת על פסגת הצופים (רַס אל-משאריף) בגבה של 818 מ. מעל פני הים. במקום הזה חנה מחנהו של טיטוס. שרידי חרבות נראים עד היום.

מפה מתגלה לעיני הרואה העיר העתיקה והחדשה.

מצד ימין של הדרך — חרש צעיר של עצי ארן על גבעה השיכת לכנסיה צרפתית.

הדרך עוברת על יד הכפר שַעַפת (לשמאל), העומד על גבעה קטנה, מוקף עצי זית. בכפר נמצאים שרידי מגדל ישן ובורות עתיקים רבים החצובים בסלע.

יש משערים, כי פה עמדה נ״ב עיר הכהנים, שדרכה עבר דוד בברחו מפני שאול, ובזמן ההוא נמצא פה אפוד (שמואל א׳ כ״ב). בזמן שיבת ציון התישבו בה בני בנימין.

ממול שעפת, לצד ימין של הדרך, מתרוממת הגבעה תֶל אל-פול (839 מ.). עליה נמצאים שרידי בנין, אפשר מצודה מימי הצלבנים. המחזה מלמעלה יפה מאד: לצד מערב נראית הפסגה של „הנביא שמואל״, הכפרים בית אִכְּסָה, בית חנינה וביר נבַּלַה, מסתמנים הדרכים

המובילים לכפרים שונים. למזרח — תלולי ההרים שבארץ בנימין, ההולכים ומשתפלים לערבת הירדן.

רבים הוכוחים על אודות מקום זה; רוב החוקרים מסכימים, כי פה עמדה גבעה (גִבעַת שאול, גבעת ה'). מקום המקרה של „פלגש בגבעה" ומקום שבתו של שאול.

אחרי תל אל פול נראית לשמאל דרך רומאית עתיקה המובילה ללוד (עוברת על פני גבעון, בית חורון תחתון ועליון וכו').

בין דרך המלך ובין הדרך העתיקה ללוד מתרוממת גבעה הנקראת בערבית כרבת עדסה (794 מ.) היא העיר חדשה, הידועה בנצחונו של יהודה המכבי על צבאות ניקנור שחנה אז בבית חורון. לזכר הנצחון הגדול נקבע יום הנצחון, י"ג באדר, ליום חג (חשמונאים א', ז'). המקום הזה נמצא על יד פרשת הדרכים היותר חשובות, לצפון ולמערב, ושלט על כל הסביבה. עכשו הוא נטוע כרמים ונמצאות עליו שרידי חרבות, מערות, קברים וכו'.

במרחק שתי שעות מירושלים בערך מגיעים לחורבה מקורה לשמאל הדרך (כרבֶת חַן), ששמשה, כנראה, בית מלון לעוברי דרך.

ממולה, לצד ימין של הדרך, במרחק של מהלך רבע שעה בערך נמצא על גבעה הכפר רָם, היא רָמָה (792 מ.). הכפר מיושב מושלמים. למערב הכפר נמצא מסגד מעל לקבר קדוש מושלמי, ובו נשתמרו שרידי בסיליקה נוצרית. המחזה מכאן על כל הסביבה עד ים המלח יפה מאד.

[מפה אפשר להגיע לגבע (עמוד 211) בשלשת רבעי שעה בערך].

רמה — כיתו של שמואל הנביא ומקום קבורתו — היתה עיר הגבול שבין ממלכת יהודה וישראל ונקודה תכסיסית חשובה מאד בדרך שבין ירושלים ושכם, בעשא מלך ישראל חפץ לבצר אותה נגד ממלכת יהודה. אחרי חרבן ירושלים אסף נבוזראדן במקום זה את שבויי יהודה ובתוכם את ירמיהו הנביא ומפה החזירו אל אחיו שנשארו עם גדליהו בן אחיקם במצפה.

את רמה מזכיר הנביא בנבואתו:

קוֹל בְּרָמָה נִשְׁמָע, נְהִי בְּכִי תַמְרוּרִים:
רָחֵל מְבַכָּה עַל בָּנֶיהָ, מֵאֲנָה לְהִנָּחֵם עַל בָּנֶיהָ — כִּי אֵינֶנּוּ.

עולי הגולה שבימי נחמיה בנוה מחדש.

השביל שאחרי רמה, לשמאל הדרך ע״י הגשר, מוביל אל הכפר קַלַנְדְיָה הנראה מהדרך. חלק ממנו, כאלפים דונם, שיך ליהודים. כעת נמצאת פה קבוצת פועלים עברים, העוסקת בִיִעור המקום. מסביב לכפר הרבה עצי תאנה וכרמי גפן. בכפר נמצאים בורות עתיקים, ברכות ומערות קברים.

אחרי מהלך שלשת רבעי שעה מְרָמָה מגיעים לגבעה, לצד שמאל של הדרך, שעליה חרבות רבות, ברכות, מעינות, שרידי מַרְתֵּבים, בתי בד ומערות קברים. במקומות אחרים נראים גם שרידי רצפות משכית. החרבות נקראות בפי הערבים כִּרְבֶּת עַטַרה, היא עַטְרוֹת אַדָּר — עיר הגבול שבין אפרים ובנימין (יהושע ט״ו). את המקום הזה רכש לו בית היתומים הסורי ונטע פה כרמים וגנות ירק.

מעל לחרבות האלה מתרוממת הגבעה ת ל נַ צ בֶּ ה (783 מ.) ועליה חרבות. משנה נראית היטב העיר ירושלים והסביבה הרחוקה. פרופ. ד ל מ ן והוקרים אחרים מחליטים, כי המקום הזה הוא מִצְפָּה.

כדאי לעלות על ההרים שלשמאל לתל נַצְבֶּה, מעבר לדרך, שמשם המראה יפה לצד מערב ולצר מזרח, עד ים המלח.

הדרך מתפתלת ונמשכת לצפונית מערבית ועולה למרומי קו פרשת המים ואחרי כהצי שעה באים לכפר א ל בִּ י רֶ ה הנמצא במרחק 15 ק״מ מירושלים.

אל בִּירֶה (860 מ.)—כפר מושלמי גדול, שבו כאלף תושבים — נקרא כך על שם שפע מימיו. סביבתו בלתי פוריה. על יד המעין שאצל הדרך נמצאים שרידי שתי ברכות מים עתיקות. במקום היותר גבוה של הכפר, אצל קבר מושלמי קדוש, נמצאים שרידי חרבות של כנסיה נוצרית מהמאה ה 12. בצפון הכפר נמצא מגדל שחלקים ממנו עתיקים. יש פה גם שרידי מלון ישן שנמצא על הדרך שבין שכם לירושלים.

הכפר הזה עומד, כנראה, במקום העיר העתיקה בארות, אחת מארבע ערי הגבעונים (יהושע ט׳) ונחשבה אח״כ על בנימין (שמואל ב׳-ד׳). יהודה המכבי אסף פה חיל רב למלחמותיו נגד הסורים. משערים, כי מי המעין של בירֶה היו מובאים לפנים לירושלים.

מול בארות, לשמאל הדרך, מוביל כביש טוב אל הכפר הנוצרי הגדול רָם־אַלָּה, שלפני המלחמה הגיע מספר תושביו לחמשת אלפים. בו כנסיות נוצריות שונות. סביב הכפר הרבה עצי זית, תאנה וגפן. בעמק נמצאים מעינות אחדים. התושבים חרוצים מאד ומתיחסים על צאצאי הצלבנים. בסביבה נמצאות מערות קברים.

יש חושבים את המקום הזה ל„רמתים צופים".

יפה המחזה לצד מערב. נראה חלק גדול מהשפלה עד העיר רַמְלֶה ועד ים התיכון, המתגלה ממקומות אחדים של הכפר וביחוד מהשביל המוביל אל עין מִזְבַּח.

דקות אחדות אחרי בארות נושה מדרך המלך שביל לימין, אחרי כעשרים דקה מגיעים למעין ועל ידו שני מקוי מים עתיקים בצורת מערות, שאחת מהן נשענת על שני עמודים. בהמשך הדרך נמצאים עוד שני מעינות. אחרי מהלך חצי שעה משם מגיעים לכפר בֵּתִין, היא בֵּית-אֵל, כעת כפר דל, שמספר תושביו הגיע לפני המלחמה לארבע מאות נפש.

הכפר משתרע על רמה קטנה (884 מ.). המחזה מקיף את הסביבה הרחוקה. במקום היותר גבוה של הכפר נמצאות חרבות מגדל על יסודות עתיקים. קרוב להרבות נמצא מסגד, הבנוי במקום כנסיה נוצרית מימי הצלבנים. בעמק נמצאת ברכת מים יפה וגדולה (96 מ. ארכה, 66 מ. רחבה). באמצע הברכה נובע מעין לתוך אגן מיוחד.

מענין הוא גל האבנים הגדולות שבצפון הכפר. אפשר שמעגל זה הוא עתיק ושמש לפנים למטרה דתית.

בית אל — עיר עתיקה מאד. נזכרת בתקופת בוא אברהם מארם לארץ כנען. נקראה לפנים לוז, ויעקב, שלן פה בברחו מפני אחיו, קרא לה „בית אל" ע"ש שנראה לו פה אלהים. היתה עיר הגבול שבין אפרים ובנימין. בימי השופטים היתה העיר חשובה לכל שבטי ישראל. אליה היו באים לזבוח קרבנות ולשאול באלהים. בימי אליהו ואלישע נמצאו פה „בני נביאים". אחרי חלוקת הממלכה עשה ירבעם את בית-אל מרכז דתי לממלכת ישראל והעמיד בה עגל זהב, למען הסב את לב עשרת השבטים מאחרי בית ד' שבירושלים. בעיני נביאי ד' היתה בית-אל משום כך לסמל הבגידה באלהי ישראל וינבאו עליה רעות.

הנביא עָמוֹס מוכיח: וְאַל תִּדְרְשׁוּ בֵּית אֵל וְהַגִּלְגָּל לֹא תָבֹאוּ,
כִּי הַגִּלְגָּל גָּלֹה יִגְלֶה וּבֵית אֵל יִהְיֶה לְאָוֶן!

והושע מנבא: וְנִשְׁמְדוּ בָּמוֹת אָוֶן, חַטַּאת יִשְׂרָאֵל,
קוֹץ וְדַרְדַּר יַעֲלֶה עַל מִזְבְּחוֹתָם.

בתקופת שיבת ציון בנוה בני בנימין מחדש והתישבו בה. בימי מלחמת החשמונאים בצר את העיר בכחידס הסורי. בתקופה שאחרי מרד בר כוכבא הושיב אדרינוס שומרים בבית אל לתפוס את הנמלטים.

ר׳ שמואל ברבי שמשון, שהיה בא״י בשנת ד׳ תתק״ע, מזכיר את המקום בתור בית-אל, וגם ר׳ יצחק חילו (ה׳ צ״ג) מעידי כי בתין היא בית-אל, ולפי דבריו עמדה פה בימיו מצבה עתיקה, שאמרו עליה, כי היא מצבת קברו של אחיה השלוני.

החזרה לירושלים—בדרך מכמש ונבע.

מבית-אל יורדת הדרך לצפונית מזרחית. כעשרים דקה אחרי הכפר למזרח נמצאת החורבה הנקראת בורג׳ בתין (מצודת בית-אל). על גבעה בצפון נראה הכפר רַמון (סלע רמון, שופטים—כ׳).

הדרך מתרוממת ומגיעה לרמה קטנה ועוברת על פני תל אל חַג׳ר שהיא לפי דעת ההוקרים עַי העתיקה, הנזכרת עוד אצל אברהם („בית-אל מים והָעַי מקדם״); יהושע כבשה ועשה אותה „תל עולם שממה״.

בדרך זו מגיעים לכפר דֵיר דיוָן (723 מ.) העומד בין ההרים. מהכפר מובילה דרך עתיקה לדרום, העוברת על פני מערות—קברים עתיקות ומהצבים.

לצד ימין של הדרך נראה הכפר בורכה. קרוב למכמש, בהתחלת הנחל הנופל לודי סוניט, נמצאים קברות עתיקים, שמעליהם נראות חרבות מַקרון, היא מִגרון העתיקה (שמואל א׳—י״ד).

ממכמש לירושלים—דרך גבע, בית עזמות וכו׳ (עמוד 211) או דרך רמה (עמוד 207).

ז. לבית עזמות, גבע ומכמש.

פסגת הצופים — בית עזמות — „קברי בני ישראל" — גֶּבַע —
ודי סוניט — בוצץ וסֶנה — מכמש.

(7—8 שעות הליכה)

החלק הגדול של הדרך כביש.

מירושלים לפסגת הצופים (עמוד 206).

לפני תל-אל-פול (עמוד 207) בשביל הפונה צפונית-מזרחית יורדים בשעה ורבע לערך אל הכפר חִסמא. הוא בֵּית עַזְמָוֶת (נחמיה ז׳) 616 מ. מעל פני הים.

הנחל שלצד ימין הוא התחלת נחל פרת (ודי פרה). מעבר לנחל נראה הכפר ענתות. כל החלק הזה היה בחלקו של בנימין ונקרא ארץ בנימין.

בית עזמות — כפר מושלמי לא גדול. סביבה בלתי פוריה ללא עצים ומחוסרת מים. במבוא הכפר נמצאים בורות עתיקים חצובים בסלע, המראים על מקום מושב עתיק.

לצפון הכפר על יד הדרך לגֶבע, נמצאים במישור 5 בנינים קדומים, הבנויים אבנים גדולות מאד בלתי מהוקצעות. הקברים נקראים בפי הערבים „קֻבור בני איסראין" (קברי בני ישראל) או „קבור אל עמליקא" (קברי עמלק). גובה הבנינים מן מטר וחצי עד שני מטר. הארוך שבהם הוא בן 5 מטר, והקצר—שהוא גם היותר עבה—32 מטרים ארכו ועביו 5 מטרים. באחד מהם נמצא חדר קטן שפתחו נמוך. משערים כי בנינים אלה שמשו בזמן קדום לקברים, ואפשר שמתחתם נמצאות עוד מערות קברים.

הדרך מתרוממת עד לכפר גַ׳בַע (677 מ.), כנראה, העיר גֶבע שבנחלת בנימין, שהיתה עיר הגבול הצפוני בממלכת יהודה.

בחלק בנימין היו שתי ערים, האחת גֶבַע, והשנית — גִבְעָה וכבר בזמן קדום היו מחליפים את האחת בשניה. המקום ידוע במלחמת שאול בפלשתים. באחת המערכות הגדולות היה שאול והעם אשר אתו בגבע, והפלשתים חנו במכמש. ע״י אומץ לבו של יונתן בן שאול נעשתה תשועה גדולה בישראל (שמואל א׳ י״ד). המלך אסא חזק אותה באבנים שהכין בעשא מלך ישראל לבצר את רמה,

לפי שכות המקומות הסמוכים נראה, כי לגבע זו מתכון הנביא ישעיהו בתארו את מסעו של מלך אשור:

בָּא עַל עַיָּת (חרבות עַי, שאצל מכמש) עָבַר בְּמִגְרוֹן (כִּרְבֶּת מַקְרוּן)
לְמִכְמָשׂ יַפְקִיד כֵּלָיו.
עָבְרוּ מַעְבָּרָה (מעברות וַדי סוּוֵנִיט) גֶּבַע מָלוֹן לָנוּ
חָרְדָה הָרָמָה, גִּבְעַת שָׁאוּל נָסָה.
צַהֲלִי קוֹלֵךְ, בַּת גַּלִּים (?) הַקְשִׁיבִי לַיְשָׁה (עִסַוִיָה?)
עֲנִיָּה עֲנָתוֹת.
נָדְדָה מַדְמֵנָה (?) יֹשְׁבֵי הַגֵּבִים הֵעִיזוּ.
עוֹד הַיּוֹם בְּנֹב לַעֲמוֹד (שַׁעַפַת?) יְנֹפֵף יָדוֹ הַר בַּת־צִיּוֹן,
גִּבְעַת יְרוּשָׁלָםִ.

ר׳ יצחק חילו מצא בגבע „יהודים מועטים“, ולפי עדותו „המסגד היפה — היה לפנים בית תפלה לערלים“.

גַבע — כפר ערבי העומד על פסגת הר. בו נמצא מקום קדוש למושלמים בשם נבי יַקוּב. האפק רחב מפה, ביחוד לצפון, ונראים: מכמש, בורכא, דיר דיון, טַיִבה (עָפְרָה) ורמה.

(מפה לרמה מהלך שלשת רבעי שעה).

מגִ׳בע מובילה דרך לודי סוֶנִיט, הנמצא במרחק של חצי שעה. הנחל עמוק וצר ובמקומות אחדים חוסמים סלעים ענקיים את המעבר הצר.

לשני צדדיו, מצפון ומדרום, מתרוממות שְׁני סלעים זקופים ומוצקים. הנחל הזה הוא אחד הנחלים היותר פראים ומעניינים שבנחלי בנימין ויהודה. בהמשכו יתאחד עם ודי פרה (נחל פרת), עמוד 222.

ודי סוניט

פה הוא מקום „הַמַּעְבָּרוֹת אֲשֶׁר בִּקֵּשׁ יוֹנָתָן לַעֲבוֹר עַל מַצַּב פְּלִשְׁתִּים (שֶׁחָנָה במכמש), שֵׁן הַסֶּלַע מֵהָעֵבֶר מִזֶּה וְשֵׁן הַסֶּלַע מֵהָעֵבֶר מִזֶּה, וְשֵׁם הָאֶחָד בּוֹצֵץ וְשֵׁם הָאֶחָד סֶנֶּה. הַשֵּׁן הָאֶחָד מָצוּק מִצָּפוֹן, מוּל מִכְמָשׂ, וְהָאֶחָד מִנֶּגֶב, מוּל גָּבַע" (שמואל א׳—י״ד).

מפה עולים לְמִכְמָשׂ (576 מ.) — כפר מושלמי לא גדול. בו נמצאת מערה עתיקה ובה כוכים, ששמשו לשובבי יונים (עמוד 198) עמודים ובורות עתיקים.

במכמש התבצרו הפלשתים במלחמתם עם שאול. תושבי מכמש נזכרים בין עולי בבל. יונתן החשמונאי התבצר פה במלחמתו נגד בכחידס. במשנה נזכרת מכמש כעיר ידועה בחִטֶּיה הטובות, שהן „אלפא לסלת“.

הכביש המוביל לרמה (דרך שעה אחת) מתחיל בנחל שבין מכמש וגבע והולך ומתרומם. על ההר לצד ימין נראה הכפר בורכא. ומשמאל — גבע. מרמה עד דרך המלך לירושלם כעשרה רגעים.

ח. לנביא שמואל (מצפה), גבעון, ירפאל ורָם־אַלָּה (צפונית).

ורי חנינא — הברכות — נֶבי סַמויל (מצפה) — גבעון — המעינות — ירפאל — כרמי גפן — רם-אלה.

32—35 ק״מ — מהלך—9—10 שעות.

שבילים טובים. מן רם־אלה לירושלים — דרך המלך.

מהדרך לקברי הסנהדרין (עמוד 137) יורדים בשביל למטה, לכביש החדש, המתחיל אצל בית מושב זקנים הכללי (עמוד 199) ומגיעים לנחל בית חנינא (עמוד 200) הנקרא ע״ש הכפר שלימין הדרך, ב י ת ח נ י נ א.

כנראה הוא הכפר עֲנניה שבנחמיה י״א. ר׳ יצחק חילו מצא פה קבר עתיק, שאמרו עליו, כי הוא קברו של ר׳ חנינא בן דוסא ועל שמו נקרא הכפר.

חוצים לרחבו את הנחל המלא חלוקי אבן ועולים צפונית מערבית. במעלה ההר נמצאים שרידי דרך עתיקה של הרומאים.

אחרי מהלך כחצי שעה מהנחל באים למישור קטן, ולא רחוק ממנו על גבעה לשמאל נמצאת הרבה (כרבת אל ג׳וז) — כנראה חרבת מבצר מימי הבינים.

השביל הרחב עולה למעלה, וכעשרים דקה לפני הנביא שמואל נראים מצד ימין שתי ברכות עתיקות הצובות בסלע ומלאות עפר עד חֲצין. במרחק קטן מהן לצד צפון נמצאים מעינות, שמימיהם היו נקיים לברכות.

ספה מתחילה העליה הזקופה אל הכפר—נֶ ב י סַ מ ו י ל, כפר דל ועני, שבו בתים מעטים ומסגד העומד על ראש ההר (7.5 קילמטר מירושלים) — המקום היותר גבוה בהרי יהודה (895 מ. מעל פני הים) ונמצא כמעט במרחק שוה בין ים התיכון וים המלח.

לפי מסרת עתיקה — של היהודים, המשלמים והנוצרים — המקום הזה הוא רמה, מקום הולדתו וקבורתו של שמואל הנביא (ושל חנה אמו). בזמנו של יוסטיניאנוס קיסר בנו פה בית תפלה נוצרי לכבודו של שמואל הנביא.

הצלבנים גם הם בנו פה כנסיה מעל לקברו של שמואל הנביא וחשבו, כי המקום הוא שִׁילֹה. ר' בנימין מטודילא חושב גם הוא כך, ומעיר כי הצלבנים העבירו את עצמות שמואל מֵרָמָה וקברון פה, בשילה.

עכשו רגילים לסמן את המקום הזה בשם „מִצְפֵּה בנימין" (להבדיל בין מצפה שבחלקים אחרים של הארץ: מצפה מואב, מצפה גלעד וכו'), שאליה היה העם מתאסף במאורעות חשובים לשאל באלהים (שופטים כ"א, שמואל א' ז'). המלך אסא חזק את העיר ועשה לעיר מבצר. אחרי חרבן ירושלים היתה מצפה העיר המרכזית לשארית יהודה ולנציב גדליהו בן אחיקם, ואחרי שנהרג פה החליטו בעצת יוחנן בן קרח לצאת את הארץ וללכת מצרימה. בימי נחמיה השתתפו אנשי מצפה ביחד עם אנשי גבעון הקרובה בבנין חלק חומת העיר. בימי החשמונאים נחל יהודה המכבי במצפה את הנצחון הראשון על צבאות הסורים.

בכל ימי הבינים היה המקום הזה קדוש ליהודים. המושלמים הקדישו מקום מיוחד לבית תפלה ליהודים, שהיו באים הנה להתפלל כפעם בפעם. — ביחוד היו מרבים לבוא ביום פטירתו של שמואל בכ"ח באיר, והיו מתעכבים כאן גם למחרתו (שע"פ מגילת תענית הוא יום פטירתו).

תושבי ירושלים — אנשים ונשים וטף — וגם מ„הארצות הסמוכות" היו הולכים בדרך למצפה, כשנרות דולקים בידיהם. ההמונים היו רבים והשמחה היתה גדולה והגיעה לפעמים לידי הוללות, עד שמצאו רבני ירושלים במאה השלישית לאלף הזה לנחוץ לתקן תקנה, כי „ההולכים להשתטח על קבר הנביא לא ישתו יין ושכר בכל ימי היותם שם".

המסגד שעל ההר הוא שריד כנסיה נוצרית. בסוף המאה השתים עשרה למספרם נחרב כמעט כלו והיה דיר צאן לערבים. במחצית המאה השמונה עשרה נבנה מחדש. בימי המלחמה נהרס ע"י התרכים, ועכשיו הולך ונבנה מחדש.

מראש המסגד נראה חלק גדול של הארץ.

לצפון ולצפונית-מזרחית נראים: רם-אלה, בריָה, רמה, ביר נַבלה, קלנדיה; למזרח — בית-חנינא, גבע-שאול (תל-אל-פול) והרי עבר הירדן; דרומית-מזרחית נראית ירושלים כולה (משום שממנו ראו הצלבנים ראשונה את ירושלים הקדושה קראו להר זה „הר-השמחה"); לדרום—הר הפרדס, בית לחם; קרוב לרגלי ההר—בית אכסא, נפתה וכו'; למערב נראית השפלה וארץ פלשתים — רמלה, לוד, יפו, הים הגדול וחלק מהמושבות. מערבית-צפונית נראים בית הורון התחתון ועליון וכו'. בזמן שהאויר צלול אפשר לראות מכאן את ים התיכון במערב ואת ים המלח במזרח.

העמק היפה שלצפונית-מערבית שיך ליהודים — ובקרוב תוסד שם מושבה „רָמָה".

כחמשה ק"מ מפה לצפונית-מערבית בדרך עתיקה העוברת על יד הכפר בּידו — נמצא הכפר אל קֻבֵּיבֶּה, שלפי אחדים מחוקרי הנוצרים הוא עִמָּוּס הנזכר בברית החדשה. בכפר—שרידים רבים של כנסיות נוצריות. בית התפלה החדש של הפרנציסקים בנוי על יסודות בית תפלה מימי הצלבנים. הגרמנים הקתולים בנו פה בית הכנסת אורחים יפה ונטעו סביבו חורשות יפות של עצים שונים.

מהגבעה אשר סמוך לה נראה יפה הים הגדול.

מקביבה אפשר לשוב לירושלים: א) דרך מוצא, ב) דרך בידו, בית סוריק ודי סוריק אל נחל חנינא ומשם אל הכביש.

ממצפה, על יד המעין, מובילה הדרך למטה, ואחרי שלשת רבעי שעה מגיעים לכפר אל ג'יב, הוא גבעון, העומד על גבעה עגולה מכל צד, והמפורסם עד היום בשפע מימיו („מים רבים אשר בגבעון", ירמיהו מ"א).

רוב בתי הכפר נבנו בתוך שרידי בנינים עתיקים. נמצאים גם שרידי מבצר. במורד המזרחי קרוב לכפר נמצאת ברכה גדולה עתיקה שעל ידה מעין, בסביבה נמצאים עוד מעינות. בסך הכל ישנם סביב הכפר שבעה מעינות.

מן הכפר נראית יפה הסביבה עם הכפרים המרובים אשר בה.

כמעט כל החוקרים מסכימים, שהכפר הזה הוא גבעון העתיקה, העיר הראשית לארבע הערים (גבעון, כפירה, בארות, קרית יערים) שהערימו לכרות

ברית שלום עם יהושע. ועל שם העיר הראשית נקראו תושבי כל הערים „גבעונים". פה הוא מקום המופת של יהושע — „שמש בגבעון דֹם וירח בעמק אילון", — ופה גם היתה המלחמה הראשונה בין עבדי דוד ובית שאול, שנפגשו „על ברכת גבעון — אלה על הברכה מזה ואלה על הברכה מזה".

גבעון היתה עיר הכהנים; בה נמצאה במה גדולה ועליה הקריב שלמה קרבנות, לפני הבנות מקדש ד׳ בירושלים. בימי נחמיה „החזיקו גם אנשי גבעון" בבנין חומת העיר. בזמנו של ר׳ בנימין מטודילא היה הכפר קטן ובו „ישבו יהודים מעט".

ביחס לכפרים אחרים שבסביבה — גבעון כפר גדול. תושביו עובדי אדמה וכורמים.

למזרח נראה הכפר ביר נַבלה (מרחק שעה בערך) ולצפונית-מזרחית (שעה ורבע בערך)—קלנדיה. השביל נמשך בעמק וחוצה דרך עתיקה ההולכת מירושלים לבית חורון וללוד.

השביל ההולך צפונה מוביל אחרי שעה וחצי לכפר בֵּפאת יִרפאל (765 מ.)—שהיה שיך לשבט בנימין (יהושע י״ח), כפר קטן בתוך סביבה פורה מאד, עצי תאנה רבים, כרמי גפן וזיתים. בדרך נמצאים גם מעינות קטנים.

מפה עולה הדרך לאט לאט אל רם-אלה — מצדה המערבי. כשעה לפני הכפר מגיעים לכרמי גפן וזית. האדמה מעובדה יפה, גם מעינות נמצאים פה.

החזרה מן רם-אלה לירושלם דרך הכביש—15 קילומטר (עמוד 208).

מצפה.

ט. לענתות, עין פרה (נחל פרת), וַדִי קֶלט (למזרח).

עסַוִיָה. — ענתות. — בחורים. — נחל פרת. — המעינות. — מעלה אדומים. — בית עניא. — הר הזיתים.

(מהלך — 40 קימ בערך. טיול על חמורים).

עד ודי קלט — שבילים קשים. אפשר ללון בודי קלט. החזרה בדרך המלך.

הדרך הראשונה, שאחרי בית הקברות של הצבא הבריטי (עמוד 157), ההולכת מזרחה מביאה אחרי 50 רגעים בערך לכפר ענַתַה — היא עֲנָתוֹת.

השביל ההולך לשמאל מדרך ענתות מוביל אל הכפר שבמורד המזרחי של הר הזיתים—עסַוִיָה, שיש חושבים אותו לנוב עיר הכהנים (עמוד 206). אחרים משערים שזוהי לישה (עמוד 212).

ע נ ת ו ת עיר כהנים בשבט בנימין, שבה נולד י ר מ י ה ו הנביא. בימים עתיקים היתה עיר מבוצרת.

על יד הכניסה אל הכפר — חרבות בנין גדול, שבו נמצאת מרצפת משכית, כנראה, של כנסיה נוצרית עתיקה. בכפר נשארו עוד שרידי חומה עתיקה, בורות עתיקים, שברי עמודים ויקבים וכו׳.

מפה נראים כפרים רבים על הגבעות מסביב, המקומות שאותם תאר הנביא ישעיהו בדברו ע״ד מסעו של סנחריב מלך אשור (עמוד 212).

השביל נמשך ויורד צפונית-מזרחית. אחרי כחצי שעה מגיעים לגבעה, שעליה נמצא קבר קדוש מושלמי. בגבעה הזאת, הנקראת כִרבת אַלמית, (היא עֲלֶמֶת) נמצאות חורבות רבות, בורות חצובים בסלע וכו׳.

יונתן בן עוזיאל מתרגם עלמת בשם ב ח ו ר י ם, מקום המעשה של שמעי בן גרא שיצא נגד דוד בברחו מפני אבשלום בנו ו„קלל וסקל באבנים לעמתו ועפר בעפר". ופה, כנראה, עברה הדרך העתיקה ליריחו.

ארץ בנימין

מפה פונה הדרך למזרח, ואחרי חצי שעה באים אל התחלת המורד של ודי פַרה.

המראה מפה על הנחל הירוק יפה מאד.

הירידה אל הנחל קשה; אחרי כעשרים רגעים מגיעים לעין פרה, המרובה מים גם בימי הקיץ האחרונים.

המים יוצאים במקום שצדי הנחל מתרוממים כמו שני קירות סלעים זקופים וגבוהים מאד.

בשביל קרבת המקום הזה לענתות, מולדתו של ירמיהו, ומשום שהשם פרה דומה לשם פרת, חושבים את הנחל הזה למקום „פרת", הנזכר בירמיה י"ג, ששם טמן הנביא את האזור בנקיק הסלע בפרת. — אבל יש חושבים את המקום הזה ל„הפָּרָה", יהושע י"ח.

קירות הסלע משני הצדדים מלאים מערות, שבהן היו יושבים לפנים נזירים מתבודדים (ואפשר גם אסיים בתקופה קדומה). לפני המלחמה רכשו להם הרוסים חלק מההר ויבנו בתוך המערה בית תפלה והכנסת אורחים, שנהרסו על ידי הערבים בימי המלחמה.

למטה בנחל נראים במקומות אחדים שרידי תעלות, גשרים ובנינים יפים (כרבת פארה). כנראה שבימים מקדם היה המקום הזה מושב יפה.

במים המרובים של המעין, ההולכים לאבוד, חושבים להשתמש להספקת מים לירושלים.

בזמן האחרון נתחבב המקום היפה והפראי הזה על צעירי ירושלים כמקום טיול מענין.

מוצא ודי פרה — לא רחוק מגבע שאול (800 מ. בערך מעל לפני ים התיכון). בעברו בין בית עזמות ובין ענתות נקרא בשם ודי מַלְקִי. עד המקום שנקרא עין פרה אין בו מים ומכאן והלאה המים מרובים במשך כל השנה, ורק במקומות אחדים נעלמים המים תחת הסלעים. ביחוד מרובים המים אצל ודי פוּאר ובחלק האחרון של הנחל, הנקרא ודי קֶלט.

ארך כל הנחל — 45 קלומטר בערך ומשתפך לירדן במרחק שעה, צפוניה לים המלח. מהלכו — ממערב למזרח, והמורד ממקום מוצאו עד תוצאותיו יותר מאלף מטר.

מפה בדרך ההרים לצד צפון אפשר להגיע במשך שעה ורבע לגבע—דרך קשה, אבל מענינת מאד.

ההליכה בדרך הנחל מענינת ואינה קשה. אחרי כחצי שעה מעין פרה נעלמים המים. אחרי עוד $^3/_4$ שעה מתאחד ודי סוֵינִיט (עמוד 212) עם נחל פרת.

מכאן מתרחב הנחל במקצת. הקירות הזקופים משתפלים לאט לאט ובמקומם נראות גבעות קטנות מסביב.

אחרי חצי שעה מזה נשמע שוב משק מים חזק. פה נקרא הנחל עין פַוָּאר. המעין הזה מימיו מרובים מעין פרה.

המים נוזלים מתחת לאבנים וביָמות הגשמים נזרקים הם בכח כמזרקה.

מסביב למעין העצים מרובים — הרותם, האשל, ההרדוף וצמחים שונים אחרים.

במי המעין ידגו דגים גדולים, ובשלוליות נמצאים נחשים ארסיים.

קרוב למעין—נטיעות עצי לימון ומוז, ולא רחוק מזה גם טחנת מים.

מן ואדי פואר אפשר לעלות למעלה אל חן אל אחמר, מעלה אדומים, (עין להלן), העומד על דרך המלך שבין ירושלם ויריחו.

מכאן עד למעין השלישי — מרחק של שתי שעות בערך. הדרך הולכת הלוך וקשה. לפעמים קרובות נחוץ לחצות את המים, ויש שצריך להקיף את הנחל (הקפה אחת כשעה אחרי פואר ושניה קרוב לודי קלט).

וַדי קֶלט עשיר מאד במים גם בימות הקיץ (בחדש אלול מצאו בו 200 ליטר מים בשניה אחת). למעין יש אגנים גדולים, שבהם נקוים המים וגם אשדות מים קטנות. לא רחוק ממוצא המעין נמצאת טחנת מים ועל ידה גן יפה נטוע עצי פרי שונים.

מפה מובלים המים בתעלה פתוחה ליריחו. וישנן גם חרבות תעלות מים עתיקות, כנראה מימי הרומאים.

גם משני צדי ודי קלט יתרוממו סלעים זקופים וגבוהים.

יש חושבים את הנחל הזה ל„עמק עכור“ הנזכר ביהושע ט״ו ומשערים, כי דרכו היו עולים אל הרי יהודה; אחרים קוראים אותו „נחל כרית אשר על פני הירדן“ שבו הסתתר אליהו הנביא מפני איזבל (מלכים א י״ז).

מפה אפשר ללכת ישר ליריחו על יד המנזר היוני שבנחל הזה.

מהנחל עולים במעלה זקוף, מהלך חצי שעה בערך, אל חַן העומד על דרך המלך ירושלים-יריחו, אצל התחלת הכביש החדש לנֶבִּי מוסה (לימין).

החזרה לירושלים בדרך המלך.

הכביש עולה לאט לאט. אחרי שעה וחצי בערך מגיעים אל חן אל אחמר. הסביבה כלה שוממה ללא עצים וירק. ההרים לצד מזרח חשופים כלם, וגם בימי הגשמים אין עליהם כל ירק כמעט.

סביב החן הקרקע אדומה, על ידו גבעה שעליה חרבות מבצר. המקום נקרא בערבית תלעת אל דם, על שם הצבע האדם של הקרקע. ויש המוצאים פה את המקום מַעֲלֵה אדומים („ועלה הגבול דבירה מעמק עכור וצפונה פונה אל הגלגל אשר נוכח למעלה אדומים“, יהושע ט״ו).

הנוצרים קושרים את המקום הזה לספור ע״ד השומרוני הרחמן שבברית החדשה.

אחרי החן יורדת הדרך קצת — ואח״כ שוב מתרוממת למעלה. בימי הקיץ החום גדול מאד. הסביבה חסרת מים לגמרה. אחרי שתי שעות מגיעים אל ודי אל חוד שבו מעין מים טובים.

יש קוראים למקום הזה עין שמש, שהיה הגבול בין בנימין ובין יהודה („ויצא עין שמש אל גלילות אשר נוכח מעלה אדומים“, יהושע י״ח). הנוצרים קוראים את המקום הזה „באר השליחים“.

המעין הזה הוא היחידי בדרך שבין ירושלים ליריחו.

מפה עולה עליה זקופה אל הכפר אל-עזריה, היא בית עניא שבברית החדשה, עכשו כפר מושלמי העומד לרגלי הר הזתים במורדו המזרחי. המקום מסביב פורה, צומחים בו עצי פרי שונים, גפן, תאנה, חרובים וגם שקדים.

השם אל עזריה משובש מהשם העברי א ל ע ז ר, שבערבית נחלק לשתים: אל-עזריה. בברית החדשה נזכר המקום בשם בית עניא ולא רחוק ממנו בית פגי. לפי המסורת הנוצרית החיה פה ישו את אלעזר אחי מרים ומרתה. לפנים עמדו פה, כנסיות נוצריות על קברו של אלעזר. במאה השתים עשרה בנו פה הצלבנים מנזר לנשים. עד היום מראים הערבים את קברו של אלעזר אצל המסגד.

קרוב לקבר מצדו הדרומי-מערבי נמצאת חרבת מגדל, השיכת כעת ליונים. בכפר נמצאים בתי תפלה נוצרים אחרים.

מעבר לוַדי נראה הכפר א ב ו ד י ס (עמוד 226). מפה לירושלים מקיפה הדרך את מורדות הר הזיתים. הדרך מתפתלת ועולה, נראים פרורי העיר, מתבלטות החומות המזרחית והדרומית, לשמאל נמשכים ודי קַטון ונחל קדרון. על יד קברות היהודים יורדים לנחל קדרון, לגת שמנים ומגיעים לנשר קדרון העליון.

מאחרי מורדי הר הזיתים לצד צפון, כחצי שעה מבית עניא, נמצא המקום בית פגי — הנזכר בתלמוד ובברית החדשה, והקשור בהליכתו של ישו לירושלים. בו חרבות כנסית נוצרים, וקברים עתיקים.

י. להר מונטר ולמנזר מר סַבָּא.

אבו דיס. — מדבר יהודה. — מושבי הבדוים. — הר מונטר — נחל קדרון.—המנזר מר סבא.

(הליכה 8—10 שעות, יום ארך).

עד אבו דיס כביש—משם שבילים טובים להר מונטר ולמר סבא. דרך לא קלה, אבל מענינת מאד.

(הכניסה למנזר רק ע"פ רשיון, הנתן בנקל מהכמריה היונית בירושלים; אפשר גם ללון בו. לנשים הכניסה אסורה. לעת הצרך יכולות הן ללון במגדל הקרוב).

לפני הכפר בית-עניא (עמוד 224), לימין, מוביל דרך אל הכפר הגדול אבו דִים, העומד על גבעה, כ 640 מ. מעל פני הים.

הכפר אבו דים הוא האחרון לצד מזרח למורדי ים המלח המיושב ע"י הפלחים. מכאן והלאה מושב בני ערב — הבֶּדוים. לפני זמן היתה זכות מיוחדת בידי שיך הכפר ללוות את התירים לירדן ולים המלח.

מעבר השני לכפר, לצד מזרח, יורדים אל נחל אבו דים; חוצים אותו ומתרוממים אל ההר והולכים בדרך המובילה לנֶבי מוסה. החלק הגדול של הסביבה אינו מעובד, רק חלקות אדמה בודדות מעובדות ע"י תושבי הכפר.

בדרך נמצאות חרבות. אחרי כשעה נראה מצד ימין על גבעה קבר אחד מקדושי הבדוים.

במקומות שונים נמצאים בורות מים עתיקים מכוסים אבנים (כמו במדבר יהודה, אצל תקוע). הבדוים משתמשים במים הללו. השבט הבדוי היושב פה נקרא בני צֻוָחִיר, העוסק במרעה צאן ובמקצת גם בעבודת אדמה.

הסביבה — מדבר יהודה, עצים חסרים לגמרה, ורק אהלי הבדוים משחירים בעמקים על יד בורות המים.

לאט לאט מתרוממת הדרך — ועולה למעלה אל פסגת הר אל מונטר (שלש שעות וחצי הליכה מירושלים).

[השם הזה מצוי במקומות שונים בארץ ופרושו מצפה].

הר מונטר הוא המורד השלישי של ארבעת המורדות היורדים מהרי ירושלים לים המלח (עמוד 11) והוא היותר תלול שביניהם. בינו ובין המורד האחרון שלפני ים המלח מבדילה בקעה, המתחילה לרגלי ההר.

להר הזה, כמו להר הזיתים, שלשה ראשים המתנשאים מעל כל הסביבה בגבה של 525 מטר בערך מעל פני ים התיכון ובגבה של 920 מ. מעל פני ים המלח.

מפסגתו מראה מקיף יותר מאשר מעל הר הזיתים: לצד מערב נראית העיר ירושלים, חומותיה, כנסיותיה ומגדליה (במרחק 12 ק״מ בערך בקו ישר!), נראים הכפרים אבו דיס, בית עניא, בית לחם, בית סחור, בית ג׳לה, המנזר מר אליהו וכו׳; לדרום נראים תלולי הרי יהודה החשופים, הרי גיר מלבינים, היורדים ומשתפלים לים המלח והנחלים העמוקים המתפתלים ביניהם (המנזר מר סבא נראה כמו מודבק לקירות נחל קדרון). לצד מזרח הירידה משופעת מאד וחלקו הגדול של ים המלח נראה (עד ערוץ נחל ארנון ועד „הלשון", ביחוד בין הערבים); לצפונית מזרחית נראים בניני נבי מוסה וכו׳.

כל המחזה נראה ברור לעין.

יש חושבים את ההר הזה לצוק, שממנו היו משליכים ביום הכפורים את השעיר לעזאזל.

כפי המסופר במשנה, יומא פרק ו׳, נמצא ה„צוק" במרחק של 90 ריס מירושלים (לאיזה צד לא נאמר). המקום היה מצוק מאד. וכפי שמסופר „השעיר (אחרי הדחפו) היה מתגלגל ויורד ולא היה מגיע לחצי ההר עד שנעשה אברים אברים". לפי זה חפשו את המקום בין צוקי הרי יהודה, בדרך לים המלח. יש שרוצים למצא את הצוק בהר קרנטל אשר על פני יריחו ויש מוצאים אותו בהר אשר על פני עין דוק, בהר הרודיום וכו׳. האנגלי קונדר חושב שההר מונטר הוא הצוק, ואלה נמוקיו: מירושלים מובילה אל ההר דרך עתיקה, שעל ידה בורות ומגדלי שומרים („דרכיות"); מההר נראה הר הבית ומעליו אפשר לתת סמנים בסודרים שהיו מניפים (יומא, שם); לא רחוק מההר מצא ק. בור הנקרא בפי הערבים ביר-אס-צוק ומקום ששמו מזכיר את השם „בית חידודו", הנזכר במשנה, בדרך לצוק.

על ראש ההר האמצעי נמצאים שרידי חרבות של בנינים, ארוות וכו׳.

מפה יורדים דרומה, ובשבילים צרים שבין הנחלים ובעמקים מגיעים אחר שעה ורבע בערך למנזר מ ר ס ב א, הנמצא במורדי נחל קדרון.

מנחל קדרון אפשר ל ע ל ו ת בדרך סלולה — ובמשך 20 רגעים מגיעים לשער המנזר.

מענינת הדרך ב ת ו ך נחל קדרון. משני הצדדים מתרוממים קירות סלע זקופים מאד, מאוזנים שבהם מערות רבות (לפי טבלר נמצאו פה במאה השבע עשרה מערות בודדות עד עשרת אלפים). ההליכה קשה מאד. הסלעים סוגרים לפעמים את הדרך, וצריך לקפץ מסלע לסלע. אחרי שלשים רגעים בערך נראה המנזר, על ראש ההר בגבה של 180 — 200 מ. העליה אליו מצד המזרחי, סובבים את המנזר ועולים בשבילים עד השער.

מנזר מר סבא נקרא ע״ש מיסדו הנזיר ס ב א, שחי במאה החמישית לסה״נ. הוא אסף סביבו תלמידים ויסד את כנופית הנוצרים הסבאים שנתקימה זמן מה, ושמלאה תפקיד חשוב במלחמה הדתית נגד כנופיות המונופיסטים. בראשית המאה השביעית שודד המנזר על ידי הפרסים, וגם במאות השנים שאח״כ קרו מקרי התנפליות תכופים. גם בשנת 1835 שודד כלו, ובשביל זה נבנה המנזר בצורת מבצר; במקרי התנפלות נמלטו הנזירים במגדל שלצד מערב — מקום בצור מאד.

המנזר נבנה בגבה של 4—5 קומות, חדר מעל לחדר. בכל מקום שיש אפשרות נשפך עפר ונטועה גנה קטנה.

באמצע החצר המרוצפה נמצא ארון קברו של מר סבא, אבל עצמותיו העברו בימי הבינים לוֶנֶציה.

צפונית מערבית למנזר נמצאת מערה, שבה מראים את שלדי הנזירים המומתים בידי הפרסים (עין לעיל). באחת המערות מראים את המקום, שבו ישב מר סבא בצותא חדא עם אריה, ששרת אותו ולא נגע בו לרעה.

הנזירים חיים פה חיים בודדים לגמרה, מגדלים יונים ומכלכלים בעלי חיים שונים.

בסבת המקום הנסוך (בגבה של הים הגדול) ולרגלי חום השמש השולחת את קרניה לנחל הצר בסדה סרובה -- מקדימות התאנים האחרות אשר פה להבשיל את פרותיהן. וגם הדקל היחידי שנמצא פה (פרותיו בלי גלעינים) ושלפי מסרת הנזירים נוטע בידי מר סבא בעצמו, מבשיל את פרותיו במוקדם.

רשם חזק עושה המנזר בליל ירח. מהאכסדרה שמלמעלה נראה התהום של נחל קדרון, בעמק של 180 מטר בערך. האור החִוֵּר המכסה את הסביבה והצללים המרובים שבין המערות והסלעים כלם רוּוִים מסתורין — ונפש הנזירים המתבודדים מְסַפקת פה את געגועיה.

מפה לירושלם, בדרך נחל קדרון, כחמשה עשר קילומטרים, $3^1/_2$ שעות הליכה.

משער המנזר לנחל דרך סלולה (עין לעיל).

אחרי 10 רגעים מגיעים לקברות בדוים, אחרי עוד עשרה רגעים מגיעים ל„בור השמש", שבימי החרף נמצאים בו מים. אחרי $^3/_4$ שעה אפשר לעזב את נחל קדרון, המתעקם בהיקף גדול, ועולים עם הנחל הצדדי, הנוטה צפונית מערבית. אחרי 30 רגעים באים אל ראשי ההרים. מפה מתגלה מחזה מרהיב עין ויפה על ירושלם שבמערב ועל נחל קדרון שמשמאל; על גבעה אחת נראה המנזר דר אם סוק. מפה מתחיל מורד למערב, ואחרי כשעה יורדים לנחל קדרון. במקום שנופל אליו ודי קטון. אחרי 20 רגעים מגיעים לעין רוגל (עמוד 148) ומשם עוד רבע שעה, במעלה גיא בן הנום, לשער יפו.

ממר סבא לירושלים אפשר ללכת גם דרך בית לחם ($3^1/_2$ שעות—ומשם שתי שעות לירושלים), דרך לא קשה ומענינת מאד.

משער המנזר עוליב ישר מערבה. הדרך עוברת מעל לנחל קדרון, הנראה במשך יותר משעה. המחזה על הנחל יפה מאד, המורדות כלם גיר לבן ובמקומות שונים הם כמעט זקופים בגובה של 200—250 מ'.

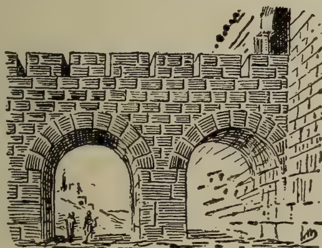
אחרי 30 רגעים נעלם המנזר. הסביבה כלה שוממה, הגבעות שלצד דרום מעניינות בצבען ובסדורן; אחרי רבע שעה נראה הר הזיתים לצפונית מערבית, ואחרי עוד רבע שעה מתרוממים לגבה ההר, ונחל קדרון נעלם.

במרחק עשרה רגעים, לימין הדרך, נמצא המנזר היוני דיר דוזי, הבנוי על חרבות מנזר עתיק ע״ש תיאודוסיוס.

אחרי רגעים אחדים יורדים אל ודי אל אריש והולכים בו כרבע שעה. אחר חצי שעה נראים מנזרי בית לחם ומר אליהו; אחרי שלשת רבעי שעה מתחילים להתראות השדות והכרמים היפים של בית לחם.

עוברים על פני בית סחור, שנמצא לצד שמאל, ואחרי חצי שעה מגיעים לכנסיה הלטינית שבבית לחם.

מכאן לירושלים (עמוד 181).

לַמְטַיְּלִים

הכן לך צידה למשך כל זמן הטיול, כי לרוב אין בדרך מקום לקנות צרכי אכל; הצטיד גם בכלי למים ותמלאהו במקום שיש רק מים טובים. המשקה היותר מרוה בדרך הוא תה קר, אבל בכלל השתדל לבלי הרבות בשתיה בזמן הטיול.

אל תאכל פרות בלתי בשולים כל צרכם, ביחוד הזהר משתית מים תיכף אחרי אכילת הפרות. בכלל אל תשנה בדרך משעות אכילתך הרגילות.

בדוק את נעליך וגרביך לפני צאתך לדרך, לבש גרבי צמר עבים ושלמים ונעל נעלים שלמות ומסומרות.

לבושך יהיה קל, תיטיב לעשות אם תלבש כתנת של צמר לגוף; על ראשך חֲבוש כובע בעל שולים ועטפהו בסודר בהיר שיגן על ערפך; על עיניך תרכיב משקפים כהות, מחסה לעיניך, ביחוד בימי הקיץ.

לעולם תצא ב"כי טוב", עם עלות השחר ותשוב עם שקיעת החמה, ורק בלילות ירח תוכל לאַחֵר שוב.

הליכתך תהא מדודה, לא יותר מן 4 ק"מ בשעה (מהלך רגיל של בן אדם); בכל שעה 10 דקות מנוחה ואחרי שעות אחרות של הליכה — הפסקה ארוכה יותר.

ילקוט טוב על השכם — אחד החפצים היותר נחוצים בטיול, בו צריכים להמצא כל צרכי הטיול כדי שידיך תהיינה חפשיות בדרך.

בין חפצי הטיול לא יחסרו:

אבקת טַלק לשימו בגרבים ובין פרקי הגוף; כדורי כינין למקרי קדחת; אנטיפירין נגד כאב ראש; תחבשת, צמר גפן, יוד או יודופורם למקרה של פצע ונזילות דם. סִכות, חוטים, מחט וכפתורים. אך אל תרבה משא בילקוטך.

קבוצת מטילים תבחר מתוכה ראש ולפקודתו צריכה היא להשמע. בני החבורה אינם צריכים להפרד אחד מהשני. אל תרגזו בדרך והתיחסו באדיבות לערבים הנפגשים על דרככם.

מַצפֵן, משקפת, מכונת צלום ופנס חשמלי הם מהדברים המועילים והמרבים ענין בטיול.

פנקס ועפרון לרשימות וקופסה לאסוף צמחים ואבנים שונות אל ישכח כל אחד לקחת אתו.

שאלו את שם הכפרים, הנחלים, החרבות וההרים מפי התושבים, תרשמום ותשווּם עם המפה.

סֵפֶר הַתַּנַ"ךְ יְלַוְּךָ בְּכָל טִיּוּלֶיךָ.

בית-ננאת בצלאל

מַפְתֵּחַ.

לוח הציורים והתרשימים.

